

forrás

53. ÉVFOLYAM 2021. 4. SZÁM

	<i>Százhusz éve született Németh László</i>	
<i>Kabdebó Lóránt</i>	3	Jelenetek egy regény befogadásáról (<i>Németh László: Emberi színjáték</i>)
<i>Hunyadkürti Soma</i>	38	Esztörténeti kérdések Babits Mihály és Németh László kapcsolatában
<i>Bálint Ágnes</i>	45	A mester–tanítvány kapcsolat eltérő értelmezései Babits Mihály és Németh László feleselő regényeiben
<i>Bartha Ákos</i>	56	Mikó Zoltán vezérkari százados és a népi írók
<i>Papp István</i>	66	Államvédelmi jelentések Németh László és Veres Péter 1949-es találkozásairól
<i>Mórocz Gábor</i>	76	Rendszerkritika? Rendszerapológia? (<i>Szemponatok Németh László Utazás című drámájának értelmezéséhez – a mű korabeli recepciójának fényében</i>)

Monostori Imre	85	Németh László „szerelmes földrajza”
Füzi László	100	Kánon, újraértelmezett múlt és történetiség
Petőcz András	111	Anyám arca; Öregség ellen; Rimaszombat (versek)
Soproni András	114	Egy orosz ballada (Alekszandr Szergejevics Puskin: Ének Oleg fejedelemeiről)
Borsodi L. László	120	E. úr (vers)
Orosz István	122	Emlékek apámról VI.
Bencsik Orsolya	138	Elmagyarázni egy döglött galambnak (Losonci Nándornak, sok szeretettel)
Büky László	158	Hazanéző a versek útján – Sóvidéki lírai antológia

Losonci Nándor fényképei

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT •
 Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Kecskemét
 Megyei Jogú Város és a Katona József Társaság folyóirata •
 Kiadja a Kecskeméti Kortárs Művészeti Műhelyek Nonprofit Kft.;
 Felelős kiadó: Füzi László • A szerkesztőség címe: 6000 Kecskemét,
 Kápolna u. 11.; Telefonszáma: 76/482-223; Honlapcím: www.
 forrasfolyoirat.hu; E-mail cím: forras@forrasfolyoirat.hu • Tördelés:
 VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@fibermail.hu •
 Nyomdai kivitelezés: Print2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.;
 Tel.: 501-240; Felelős vezető: Szakálas Tibor

A szerkesztőség tagjai: Buda Ferenc (főmunkatárs), Füzi Péter, Pál-Kovács Sándor Attila, (szerkesztő) Bosznay Ágnes (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: Bahget Iskander, Komáromi Attila, Pintér Lajos • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem örzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. • Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. Belföldi előfizetési díj: 4800,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Kabdebó Lóránt

Jelenetek egy regény befogadásáról

(Németh László: *Emberi színjáték*)

Ókortörténésznek készültem, de az '56-os forradalmárnemzedékhez, a pesti bölcsészkar KOLHOZ-köréhez kötött a barátság. A művészetben pedig meghatározó szerepe volt a bartóki zene megismerésének, Illyés Gyula a rádióban Bessenyei Ferenc orgonahangján véletlenül meghallott *Bartók*-versének, Juhász Ferenc Bartók világát megidéző *Virágok hatalma* kötetének, és a Bartókot a világ legnagyobb zeneszerzői közé emelő Németh László-i tájékozódásnak. A rádióban persze hogy meghallgattam '56 őszén a beszélgetést Németh Lászlóval, benne az ő Bartók-vízíójával. Egy életen át ez a szöveg versenyztetett magammal, hogy önmagam belső világát megismerjem a magam gyönyörűségére, és, ha lehet, környezetem hasznára. A forradalomról, mint Németh László első regényének, az *Emberi színjáték*nak hőse az első világháború végi hazai eseményekből, én is lemaradtam – erdélyi rokonlátogatásom okán –, de a századom tájékozódását megalapozó kortársaimhoz és műveikhez való kapcsolódásom életre szólóan megmaradt. Talán ennek a meghallgatott beszélgetésnek hatására.

Németh Lászlóval személyes találkozásunk – egyoldalúan – Szabó Lőrinc temetésén zajlott, klasszikus költőnk még fedetlen sírja két oldalán, egymással látásközelbe kerülve. A rajongó egyetemista tekintetével pásztáztam a jelenlévőket, boldogan fedezve fel a balatoni napfényt sugárzó, lesült arcú mestert, és egyetlen pillanatra összeakadt tekintetem jellegzetes zöld pillantásával. E pillanatnyi összefonódást persze csak utóbb vallhattam be, egyik beszélgetésünk során. Második találkozásunk egy elvétett kézfogást követett. Koczkás Sándor, tanárom és barátom a Kossuth Klubban, az író hatvanadik születésnapját ünneplő műsor szünetében mutatott be kérésre Németh Lászlónak. Aki akkor már ismerte róla szóló korai írásaimat, tudott a jelenlétét hiányoló miskolci Földesgimnáziumbeli ünnepléséről. De a zavart sokaságban előbb egy közénk került idegenre tekintve, tévedésből felé nyújtotta kezét. Majd ezt követően mosolyogva korrigálta tévesztését. Legközelebb a gimnazista diákjaim számára rendezett est sikerének hírére a miskolci TIT-ben megismételt köszöntő esten (1966. február 27-én) Lendvai Ferenc színházigazgatóval, a műsor rendezőjével, Németh László dicséző szavával a „veszprémi példával” már társaságában ültünk, szemben zsúfolt teremnyi egyetemistával és miskolci honpolgárral, közöttük nem egy forradalmi részvételéért börtönt viselt baráttal. Itt mutattuk be példázatos életművét. Ahol levélben is pontosan visszaidézett, majd írásban is publikált rögtönzéssel búcsúzott rajongó hallgatóitól (*Zárószó a miskolci TIT-esten, Kiadatlan tanulmányok*,

1968. A két kötetet záró szöveg). Ezekkel, az emlékezetében megőrzött és utóbb általa legépelte és kiigazított szavakkal (másutt már megírtam félelmetes erejű emlékezetének dicséretét, hiszen egymást keresztezték küldeményeink a postán, ő emlékezetből otthon leírta rögtönzött zárszavát, a ma már a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, ismert hosszú cikket kitevő sorokat levele mellé csatolva, én meg küldtem a meglepetésünkre az egyetemisták által elkészített magnófelvételt a teljes estnek, mely már szintén régóta a Hangtár féltve őrzött kincse).

— Évek múlva erre az estére gondolva ^{szép} elmondhatjuk, az író is eljött. Akkor már megjelent az a tizenkét évtől betegsége, ^{ez} az oka alatt arca elmosódottá vált a fürdő után; ^{és} ahogy megkezdte, furcsán, kántáló hangra ^{szólt}, mint egy öreg kaliforniai papnak.
 Ha pedig ^{azt} gondolom a földet a távolodásban ^{szép} Miskolcon léptem utol-
 szor debagóra. Nagyon jóindulattal ^{nyílt} Besze; mindent elkövettem,
 hogy egy napra ne magányos ^{szép} töltszem ^{szép} éremem napján,
 hanem egy igazi nemzeti, igazi íróinak ^{szép} ünnepén.

Hál' istennek csak hitte, hogy búcsúzik. Még ugyanebben az évben, a *Csapda* című darabjának bemutatója alkalmából Miskolcra látogató író az akkor még Nehézipari Műszaki Egyetem hallgatói október 8-án délutánra visszahívták, és a 6-os kollégium nagytermében hallgatták meg előadását. Terplán Zénó professzor, az egyetem meghatározó személyiségének társaságában fogadtuk a Bécsben átvett Herder-díj átvétele utáni időben. A díjra hivatkozva nemzeti létünk meghatározó voltáról ő maga olvasta fel ma is időszerű írását. Aztán ugyanebben az épületben, a szomszédos rektori apartmanban éltünk utóbb több éven át az egyetem bölcsészkarát szervező dékánuságom idején feleségemmel és egyik unokánkkal. Erőt adott a visszaemlékezés sok nehéz pillanatomban.

M E G H I V Ó !

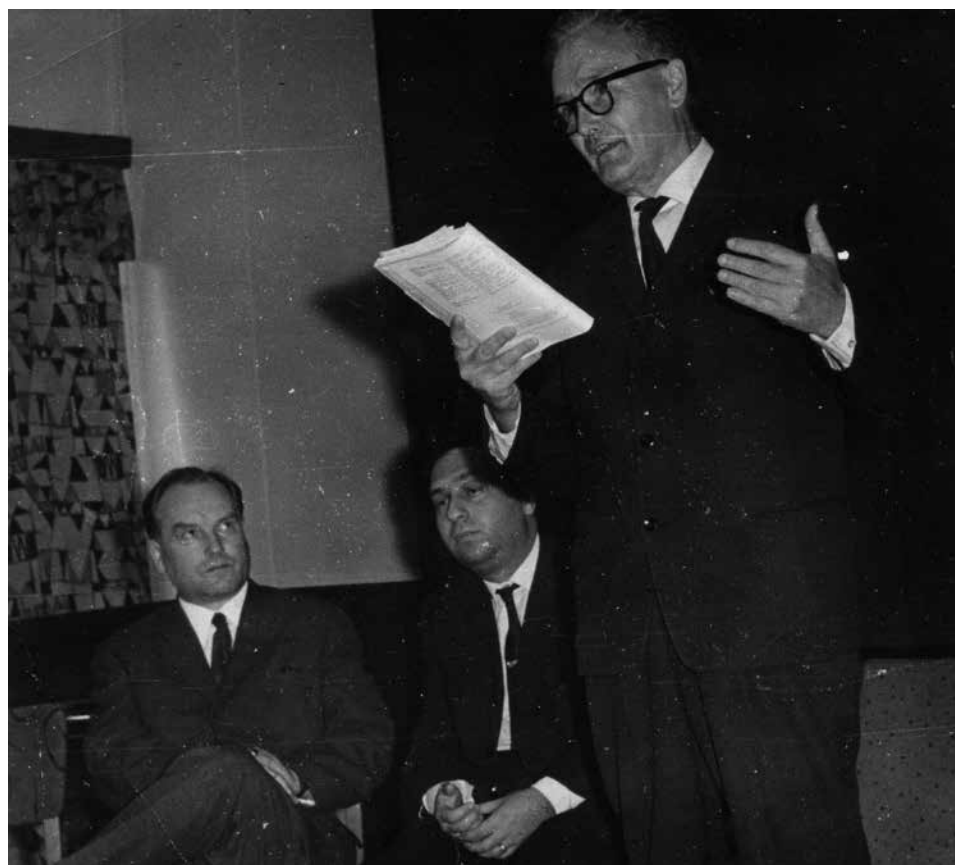
A NME. Kulturális Bizottsága 1966. október 8-án du. 4,00 órakor az F/6-os klubban író - olvasó találkozót rendez,

N é m e t h L ő s z i ó

Kossuth-díjas író részvételével.

Minden érdeklődőt szívesen látunk.

NME. KULTURÁLIS BIZOTT-
SÁGA

* * *

A *Napkelet* című folyóirat 1929. évfolyamában jelent meg Németh László első, nagylélegzetű, két kötetbe foglalt regénye, az *Emberi színjáték*. Egy új generáció nagyra hivatott tagja nézett szét a világban, kezdett tájékozódni, vette számba az irodalmi és történelmi hagyományt, keresve célt és magatartást a húszas évek kusza útvesztőjében.

Mi volt a válasz erre a próbálkozásra? „Nincs magyar kiadó és nincs magyar folyóirat a *Napkelet*en kívül, amely az *Emberi színjáték*ot vállalta volna” – Ezzel zárja regénye folyóiratközlését a szerző.

Nem kavart vihart, nem váltott ki hangos ellentmondásokat, de lelkes ünneplést sem. „Tetszhalálba” sülyedt, ahogy írója is látta. Könyvalakban nagy regények sora után, a második világháború vége felé jelent volna meg a Franklin-féle életműsorozat 1944-es évszámmal jelzett kétkötetes kiadása, könyvnap kiadványként, még ha jobbára az olvasók kezébe csak az 50-es évek végén, antikvárium forgalmon keresztül juthatott az ostromot átvészelt, néhány krúdában megmaradt, utóbb bekötött, új kemény borítással és külön fedlappal ellátott, a kiadó pusztulására fizikai voltában is emlékeztető füstszagú példány. Ezek egyike került fiatal diplomás koromban tulajdonomba, azóta a regény utóélete összefonódott élettörténetemmel.

Ekkorra látszólag már korhoz kötött érdekessége irodalomtörténetivé merevedt – egy baljóslatú évtized, világháború, európai forradalmak és ellenforradalmak lelepleződésének, a hitvesztéseknek és újrarendeződéseknek, de az útkereséseknek és egy nagy író motívumaiban minduntalan vissza-visszatérő pályakezdésének dokumentumaként. Ismét bukott forradalom után, újra visszarendeződés korában – számomra mégis az útkeresés példájává vált. Nem is egyszer! Életre kelt bennem, de adaptációját minduntalan a regénnyel ellenséges légkörű ideológia viszonyai között kellett sokáig elgondolnom. Egy monográfiakészítő, kritikus és szerkesztő ifjú életre szóló meghatározó példázatává vált úgy, hogy egy nemzedékeket nevelő, iskolatremtő gondolkodó és író személyiség e regény „rejtektűjain” át sugározta számomra az életreményre gyulladás biztatását, hivatásalakító erejét.

* * *

A főhős Boda Zoltánnal párhuzamosan fut az ikerbolygók, a két barát, Behr Alfréd és Horváth Laci pályája: „Míg a három fiúban így nyúlt és levelesedett a jövő Magyarország három ága: az öreg kert is sűrű lombba és gazdag gyümölcsbe legénykedte visszatért nedveit.” A regény gondolati csontvázát ennek a baráti hármasnak a meg-megújuló vitái adják. Ezek ismétlődnek meg szünidőkben, kirándulásokon, szerkesztőségben, egy elmegyógyintézet orvosi szobájában, társasági estélyen, majd egy faluvégi szőlőhegyen, a száműzetés körülményei között. Ezek között a jelenelekben alakulnak ki a főhős, Boda Zoltán „tanításának” motívumai. Körülötte pedig kirajzolódnak az eljövendő évszázad szellemi lövészárkai.

Magam sohasem dokumentumként, „első próbálkozásként” kezeltem, hanem egy európai értelmiségi alapvető számvetéseként. Olyan regényként, amely egyszerre lehetett egy személyiség nevelődésének, szabadságharcának végigkísérése és ugyanakkor ennek a személyiségnek a környezetébe való visszaérkezés adaptációs kísérlete. „Hasznosíthatóságának” kanti értelemben felfogott mértéke. Németh László min-

dig is tiltakozott az ellen a marxista értelmezése ellen, amely szétválasztotta életművében a moralista gondolkodót és a környezetét bemutató íróembert. Benne ugyanis együtt és egyszerre működött az emberi sorsot elemző író, a szeretet útját kereső moralista és a feltalált megoldási javaslatait ellenőrző, számvetést készítő közösségszervező. Egyszerre vizsgálta az embert a kortárs akkori modern irodalom – Proust, Joyce, Pirandello, Thomas Mann, Huxley, Claudel – személyiséget elemző módszereivel, és akarta mindezt hasznosítani a Tolsztojtól és Dosztojevszkijtől, illetőleg Gandhitól örökölt hivatástudattal. Tudatában maguk a mesterek is ellentmondtak egymásnak, módszereik is különbözőek voltak. Elképzeléseiknek gyakorlattá tétele pedig szívós ellenfeleket generált, nemzedékről nemzedékre. Legmegpróbálabb éveit akkor élte, amikor a marxizmust államvallássá hierarchizáló rendszerben is kísérletet tett morális elgondolásainak alkalmazhatóságára. Közben politikai rendszerek jöttek-mentek, sorra „letűntek” – az életművében megfogalmazódó morális töltet egyre inkább hasznosításért kiáltott. Találkozásunk ennek az etikának a jegyében fogant, írásaimmal – az ő szavával: – „okosságosan” igyekeztem az imígyen vállalt szerepre leselkedő csapdákat kivédeni.

* * *

Mindehhez először is végig kellett kísérnem a regény nevelődési történetét: hiszen szerkezete a főhős, Boda Zoltán nevelődésének fázisaira épül. Hőse nem passzív szemlélője a regény sodrásának, nem a mérleg tengelye, mely körül az ellentétes erők küzdelme összecsap. A *Varázshegy* évtizedében nem Hans Castorp-szerű passzív hős, hanem olyan szereplő, aki a regény cselekményét hordozza. A történet egyben egy fiatalember elszenvedett korlátozottságainak tudatosulása, illetőleg az erre merőlegesen felépülő személyiség megalkotottsága.

A cím a dantei mű parafrázisa. Éppígy szerkezete is azt követi hármas tagolódásával. Mégis tulajdonképpen két nagy egységet választhatunk szét a regényben. Az első rész a *Pokol*, Boda Zoltán ifjúkorát, kítőrészi kísérleteit mutatja be, míg rá nem ébred társadalmi és pszichológiai létezése korlátaira. Az eszményei alá szoruló személyiség szerepvetetésére. A klasszikus modern líra személyiségeinek eszményei ellenére sorsa alá kerülésére. T. S. Eliot Prufrockjának útjára, meg a Margita Adyjának léteben és a mű szövegében való lefokozódására. A második rész a *Purgatórium* és a *Paradicsom*, ahol az önmagát megépítő személyiség túemelkedik létezése korlátain és vállalja megalkotódó morális megoldásainak következményeit. Persze környezete lefokozó világában.

Boda Zoltán egy elcsapott református lelkész kései gyermeke. Már ez a tény is bizonyos izolációt jelent a számára. Gyermekkorra sivár, nem terjed túl a szülőházon. A szülők is kiszáradtak, mikorra ő megszületett. Semmi gyöngédségre nem számíthat részükről. Ebből magyarázható a testi érintéstől való iszonyodása, mely élete során egyre jobban kifejlődik: a tanítónője anyáskodó érintésének visszás hatása, a kamaszkor helytelen irányú fejlődése, értetlensége a kifejlődő nemiségével szemben, az első csók taszító hatása, a társasági estélyről való szökése Pesten, és végül vélt impotenciájának képzete, amely az újpesti híd korlátjára kényszeríti. Ha figyelemmel kísérjük e regényben ezt a fejlődésmenetet, minden olyan fordulópont, amelyik biológiaiilag közelebb viszi a teljes izolációhoz, egyúttal egy-egy összegezés, sza-

kaszlezárás, mely a környezetével való újabb konfliktusok lezáratlan voltát erősíti, majd viszi ad absurdum. Nem változtat ezen az elszigetelődésen a gyerekkorától mellészegődött két külön barát, a zsidó szatócs fiából egyetemi tanárig emelkedő Behr Alfréd, és a nagygazda úriú-unokájának, Horváth Lacinak a különös barátságga sem.

A születés adta véletlen akkor válik sorsszerűvé a számára, amikor nem hajlandó az adódó egéruakat kihasználni. Az iskolában, amikor ha hagyná, hogy elveszítse az esperes fia javára az elsőséget, befogadná az életbe, a hierarchiába. Ez még egyszer megismétlődik, amikor csak egy szigorlatot kéne letennie, és kuruzslóból orvos lehetne. De ő az a típus, aki „az életben mindig a nehezebbet választotta”. Azaz megpróbál kényszerű helyzetéből mindig úgy kitörni, hogy fölé kerüljön. Gyermekkorában az apja által beígért Zöld disznó csalimese világának kiépítésével (mintegy Prufrock felkiáltását ismételve: „Hamlet királyfi, én?”), később az erdőt járva kedvelt tanárával beszélgetve leendő életútját előre leértékelve. De mindez mégsem tud védelmet biztosítani. Tanára vigasztalása kiábrándítja, hiszen az is a hierarchiába való beolvadást jelentené, ha megfogadja: „Ne gondolkozz ezeken a dolgokon, ha a társaid komiszkodnak, hallgass; így teszel apádnak is kedvére. Sose akard visszaadni, amit kapsz. Nem tartozol azok közé, akik bármit is megtorolhatnak”. Ezután a heroikus álmok, a Hindenburg–Damjanich korszak következik. Hős és hadvezér akar lenni, a majdani új Magyarországa. Háborúba megy, hogy bizonyítsa magának akarateréjét, pedig nem szenvedheti a katonaságot. A fogságban általános szeretethullám önti el, ami lelohad, mihelyt itthon látja, amint apja elzavarja ajtajától a menedékért könyörgő politikai menekült unokaöccsét. Verset ír, az se elégíti ki. Orvosnak megy, és a társasági életbe veti magát. Semmi sem sikerül. Minden kísérlete kudarc (mintha Gottfried Benn vezetné át a rákbarakon).

Az első rész a meghíusult öngyilkossági kísérlettel és utóhatásával zárul. Állandó ellentéte, lezüllött bátyja valóban öngyilkos lesz, ő túllép ezen. De ez a túllépés két ellentétes gondolat szülője. Egyrészt a kiválasztottság érzése (a várúr szeméremöve, Ady-idézet visszhangzik benne: „Tartogat engem az Isten valamire”), másrészt ennek szinte kontrasztjaként állandó vita önmagával („S legott elszégyellte magát; ő nem is hisz Istenben. – Gyáva vagyok, sütötte magára”). A regény második része mégis a Prufrock-sors ellentéte, a „magamban” végig gondolt sors elhelyezése a létezés világában, az előbbi gondolat felerősödése, a kiválasztottság érzetének testet öltése: megfogalmazása. A körülötte mindjobban hatalmaskodó emberektől való távolsága vezeti errefelé gondolkozását. A benne érlelődő erkölcsi törvény megéregése.

Ebből a szempontból rendkívül jelentős az orvostanhallgatóként az elme- gyógyintézetben eltöltött gyakorlóidő. Itt az író kiemeli hősét a „történő” életből, és lombikba helyezi. Itt vetkőzi le korábbi előítéleteit, és bármily paradoxul hat, itt, az élettől elzárva jut az élet közelébe. A kóresetekben ráismer az övével azonos történetekre. Eddig csak bátyja volt az ő, hasonlóságánál fogva, ellenpólusa. Ez elijesztő hatással volt. Itt örömmel veszi az azonosságot, mert az emberit keresi ki belőle. A páciensek éppúgy egy-egy tulajdonság eltúlzásáig felnagyított esetei, mint ő maga is. Az absztrakt légkörben sikerül lebontani az embert alkotóeleme-

ire, és felépíteni újra. Ezzel emberközelségbe kerül, az állandó feszélyezettség, ami eddig elválasztotta az emberektől, itt kezd oldódni.

Mindez általános szeretetérzésben jelentkezik, mely mindjárt a második rész elején kezd derengeni benne, amikor lakásadójának, a sánta szabónak elhagyott feleségét vigasztalja. Különbséget tesz a tudatos, színészi jótétemény és az igazi, természetes, szeretettel teli ténykedés között: „S eltökélte, hogy kétféle jócselekedet van; egyik, amikor örülünk, hogy lám jót cselekszünk, a másik, amikor cselekszünk s a cselekedet jó, mert mi is jók vagyunk. A szenvedélyes jócselekedetben önmagunk hiúságát elégítjük ki, ez egyfajta paráznság. A természetes jócselekedet elkerülhetetlen és gyönyörtelen.”

Útja épp a pózok levetkezéséhez, ennek a „természetes jócselekedetnek” megvalósítása felé viszi. Ezért megy haza falujába gyógyítani, majd ezért jut ki a szőlőhegyre kicsiny táborának felmondani a benne felgyűlt tanulságokat, sajátos „hegyi beszéd”-ét megtartani. Ez az út vezet az egyedi méretű „szentséghez”. Szirmaival, a korábbi népbiztossal folytatott vitájában arra hivatkozik, hogy „egész határozottan érzem, hogy az én életemet nemcsak Lenin és Marx, de Krisztus sem oldhatja meg”. „Minden embernek magának kell tisztáznia az életét”, hangoztatja.

A második kötet ezt a magára maradottságot érezteti. Itt válik környezete szemében igazán különccé. Eddig csak egyes kijelentéseiben volt az, ekkor egész létezése azzá válik. Először megpróbálja a rendszer kisajátítani. Barátja, Alfréd tanulmányban mossa szobatisztává, a neoközépkor példaképévé emelve. De ő még él és tiltakozik. „Negyven oldal ajánlat megérdemel három betű »nem«-et” – hangoztatja. Ezután következik a súlyosabb ellenhatás, mely Boda Zoltán fizikai megsemmisítéséhez vezet.

Az első rész kegyetlen ridegséggel felépített logikája semmilyen kibúvót nem ad, ebből szerkesztődhet személyes, órá magára méretezett útja. Egész élete társatlanság, melyet ez az indítás determinál, ő legfeljebb elutasítja a lehetőségeket a visszajutásra, mely rendszerint valamilyen megalázkodás árán sikerülne. Nem belső gátlás, hanem egy zárkózottá kényszerült egyéniség kényszerű védekezése az élete. Az önmaga adottságaitól elkülönböző aktív cselekvések, direkt próbálkozások kudarcot vallottak. Ezért „elengedi” magát, hogy útja megtalálhassa formáját.

A regény egyik zárójelenetében még a biológiailag determinálnak vélt „csonkaság” is kérdésessé válik. Amikor álombéli szerelme, Horváth Ilonka beteg gyermekével elmegy hozzá és elpanaszolja kínos életét, egy pillanatra összetalálkoznak: „Zoltán ott érzi a mellén ezt a meghalványodott, szenvedésben átfinomult arcot. A kezét, amellyel föl akarja emelni, forró könnyek bénítják meg. S csodálatos! [...] e hozzá menekedett asszonyfej fölött, nyugodt férfibiztonságot érez. Ezt az asszonyt boldoggá tudná tenni [...]. Mégsem a szerelemtől ütötte el őt az élet, csak azoktól a szerelmektől, amelyek idáig elébe jöttek. Nem az életből kivetett ő, csak az élettől megőrizett. Nem csonka, csak tartóztatott.” Zoltán szavai már a „hegyi beszéd” felé mutatnak, de kellett ez a feloldás, hogy beigazolódjon: nem „csonkasága” kényszeréből jut el „hegyi beszéd”-éhez. „Mindez azonban csak egy pillanatot tartott, aztán visszatért belé az igazi sorsa, s fölme-

redt körülötte a meder, amelybe maga vágta bele magát.” Az életműben ezt a csapdát majd igazán az *Utolsó kísérlet*ben oldja fel az író, Jó Péter útján, *A másik mester*ben a párkapcsolat egyik legszebben megfogalmazott történetét alakítva. Boda Zoltánnál mindez még csak a környezetével való szembesülés feloldó mozzanataként jelenik meg, az undor ellentettjeként, a torz ideális ellenpontja. Talán a bartóki zene kettős világa. Az éjszaka zenéje és az összetartozás örömműve.

Történetén visszatekintve, joggal vonhatta le Boda Zoltán a tanulságot: „Én pedig azt hiszem, hogy az igazi sors nem követel áldozatokat. Nem is állít választást elé. Annyira bekerít, hogy csak egy út marad, az, amelyen járni kell [...]. Az ember lesz, ami lesz. Nagyon sok apróság summázódik abban, hogy mi lesz.” És ezt vele együtt a sorsuk csapdájába keveredő Németh László-i hősök egész sora elmondhatja. Boda Zoltántól Széchenyiig, Görgeyig, Puskinig, az *Égető Eszter* Méhes Zoltánjáig. Csapda, mely két irányba vezet: fizikai megsemmisülésig is akár, de belső felszabadulásig, a személyes szabadság megformálódásáig. „Szerettem az igazságot, ezért kell száműzetésben meghalnom.” Ezért alakítja Németh László Boda Zoltán stációit, de későbbi hőseinek útját úgyszintén mítoszokká, melyeknek változó láncolata vezet egyfajta morális életmód mitikus megfogalmazásához és megméretéséhez. A megtalált mérték vállalásához.

De ez nem a stirneri személyes „belső” szabadság. A Németh László-i hősök szabadsága egyben morális kategória is. A vívódó szabad ember szembesülése mindenkori környezetével, a történelmileg rá osztódó küldetéssel. És Németh László esetében egyként hangsúlyos a személyes rátalálás és a hivatás kételyekkel való végiggondolása. A *Pokol* és a *Paradicsom* egyszerre való átélése. Ezért vált például a mű továbbgondolásának hiteles alkalmává Gábor Miklós kecskeméti VII. Gergely-alakítása, melyben a zárószóvá formált szöveget nem a pátosz hősiességével, hanem a kétségek között vívódó ember értelemkereső kérdésével fogalmazta hangzóvá. Fizikailag is a kérdőjellel alakuló emberalakká.

Pályáját összegezve, egy új életműsorozatot elindítva imígyen beszél Németh László az *Emberi színjátékról*, besorolva későbbi művei közé: „A regény tulajdonképp ironikus műnek indult; azt akartam megmutatni, micsoda testi-lelki fogyatkozások lappanghatnak a szentség mögött. Modellje egy földim, egyetemi kollégám volt, akit neuraszténiája nemcsak a nőktől zárt el, de vizsgái letételében is meggátolt. Hazamenet a falunkban mint kuruzslónak széles pacientúrája támadt a külső sori szegények közt. Ezt az alakot növesztettem én meg »impotenciája« felől már-már krisztusi méretekre. A téma azonban bosszút állt; írás közben derült ki, hogy nem a betegség határozta meg a szentséget, a szentségre rendelt emberi természet az, amit mi betegségnek látunk. A hős a maga lábára állva kibújt az irónia pányvájából, melyet az írói szándék vetett rá, s bár egy csendőrgolyó terítette le, szinte úgy illant a mennybe a szilasi szőlőhegyen köré gyűlt tanítványai közül. Amikor a regénynek címet adtam, egy pillanatra sem gondoltam Balzac *Comédie Humaine*-ére (amelyet én inkább Emberi komédiának fordítottam). Amire a cím emlékezett, s amivel vitázott: az *Isteni színjáték* volt, szerkezete, mint azé, hármas: Pokol, Purgatórium, Paradicsom (legfőleg arányuk más: széles alapról indulva, fölfelé párlódott, vékonyult), s bár szentről szólt, kihagyta az Istent s a kegyelmet; azt mutatta meg, amit több késői művem (regényben az *Égető Eszter*,

Irgalom, drámában a *Nagy család*), hogy a vallást tápláló lelkierők mint építhetnek föl a vallás hiedelmei nélkül a régi szentekével versenyző életet.” (*Negyven év*)

A regény folyamatosan alakult – szinte előre ráérezve de szerkesztőkészségével vigyázón kizárva a modernségből kiváló posztmodern ars poetica lehetőségét –, generálta önmagát. Ameddig eljutott írója, meg is jelent, visszafelé nem változtathatott rajta. A változásoknak, a „nevelődésnek” előremenekülve kellett megformálódnia. A regény végén elhangzó „hegyi beszéd”-ben összegződik az író gondolatvilága, elképzelése. Pozíciója a húszas évekhez való viszonyáról? Inkább modell alakítása, mint a fejlődés konkrét transzponálása valamilyen történelmi haladás vonalára. Az etikai sík megérezkítése.

Nem annyira filozófiai, mint inkább etikai következtetések összegzése ez a szöveg. Ekkorra már elhallgatnak vitapartnerei. Itt csak Zoltán beszél, és beszéde kinyilatkoztatás: „A nyári délutánon áthúzott fényes fonalak elszakadtak, s a szőlő ezüst ragyogása alól kiütt a levelek sötétzöldje. A pince előtt összeverődött emberek hallgattak. Ez nem a vita ideje volt, hanem a hittételé. Ilonka betegsége, a kiprédikálás sérelme átpárolva, mint vallomás buzgott fel mesterükből. Nem értették minden szavát, de a szó úgyis csak közepe volt annak, ami belőle szólt. Ki földre hevert, ki egy tégladarabon ült, ki a karórákásra gugyorodott. Zoltán ott ült köztük a tőkén, s ahogy egy percre megállt ajkai közt a szó, a diófák is megállították zizegésüket; csak a messzi malom jelezte hosszú dudálással, hogy van más élet is, mint a szőlőhegyi.” Zoltán szavai a nagy vallásalapítók stílusában – a vallásalapítás ellen beszélnek.

Már említettem, hogy a volt népbiztossal, Szirmaival folytatott beszélgetésben kezdett mindez megfogalmazódni, ott még sejtelemszerűen, a véletlen indulat okozta megrázkódtatás hatására buktak ki belőle ezek a szavak. Az erkölcsi megtisztulást hirdeti, amelyet mindenkinek magában kell megharcolni: „Ha nem tudsz olvasni, megtanítlak, de ha nem ismered a vallásos érzés örömét, megtaníthatlak-e rá? A vallás ember és Isten titka, ahány ember van, annyiféle titok [...] Imádkozni lehet együtt, üdvözülni azonban mindenkinek magának kell.”

A világ megváltozását hirdeti, de eddigi hangjának megfelelően ezt is időtleníti: „Gondoljátok meg, hogy a jónak csak egyszer kell győznie, s az, hogy van, nem ígéret-e a győzelemre? A bűn következetes és világos; az erény azonban következetlen és zavaros. A bűn értelmét látjuk, az erény azonban homlokát veri: miért vagyok, mit akarok? De nem természetes-e, hogy ami megvan, látható legyen, s ami készül, homályos.”

És a folyóiratbeli befejezés után többet nem nyúlt hozzá alkotója. Amikor írni kezdte, csak azt tudta, modern Krisztus-regényt szerkeszt, a végkifejletet maga a szöveg fejlesztette ki önmagából. Mint az a történelem, amely ebből az évtizedből a maga végzetes huszadik századát alakította. Akkor senki nem tudhatta merre, meddig. Németh László regényében benne értek a század útjai. Amikor befejezte, mindegyik lehetőség másfelé szabadult ki.

* * *

Magam kísérletképpen ennek az eszmerendszernek normáját szembesítettem a Németh László-i életműből kiemelt példázatossággal. Mit is tehettem?

Követtem mesteremet, magamat is belevezetve az őt szervezetenként megroppantó csapdába. Az ellenfél szemszögéből való adaptálhatóságát gondolva végig, a Németh László-i megoldásjavaslatok szembesítési lehetőségét licitálva. Mindezt csak úgy tehettem, hogy a regényt, mint egységes szerves egészet, a politikai szemlélet szempontjából részeire bontottam: az egész helyett a részleteket szembesítettem, a debattírozó ellentétes szemléletet ugyanakkor egészként megtartva. Átgondolva mindazt, amivel szembesülve kellett az írónak életműve jelentős részét megvalósítani. Az olvasókhöz való eljuttatás útját sugalmazva.

Valójában azt a nézőpontot gondoltam át, ahonnan és ameddig a leverett '56-os forradalom utáni időben magam is elmehettem, sorsvállalásként az irodalom valóságos értékeinek befogadására és befogadtatására. Kerestem egyben magam számára az értékmentő kritikus és szerkesztő pozíciójának lehetőségeit. Nem voltam egyedül. Közvetlen barátaim azóta nagyrészt elhullottak. De vagyunk még, akik egymásra figyelve világlátótornyokként jelezzük egymásnak: figyelem utaitokat. Egy nevet mindenképpen meg kell említenem: Ilia Mihály e-mailjeit összekötő, visszaigazoló számontartásként fogadva. Leveli összekötnek ifjúságom elköteleződésének idejével, amikor Szabó Lőrinc szövegértelmező monográfusaként Németh László apostola készültem lenni. És lettem vele és általa az őt és Szabó Lőrincet magyarázó, számukra helyet kereső kritikus és monográfus, aki folyóiratunkban, az *Új Írás* mellé felzárkózó *Napjainkban* a kortársaimat, az általam Hetekként szervezett baráti kör – és persze példák és a hozzájuk kötődők – költészetét magyaráztam, verseik közlésével a közösségi létezés rendjének szétverése ellen megszólaló hangokat felerősítettem, mellette pedig első közlőjükként a szétvert közösségi tudat fájdalmit tudatosítva kerestem helyet Tandori Dezsőnek és Oravecz Imrének, népszerűsítőjévé szegődtem az ironikusan léttudatos erdélyiségű Páskándinak és Lászlóffyknak, és az ezt a hangnemet sajátos örök haragossággal kommentáló jóbarát Panek Zoltánnak. És ha az elsőség mindig csak véletlenül adódik, de a minőségre figyelve Esterházy *Fancsikó és Pinta* című mágikus első kötetéről a *Magyar Nemzetben*, és Szilágyi István Arany balladák világára emlékeztető *Kő hull apadó kútba* című regényéről hazánkban elsőként írhattam az *Új Írásban* ismertetést. Meddig lehetett ebben elmenni, hol ütközhetek a falba? A megértetésükre törekvő vitaszövegek vizionált „okosságos” megértetését kerestem éppen a Németh László-i regényszövegből kiindulva. A befogadói viszonyt segíteni remélve író és hatalom képviselte elvek viszonyában. Így gondoltam el egy szabadon vállalható vitahelyzetet, mely nem az író gyöttri, hanem elősegíti szövegeik befogadását, tekintve létezésünk történelmi adottságaira. Szabó Lőrinc versének szavával: „Falba léptem, s ajtót nyitott a fal.” Ennek próbája lett a Németh Lászlót megértő közönséghez vezető kézfogást megálmódó fiatalkori pályaképem (*A kísérletező ember. Vázlatos kép Németh László pályájáról*, Borsodi Szemle, 1964. 2/41–52.), melyet Vekerdi László igazolt vissza Németh Lászlóról írott vallomásos monográfiájában (*Németh László alkotásai és vallomásai tükrében*, 1970. december), melyet a *Népszabadság* azon nyomban ironikusan vissza is utasított, *Az arcképfestő tévedése* címmel:

„Ahogy mind közelebb ér napjainkhoz a könyv, annál fölényesekebb, nyeglébb a tónusa. (Egyébként is látványos témát adna a

könyv modora elemző stilisztikai vizsgálat számára.) Furcsa kis megjegyzések bukkannak föl. Egyet közülük, mert ez az egész munka létrejöttének okát és irányát is magyarázza. A záró életrajzi-kronológiai összeállításban az 1964-ről mondottakat ezzel zárja: Megjelent X. Y. »tanulmánya«, melyben először lép föl – hivatalos irodalomtörténészek közt – határozottan Németh állandó hibáztatgatása ellen. »Vigyázzunk – írja –, nehogy ismét elhibázzuk a kézfo-gást.« Egy nem éppen kimagasló tanulmány fölöslegesen (1964) leírt szavait idézi indokolatlanul azért, hogy védje Németh Lászlót. Ki ellen kell védenie Németh Lászlót 1970-ben?» (Népszabadság, 1970. december 20. vasárnap melléklet, 7.)

Sötét játék az évszámokkal. A rovat gazdája egy héttel korábban figyelmeztetett, lehet, hogy tényleg „barátilag”: most kerültél fel vidékről Pestre, mindenki figyel, hova állsz. Nevemet sem írták ki. Figyelmeztetés akart volna lenni? Ki írta bele a cikkbe ezt a megjegyzést? Szerzője évtizedek után, egy baráti beszélgetésünk során (amikor valamiért dicséretként megjegyeztem: ezért elfelejtem régi írásodat) nem is emlékezett rá, és hozzátette, lehet, hogy a cikk megrendelője utólag maga írta bele ezt a passzust.

És ennek az ifjonti cikknek lett kiegészítése az eredetileg Németh László több szempontot szembesítő Arisztophanész-esszéjének ötletét (*Aristophanes*, Tanú, 1932–1933. 17–50.) követő *Egy regény több szemmel (Beszámoló egy elképzelt polémiáról)* címmel 1958-ban írott szövegem az alapkönyvemnek számító regényéről, mely írásom némi változáson átmentve, utóbb a *Borsodi Szemle*, 1975. 1. számának 62–78. oldalain jelent meg. Megállítottam egy pillanatra az időt, és eljátszottam a lehetőséggel: miként olvashatták első regényét, akik a szövegben benne élnek, miként értelmezik önmaguk további létezése szempontjából a szövegben megformált szerepeket. Megpróbáltam életre kelteni a regényből a virtuális szereplők további életét egy képzelt riportban.

A hangsúlyos vitapartner a marxisták mindinkább hatalmi pozíciót is elfoglaló politikai ellenkezésében érzékelttem. Hiszen a Németh László-i moralitás ellenpontján a marxista gondolkozás mindig is zsugorítóan ott volt jelen. Teljes írói életében. Nem sokkal a regény megírása után, Bethlen bukása idejére datálva imígyen ír maga Németh László, mintha Boda Zoltán magyarázná tovább a maga hatalommal szembeni pozícióját:

„Szelíd írók, akikről azt hittem, hogy kenyérgondjaik közt egy barátoktól körülült tea vagy egy röptében testét is elvesztő vers minden örömük, felfedezték magukban a forradalmárt, s érces önérzettel magyarázták, hogy a marxizmus nem közgazdasági program, hanem az emberiség új vallása. Mindenki a »kapitalista világrend« közeli végére készült, Pest utcáin tízezer kis népbiztos járt, kemény nyakkal és gúnyosan, mint aki zsebében hordja a hóhérkötelet. Természetes, hogy ezt a kötelet mindenki annak szánta, akire valamiért haragudott, s egy éles nyelvű kritikus, ebben a bosszúra

készülő íróhadban, gonoszabb burzsoának számított, mint a legkegyetlenebb bankvezér, akit ha elvben gyűlöltek is, de hiúságukba nem szúrt soha bele. Téged is megnyomorítanak, testvér, biztatott az egyik barátom félig intón, félig kárörvendőn. Jössz te még az én iskolámba marxizmust tanulni, fölényeskedett a másik. A harmadik, akit nagyon megbántottam néhány év előtt, csak annyit üzent, hogy az új rendben engem köttet először fel. Ritkán éreztem olyan undort, mint az irodalmi véglényeknek ebben az infusoriáramlásában az »új világ« felé. Hol voltak itt a hűség belső fékei, hol volt az az intellektuális lelkiismeret, mellyel az igazi író nemcsak véleményeihez, de e vélemények árnyalatához is ragaszkodik? A nép ennyi önzetlen barátja közt én voltam az egyetlen népgyűlölő, aki a közérzetemmel lassan már nem is a magam, hanem valóban a köz állapotát tartottam számon. Hányan érezték ezek közül azt a makacs aggodalmat, mellyel az vigyáz ítélete kényes műszerére, aki ezt a műszert egy közösség iránytűjének tekinti? Most, a szocializmus átmeneti visszaesésének az idején megírhatom, hogy a szocializmus minden nagy követelését osztottam és osztom, s ha hivatalos képviselőivel hadakoztam, csak a nyolcvanas évek hozzátapadt szellemét igyekeztem e követelésekről ledörzsölni. Akkor örömöm telt a daczban, jólesett kihívni a frissen áttért marxocskák haragját; soha nem ingereltem cikkeimben úgy őket, mint ekkor, amikor én is elkerülhetetlennek láttam győzelmüket. Természetesen én is megkaptam tőlük a magamét. Az »új enciklopédia«-ról szóló előadásomat követő vitában Feuerbachról kezdtek vizsgáztatni, s a Nyugat Britannia-estjén, ahova az egyik szerkesztő kéretett oda néhány perces megbeszélésre, a kiváló munkásíró, akinek a könyvről akkoriban írtam, szenvedélyes beszédben osztálygyűlölettel vádolt meg. De nem baj, legalább megismertük, fejezte be szónoklatát, s az egész terem tapsolt és helyeselt. Egy kövér lipótvárosi elvtárs, akinek ezerszer több köze volt a tőkéhez, mint nekem, elvtársnak szólította a sértett író, a szerkesztő és a vitavezető pedig hallgatott. Senki sem merte megkockáztatni az ellenvetést, hogy azt a bírálatot, amellyel én az agyamban kialakult »véleménykonstellációnak« tartoztam, másból is írhattam, mint osztálygyűlöletből. Én a közönség előtt egy szót sem szóltam, csak az íróhoz mentem oda a lépcsőházban néhány szelíd szóra: ő érdemelte meg egyedül, aki jóban-rosszban kitartott a maga meggyőződése mellett, hogy figyelmeztessem: van másféle meggyőződés s másféle becsület is." (*Ember és szerep*)

És ha a regényben ki is került a forradalommal való szembenézést az író, Zoltánt hadifogolyként Olaszországban tartva, de Zoltán „hegyi beszéd”-ének előkészítésében már Szirmai, a sunyi módon menekülő népbiztossal való szembesülés előre kirajzolja ezt az utóbb saját életrajzi jelenetként megtestesült csalódását. Szirmai mint a forradalom szereplője lepleződik le. Valójában gyáva, törtető, nagyképű kis-

polgár, aki eltanulta a Galilei-köri frázisokat. Így lett népbiztos. Majd menekültként erkölcsi nihilizmusát, mint forradalmi etikát hangoztató szimuláns jut az elme-gyógyintézetbe. A regény legtaszítóbb alakja.

Németh László írói pályáját és annak befogadását utóbb ennek a gondolkodásnak hatalmilag szentesített gyakorlata állítja próba elé. Élete végének sámsoni küzdelme éppen a hasonlóan megszerveződött hatalmi rendszerben való morális megmaradás lehetőségeit próbáltatta vele végig (az *Emberi színjáték* változataiként megemlegetett *Égető Eszterben, az Irgalomban és a Nagy családban*).

A Szirmai lényéből kigőzölgő szövegek időnként alakultak, sokasodtak, volt amikor finomodott, máskor csalfa módon más nézőpontokat szabadon engedve ellenében. A Németh Lászlót bekerítő személyeskedő hang végigkísérte életén. Volt idő, amikor a szövege elhallgattatásáig szorította, volt, amikor egy baráti beszélgetésben közös ismerősünk egy ellene rendelt írás hangnemét csak mint „Németh-gyilkost” aposztrofálta. És ez a megjegyzés nem is valamelyik marxista megnyilvánulásra vonatkozott, hanem éppen egy neves katolikus író szabadított bele egy marxista szerkesztő ilyen hangoltságú szöveg közzétételére. Máskor csapdába csalva, egy Szovjetunióba vezérlő utazással igyekeztek általa a konszolidáció létét reprezentáltatni. Pedig elég volt csak a leírt szövegeit olvasni, és látni: eszményeihez való ragaszkodása miként kísérte pusztulásába. Miként ezt *Az utazás* című drámájában meg is írta tragikus önmarcangolással. Az *Izonyra* emlékeztető kétségbeesett szöveggel mutatta be kiszolgáltatottságának tudatosodását és menekülését a Szirmai-félék csapdjából.

* * *

Amikor ideológiailag, a marxista megítéléssel szembesítve nem tudták a rá figyelő magyar értelmiséget elszakítani tőle, írásmódját fogták célkeresztbe. Amikor tanult kollégáim szemembe vágták: stílusa, regényvilága avulóban van. Ki olvassa már Kemény Zsigmond regényeit? Beledöbentem, hiszen a fumigált műveket irodalmunk remekeiként olvastam, és annak tartom ma is. Kemény Zsigmond prózájának balladai sorscsapdáit éppúgy, mint a Németh László regényeinek a sorscsapdából kivezető életremény-keresését. Válaszul a kortárs európai regénnyel szembesítem kompozícióját, alakformálását, szövegalkotását. Szabó Lőrincnek az európai költészettel egybeolvasható útja mellett ekként figyelem Németh László és Szentkuthy Miklós prózájának az európai regényhez kapcsolódó alakulását. Az *Emberi színjátékot*, mint a magyar próza formálásmódjában elkövetkezett paradigmaváltás megjelenését gondoltam végig. Követve az esszéista Németh László vizsgálódásait.

Ez a regényformálás sajátosan visszafigyel újkori regények kalandos életű szereplőinek széttekintési módjára, amint tájékozódnak környezetük és a létezés dolgaiban. Ugyanakkor regényei eseményességét akként alkalmazza a személyiségvizsgálatra, hogy ezt összeköti a személyes sorsok létben való elhelyeztettségének keresésével. A gyermekkorából ismert – főként falusi – közösségi alakulatokban élő sérült személyiségek belső alakulását követve százada egyik sajátos ars poeticáját formálja meg. Figyelve, miként lehet az ember helyét világában megfordítani. A sérült emberben visszakeresi létének egészséges voltát úgy, hogy közben felfedi a környezet egész-ségkárosító hatását. Nem világmegváltóként a személyiséget kényszeríti valamiféle

gyógyulás útjára, hanem éppen ellenkezőleg: a különbséget példázatos mértékként mutatja fel és ráhangolja eltorzult környezete megváltoztatására. Nem gyógyítónak szegődik, hanem a létezésben való harmonikus hely keresésére készíti fel embertársait. A modernségben elvesző szerepet segíti visszakeresni személyiséglátomásaiban.

„Amíg én magam nem számoltam be róla, sem ezen, sem későbbi regényeimen senki sem vette észre a Proust-hatást. Később nagy tanulmányokat írtam módszeréről és világról, egyikből sem vettem át jóformán semmit sem. Mégis ő figyelmeztetett, hogy másképp is lehet regényt írni, mint nálunk divatban volt; hogy a 19. század nagyregény igénye s a 20. század művészibb érzékenysége összeegyeztethető” – írta utóbb Németh László a *Negyven év* összegezésében. Az ötvenes évek végére aktuálissá váló módszertani nyitás aztán, illetőleg az akkor évtizede megszakadt szálak visszaforrasztása szükségessé tette a Németh László megalkotta regénynek narratológiai visszahelyezését irodalmunk folytonosságába. Azt a szemlélődést, amely Németh László nyomvonalán Szerb Antal, Szentkuthy Miklós vagy Határ Győző regényírói eszmélkedésében jelentkezett a modern magyar próza utókorában. Mintha a Németh-regényt követték volna a Napkelet, a Széphalom vagy a Minerva, utóbb pedig a *Magyar Csillag* lapjain esszébeli tájékozódással és regényeikkel. És mintha a Csáth Gézával magva szakadt magyar prózának kiteljesíthető módozatára talált volna Németh László. A regényírásban is megkeresve a Magyarság és Európa összeolvashatóságát, magas fokon megálmodott szintézisét. Egyik kedves egyetemi hallgatóm, Major Ágnes PhD-dolgozata sugallatára nemrég éreztem rá erre a biológiai realitásban vergődő, mégis a személyes kiszabadulásban reménykedő és a nemzeti újratereptődéshez kötődő modern alkotásmódra. Amely éppen Kemény Zsigmondtól Németh Lászlón át vezet utódai által tudatosan vallott példázatosságig, Mészöly Miklós, sőt Esterházy Péter poétikájáig.

Az *Emberi színjáték* főhőse látszólag egyik reprezentánsa az irodalmi különöcöknek. Ez nemcsak a regényhős, Boda Zoltán magatartásában mutatkozik meg, hanem önszuggesztívóval kialakított biológiai impotenciája még jobban elmélyíti ezt. Kérdés, hogy ez a túlkomplikálás csak a kezdő író bizonytalansága, vagy szükségszerűen következik regénye keletkezésének körülményeiből.

A regény évszázadai érdekes változatosságot mutatnak nemcsak a szövegalakítás labirintusba csalogató narratológiai használhatóságával, hanem a regényhősök színpompás galériájával. Ez a sokszínűség mégsem ötletszerű, sőt mindegyik világ-irodalmi nagyság esetében kielemezhetően tudatos módszertani keresés eredménye. Az egyes korszakok jellemző tulajdonságokkal látják el az őket reprezentáló hősöket. Nemegyszer alkotókként azonos nemzedéken belül változatos különbözőségeket is produkálva. A reneszánsz korban önmagára ébredő polgár végtelennek érzi az ember erejét. A teljes ember nemcsak mint követelmény él, hanem miután megvalósult, alkották meg hozzá a fogalmat. A kor regényhősei, Gargantua és Pantagruel is óriások, de – arányosan kinagyított emberek. Ugyanez az arányosság még a tizenkilencedik század első felében is megmaradt, de már mindennapi emberi alakokban ábrázolva Balzac és Stendhal regényeiben.

Az a harmóniabomlás, melyre a tizenkilencedik század második felétől a művészetek minden ágában felfigyeltek az alkotók, megszüntette a teljes ember lehetőségét, és óriások helyett maradtak – óriásira kinagyított, de egyoldalúan bemutatott

tulajdonságok (Oblomov, Bovaryné, valamint Dosztojevszkij alakjai), majd eljutnak Musil vagy Kafka, Joseph Conrad vagy Céline elveszőben vergődő embereiig. Az egész megragadásának módja tehát egy hős bemutatásán keresztül lehetetlenné vált, legfeljebb a több alakba kivetítés, az egyszerre elveszettség és reménytelen kiútkeresés csodaváró módszerével. Ennek eredménye az, hogy csak több alak tesz ki egy arányos embert. Ezzel a megoldással találkozhattunk már Tolsztojnál is, majd az induló Thomas Mann híres *Wälsungvör testvérek* című novellájától utolsó ironiába hajló regényéig, *A kiválasztottig*, vagy nálunk Kosztolányi Néró-regényében. Mindez azt bizonyítja, hogy anakronisztikus követelménnyé vált az „egész ember” ideálja. Még olyan formában is, ahogy azt Szabó Dezső meghirdette. Az ő hőse inkább a romantikus formáltságba csomagolt, bölcsen a bukásukig eljutó Jókai-hősökkel tart rokonságot, a módosult körülményekhez alkalmazva.

Ezen a ponton kell elindulnia a regényalkotó Németh Lászlónak. Ha korszerűen kora környezetével akarja szembesíteni regényalakjait. Tragikusságukban Kemény Zsigmond környezetükben megromló alakjainak mértékké válásáért kell megküzdnie, és a Szabó Dezső-i teóriával szembefordulva nem elégedhetett meg csak egy külön bemutatásával. A polémia megköveteli az alak bizonyos fokú ellentétes telítettségigényét. Ez az, ami az *Emberi színjáték*ban neki sikerült. S így Németh László Babitscsal és Kosztolányival egy időben alkotta meg Boda Zoltánban az egyik első jellegzetes huszadik századi európai látókörbe helyezett regényalakot a magyar irodalom számára.

Az egy főhősre épülő regény írója csak a „beszűkítve kinagyítás” módszerét választhatja. Az *Ember és szerep* című önéletrajzi írásában Németh László utóbb említést tesz eredeti tervéről, az ikerbolygókra szétbontott egészről, melyet végül is túlnőtt a lehetséges megoldás. De milyen ötletet választhatott erre a beszűkítésre?

Ahogy a felvilágosodás kora a csillagászat és a mechanika, a 19. század a kémia tudományára támaszkodott, ugyanúgy a múlt század elejének a biológia a vezető tudománya. Freud sugalma, Ibsen, Strindberg írói munkássága, de ígéretes módig jutva a magyar Csáth Géza novellisztikája és naplóba zárt „te meg a világ” szembesítése is jelzi ezt a korszakot, melynek hatása végigkísérhető Németh László első regényén is (orvostanhallgató, elmeorvosintézet, kuruzsló stb). Segítségére volt mindkét magyar írónak saját, orvosi foglalkozása is. Természetesen nyúl tehát ennek körébe, és indokolja hőse beszűkítettségét biológiailag. Az alak ilyen irányú beszűkítésével más célja is van az írónak. Ez az egyoldalúság egyúttal a hős megtartását is jelenti. Boda Zoltánnak, a főhősnek a regényben hömpölygő gondolatrendszer végső kibontásáig életben kell maradnia. Ott van mellette az ellenpélda: bátyja, aki ösztöneinek, szerepjátszását maga fölé engedi kerekedni, összeomlása elkerülhetetlen – épp biológiailag.

Ha a század regényeinek hierarchiájába bele is illeszthető imígyen az *Emberi színjáték*, maga az alkotója még pontosabban helyezte el ebben a mezőben saját alkotását következő könyvéből az *Ember és szerep*-ből visszatekintve. A klasszikus modernségtől kezdődően a huszadik századi modernségnek a lírában éppúgy, mint a prózában feltalált „csalimese” formulája emeli bele a Németh László-i prózát a világirodalmi „mágikus” szövegszövés, környezet- és személyiségalkotás rangos prózaalakulatai közé. A *Száz év magány*, és hazai rokonai, *A kárókatona még nem jöttek vissza* és a

Lovak a ködben rokonságába. A csalimese rejtekútként való beleszövésével a regény szervezetébe. Hogy születik meg ennek a csalimesének Németh László-i változata? Emlékezzünk csak: „Tulajdonképp ironikus regényt akartam írni, melyben szentség és idegbetegség ugyanannak a jelenségnek színe és fonákja. Csakhogy a hős kifogott az irónián.” Apja szinte véletlen odaveti a mesét váró gyermeknek, akarod-e, hogy meséljek a Zöld disznóról? A háritást a gyermek kapcsolódásként fogadja. A hiányolt szülői kapcsolat felajánlásaként. Ezzel feje tetejére állt számára a világ. De a gyermeknek megteremtette a mágikus szövegteremtés benső lehetőségét. A narrációnak pedig felajánlotta a soha be nem teljesedő, de mindig vágyható mérték megszületését. Valójában a kapcsolódás lehetőségét a kanti kategorikus imperatívuszhoz:

„Boda Zoltán története a betegágya mellett elmondott első csalimesével kezdődött, melyet apja vetett a beteg gyermeknek; ebből bontotta ki a »terhelt«, világidegen gyermek első heroikus ábrándvilágát, melynek úgy kellett volna fejezetről fejezetre továbbépülnie, hogy a végén egyszerre mutassa fel, s aknázza alá a századunkba ültetett evangéliumot. De már a »Zöld disznó« meséjével küszködő gyerek első hősi felforrásán észrevettem, hogy nem őrizhetem meg vele szemben a fölényemet. Boda Zoltán az irónia ellen lett irónia. Az »impotencia«, mely elgondolásomban a szentség feltétele volt, Boda Zoltán alakjában a szentség következménye lett; a szó azok ellen fordult, akik vele szemben használták. Ahogy fokról fokra felgyűrtem világát, úgy igazolódott előttem az »impotencia«: az ember nagyobb ösztönei nem vezethetők le az élet kétszerkettőjéből; a társadalomban élünk, de lelkünk köldökzsinórja kifelé vezet; az üdvösség a mi magunk ügye, életünkben dől el, s életünk fölötti erőkkkel szemben.

Nagy felfedezés volt ez. Minden erősebb egyéniségnek külön apológiára van szüksége a környezet hiedelmeivel szemben, s akkor találja meg magát, amikor ezt az apológiát először vágja a világ szemébe. Az eredetiség: hűség és dac. Én most mertem először hű lenni magamhoz, s most néztem először szembe az egyéniségem ellen tulajdon eszembe beplántált érvekkel. Iróniám magamon át az evangélium ellen tört, s kudarca nyilvánvalóvá tette, hogy Boda Zoltánban tulajdonképp a vallást fedeztem fel. Párizsban Claudelt olvastam, s tudtam, hogy Európán csak az imént csapott át az újkatolikus mozgalom. Nem lett volna csoda, ha felfedezésem mámorában fejest ugrom az egyházba. Szellemi fejlődésem egyetlen mozzanatára sem vagyok olyan büszke, mint arra, hogy ezt nem tettem meg. Épp a hűség és kritika tartott vissza tőle. Olyan nagynak tűnt fel az a belső szabadság, melyet szerettem, hogy irtóztam szavakkal megkötözni. Az az irány, melyben »impotenciám« élt és felelősséget érzett: nyilván a keresztények Istene volt; a felelősség néma társalgása: az imádság; a természetemben fészkelődő másik természet: Krisztus forradalma, Isten országa. A keresztény lelkiállapot minden árnyalatát megtaláltam magamban, s olyan hatalmas volt ez az állapot, hogy gyalázatos csonkítás lett volna egyetlen-

len fogalmazás gúzsába kötni, az »elhívás« hetedrangú furdalásaival bonyolítani, amikor a némaságban benn volt minden lehető fogalmazás tartalma, a fogalmazások feszélyező nyelve nélkül. Az újkatolikus írók veszedelmes statisztikája, ahelyett hogy húzott volna, riasztott. Micsoda kínlódás a dogma minden ízébe igazolást pumpálni! A felületesekben, egy Papiniben, valóságos szélhámosság. Szép dolog a századokkal egyet vallani, de fontosabb önmagunkkal egyet érezni. S én hamar észrevettem, hogy ez az »új érzés« annál diadalmasabban lesz »vallás«, minél kevésbé jegyzem el szavakkal s tudatunkra erőltetett hajdani vélekedésekkel.

Sajnos, a felfedezés rohama alaposan elbillentette a művet; az én tervemből olyan váratlan robbant ki az eszme terve, hogy az arányok felborultak, az egyensúlyviszonyok meginogtak. Azt hiszem, sok »fiatalkori mű« művészi tökéletlenségének volt hasonló oka; amit a szerkesztés ügyfogyottságának néztek, tulajdonképp a múltól kapott ajándék felhőszakadászerű zúdulása volt. Szerkeszteni én tudtam. Ha nem volt nagyobb dolgom, mint hogy szerkesszek (a *Horváthné meghal* a példa rá) gyerekkori írásaimban is »kész művész« voltam (mint ahogy a legtöbb igazi író már gyermekkorában »kész művész«); a váratlan többlet volt az, ami most megzavart. Boda Zoltánnak két mellékbolygója lett volna a regényben; két másik impotens; gyengébb legények, akik valahogy mégiscsak kivergődnek a lefelé vivő örvényből: Behr Alfréd az érvényesülési ösztönével s Horváth Laci, akiben saját Harmadik Magyarországos stádiumommal akartam leszámolni, Szabó Dezső-s népimádatával. Boda Zoltán rohamos győzelme agyon lapította ezeket az »impotenciaárulókat«. Behr Alfrédből okos stréber lett, Horváth Laciból szánalmas, gyermekded alak, aki a vitalizmus elméletével vigasztalja magát félrevezetett alapösztönéért.”

Hát akkor nézzük meg Zoltán vitapartnereit! Akik Zoltánnal szemben egyegy, a hazai viszonyokra jellemző irányt reprezentálnak. Különbség csak az, hogy ezek már kijátszott teóriák, míg a Zoltánéban a fiatal Németh László a maga csalimeséjét alakítja. Horváth Laci a Szabó Dezső-i illúziókat próbálja az életben is megvalósítani, Behr Alfréd a kurzus készsleges kiszolgálója és kihasználója.

Alfréd volt Zoltán első barátja. Számára az elcsapott pap fiának társasága is óriási emelkedésnek számított. Alkalmazkodott még Zoltán irreális álmvilágához, a Zölddisznó-legendához is, csakhogy ezt a pozícióját megtarthassa. Alaptulajdonsága a mindenkori alkalmazkodás. De tanítója csakhamar felismeri a tehetségét, és a pesti piarista gimnáziumba kerül. Ez a légkör adja azt a fölényt, amellyel már lekezelheti Zoltánt is. Útja a presszióztatást kedvelő, finnyás irodalomszeretet és életszemlélet felé vezet. Adyval szemben Babitsot helyezi előnybe. Egy ideig ingadozik, hogy neokatolikus legyen vagy galileista. Mindkét irányban eleget tesz kötelezettségeinek. A húszas évekre már bizonyos „pikáns” színekkel kevert neokatolikussá válik, a neobarokk kurzus reprezentatív képviselőjévé. Ekkorra veszi fel „jobbhangzású” nevét, a Behr helyett Borsot. Alakjában az író

a kurzus ideológiai kiszolgálóival szemben érzett ellenszenvének ad hangot. És hogy a helyzet fonák voltát teljesen kiélezzze, ad absurdum viszi – egy zsidó fiút tesz meg az „új középkor”, a neokatolicizmus képviselőjének. Helytelen ezért a szituációválasztásért az író antiszemitizmussal elmarasztalni. A regény két ellenpéldát is hoz: Zoltánnak a Herman tanító és családja iránti rokonszenvét, és azt, hogy legjobb barátja, Bálint főorvos is zsidó. Itt az elvtelen nihilizmussal száll szembe, és ehhez minden jól jellemző, találó tipizálási módot felhasznál. Érdeemes meghallgatni a szellemes jellemzést, mellyel Németh László bemutatja, hogyan rendezkedik be szellemileg a „barokk összehasonlító irodalomtörténet” tanára: „Ő még egyes modern francia katolikusok csigalépcsőjének a legtetéjére is fölkanargott, sőt egész különös örömet lelt benne, hogy egy-egy nagykövet próféta felelőtlen kijelentő mondatait a maga szubtilis magyarázataival dúcolja alá. Tehette, hiszen ezalatt egy percre sem feledte el, hogy ez az egész gondolat-konstrukció pusztán intellektuális remeklés, a ráérő szellem nemes játéka, amelyet nem árt egy árnyalatnyi gúnymosollyal festeni alá. Ez a gúnymosoly, mely a hajdani Behr–Coignard romboló szkepticizmusának volt egyetemképes párlata, nem oly erős, hogy a neokatolicizmust igénylő tényezőket sértené, viszont csendes hátsó ajtót jelentett ama művészkörök felé, amelyekkel Behr Alfréd Bors létrejöttéhez sem óhajtott az összeköttetést elveszteni”.

A másik barát Horváth Laci. Az ő alakjával egy másik irányzatot visz ad absurdum az író. Elkényeztetett csodagyerekből lett Szabó Dezső követője. Hármuk közül ő fedezi fel először Adyt, de csakhamar az akkor még ismeretlen Szabó Dezső mellé szegül Berzsenyi-tanulmánya elolvasása után. A háború kifogatja életmódjából, apja fogsága, majd halála a legnagyobb nélkülözésekbe dobja. Orvos lesz, de a tüdőbaj ekkorra már aláásta szervezetét.

Az így megrajzolt jelenség minden vonásában ellentéte a megvalósítani óhajtott ideálnak. Hacsak elvben hangoztatná, akkor is groteszk lenne. De Horváth Laci életmódjában is halálos komolyan veszi mindezt. Ekkor ütközik ki, hogy mennyire naivitás a Szabó Dezső-i koncepció, mennyire külsőleges jelenségek sorozatává válik megvalósítása során (sok népdal ismerete, az erő bizonyítása székek emelgetésével, család, gyerek) – főleg akkor, ha egy alapjaiban beteg ember kínozza magát ennek megvalósítására. Alakjában mintha Csáth Géza prózakísérletét folytatná: biológiai kísérlet Iskarióti Júdás alakjának egy modern regénybe applikálása.

Természetesen az író állásfoglalása más Alfréddal és más Lacival szemben. Az alakok megformálási módjában egyeznek. Mindkettő egy-egy paradoxonra épült. A nihilista a neokatolicizmust képviseli, a beteg ember az „egész ember” ideálját akarja megvalósítani. De a hasonlóság ezzel meg is szűnt. Az író etikai állásfoglalása már elkülöníti a továbbiakban egymástól. Alfrédnál nincs elv, csak megvalósított elvtelenség. Laci tragédiája, hogy nem tudta megvalósítani az elvet, melyre feltette az életét: „Látod... sohasem hittem, hogy írott betűk, egy messzi ember gondolatai ennyit számíthassanak az élet szorongató tényei közt. Nekem kell ez a higienikus-atléta hit, ahogy te nevezed. Erős test, jó munka, tiszta család. Engem csak az a hit tart életben, hogy ezt kiverekedhetem magamnak”. Foglyul ejtette az elmélet, és számára az életté vált. Épp ezért tragikus alak, mert becsületes, naiv ember maradt. Alfréd nem az, mert szélhámós lett.

De nem lehet ezt a kérdést ilyen egyszerűen elintézni. Ez az írói ítélet a megformált alakok felett. Ebből csak következtethetünk az elv feletti ítéletre, ez mégsem azonos vele. Közvetett az ítélet azáltal, hogy milyen hősöket ad a számukra, hogy képviselje azokat. A kurzust azzal ítéli el, hogy csak egy szerencselovagot ad neki. Szabó Dezsőtől, a mestertől nehezebb elszakadni. A regény egyik legrokonszenvesebb alakjával bizonyíthatná elmélete életképességét. Az író becsülésből, tiszteletből, ragaszkodásból megad erre minden lehetőséget, mégis visszájára fordul minden. Egy szép, az író számára is sokban rokonszenvesen hangzó légvár omlik össze a regényben.

Horváth Laci ezzel lesz, Alfrédhoz hasonló megalkotása ellenére Zoltán rokona. Csak annyiban különböznek, hogy az író eleve érzi a Laci elképzelésének tarthatatlanságát, a Zoltánéra csak a végén döbben rá. Lacit alkata teszi önmaga Júdásává. Zoltán nyugodtan várja halálát, egyénileg megoldást talált az életére. Laci végül rádöbben a menekülésként magára ötvözött életmód megvalósíthatatlanságára. Ekkor tragikus véggel a menekülés az öngyilkosságba kényszeríti. Zoltán körül a külvilág hajszája zárja be a kört. Önmagában megnyugszik, csak a világ nem fogadja be. Laci önmagában hasonlik meg.

Ironikus regényt akart írni? Iróniája végül is éppen az életműve teljességét előrevetítő modell megtalálását és meghirdetését követően csattan. Látva és látatva az életművében kibomló moralitást, a létezésbe felemelő közösség-szervező sugárzást, az emberi sorsot csapdába ejtő, pusztulásba vezető Kálváriát előre látatja. Lefelé menet ugyanis Alfréd megjegyzi: „Ez a hegyi beszéd lett volna – találta meg Alfréd a maga heinei fintonát, amikor az alsó soron várakozó futóba ültek. – Volt hegy és volt beszéd.”

Volt iróniája barátokkal mondatni ki a sorsot, amelyet a „hegyi beszéd” lényegében maga Boda Zoltán mondott ki. Ismerte egész életében a szemében ideális megoldásként érlelt oximoronban jelentkező sorsot. Ismerte annyira a torzat, hogy szembe-szegezhesse vele az ideálist: „Tudom én, hogy eladnak és megcsalnak titeket az élet urai. A pásztorok nekik őriznek s a tornyok nekik kongatnak. De ne higgyétek, hogy ezek a zsarnokok idegenek tőletek. A ti bűneitek urai ők, s a ti gyengeségetek táplálja őket. Ti vagytok a farkasok dajkái, s a ti húsoatok kéri a keselyűket, hogy szaggassatok minket. Fojtsátok meg a mai nap zsarnokait, a gyilkos ujjai szakadnak le s tíz zsarnok lesz a ti ujjatokból. Az élet rosszságát nem gyógyíthatjátok meg az ember rosszságával, csak Isten kegyelmével.”

Kortársai közül a hozzá fogható hazai nagyságok fogalmaztak vele egy időben hasonló oximoronból készült látleteket. A „fasiszta kommunizmus”-sal viaskodva. Szabó Lőrinc:

A: rettenetes. De ne törődj velem, mert mindezen nem lehet változtatni.

B: Nem lehet változtatni? Hisz ez még rettenetesebb!

és József Attila:

Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!

Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.

* * *

Utóhang: Megerősítés. Közben egy évtized múltán, az író életműsorozatában megjelenhetett újra a regény, 1967-ben. Ekkor a belőle sugárzó morális erőnek a hatását mértem egy kritikába fogva. Mi az, amit mint klasszikus hagyatékot felhasználhatok a magam és környezetem okulására. A történetből a hasznosítható tanulságot igyekeztem kiszabadítani.

„»A regényforma ürügy, a regény álcázott lírai tanulmány« – írja egy helyütt Németh László, és valóban, ha az ő regényeit olvassuk, egy huszadik századi ember a külvilághoz fűződő reflexeit kísérhetjük végig, idegfeszültségeit és időnkénti elnyugvásait mérhetjük – nem is az írások témáján, hanem – azok atmoszféráján. Amikor a fiatal orvos és író (még maga sem tudja, végül is melyik pályát választhatja) Párizsban megismerkedik Proust regényeivel, és felfedezi, hogy más-képp is lehet írni, mint ahogy nálunk a regényt számon tartják és ebből a felismerésből szüli a maga saját különbözősét – már ebben, a regénytől még független foganás-mozzanatban megtaláljuk ennek a Németh-lírának legfőbb alkati sajátosságát: különbözni a szokványostól, iszonyodni az olyan életkeretek elfogadásától, amelyek az ember egyéni növéstervével ellentétesek. Az *Ember és szerepben* később megírja azt az életcsapdát, amely állandó résen létre készítette, elnyeléssel fenyegette és ellentmondásra ingerelte. Alapjában nagyon prózaian hangzik: polgári jólét (akár mint gazdag család felkapaszkodható veje, akár mint jól menő pacientúrát kiépítő fogorvos, vagy az irodalmi berkekben járatos ügyeskedő kritikus), vagy... És ami e *vagy* után következik, az nem zsugorítható össze már egyetlen, bármilyen bővítményekkel hosszított mondatba, mert ez a *vagy*, illetőleg ennek a *vagy*-nak a keresése egy egész élet nyugtalanúsága, melynek fázisaiból áll össze századunk irodalmának egyik legjelentősebb életműve. A tanulmányíró sorra veszi az életforma-tagadás európai modelljeit, a regény- és drámaíró lelke állapotának egy-egy képletéből szerkeszti hősmoделljeit. Ha szokatlan volt is nálunk a protestálásnak ez az egyszerre társadalomábrázoló (epikai és drámai) és a legszemélyesebben lírai átélése, ha ennek még remek elemző magyarázatát is félreértették (csak pletykázkodást látva az *Ember és szerepben*); ma a megvívott életmű dicsőségéből visszatekintve alkat és kor valóban sikeres és szerencsés találkozásáról beszélhetünk.

A húszas évek idejétől bontakozik ki a polgári világ bomlásának a személyiséget támadó, azt végveszéllyel fenyegető fázisa. A személyiségnek az ez ellen vívott szabadságharcát leghitelesebben a líra dokumentálhatta, illetőleg azok a formájukban más műfajú művek, melyek – épp a Németh Lászlóéhoz hasonlóan – ezzel a lírai hitellel is rendelkeznek. Kafka víziójában azt az embert mutatja be, aki ragaszkodva ember voltához, idegenné, kiközösítetté válik környezetében; csak egyéniségét kéne kioltania, elfogadni a szinte megmagyarázhatatlan függésrendszert, és máris életrevalóvá szürkülne; Huxley

Vak Sámsonának hőse a nyugtalan jólétből válik ki, hogy megoldást keresen életére. És sorolhatnánk a különböző értékű, víziókból vagy realista (sőt naturalista) mozaikokból összeszőtt művek sorát, melyekben az életmód normáinak elvetése nemcsak külsődleges lázadásban, hanem belülről megélt vívódásokban jelentkezik. A bennük formálódó alakok nem a romantika társadalomváltoztató hőseinek vagy az utánuk jövő, társadalmat tagadó, önmagukban bízó különcöknek rokonai. Legelőször önmagukba marnak, saját értékrendjükben kételkednek leginkább. Külső tragédia és belső kiteljesedés ellentétéből szövődnek ezek a művek. Minél inkább elszakad az adott és nem akart külvilághoz fűző köldökzsinór (mely sokszor a fizikai megsemmisüléshez is vezet), úgy szabadul fel a környezet által elnyomott egyéniség, jut el a maga belső normáinak teljességéhez. Ez az emberalakulás adja a Németh-művek belső kristályosodási törvényét is.

A Németh-hősök számára mindig adva van a *konformizmus* lehetősége. Sőt egyéniségük felfénylő és kiteljesedő utolsó villámfényéig állandóan nyitva áll a mellékajtó, amelyen visszاسüllyedhetnek környezetükbe (hogy az ilyen, igényekkel mérgezett emberek, ha végül mégis a konvenció elfogadásánál kötnek ki, az is tragikus, sőt egyéniségük számára ez az egyedül tragikus, azt negatív hősen, Horváth Lacin, majd később a Papucshősön keresztül épp Németh László mutatta meg). De míg a későbbi művek egyetlen élethelyzet drámai felnagyításai, addig az első regény, az *Emberi színjáték* epikusabb, életrajzszerűbb, a drámai választások mozaikjaiból szövődik össze. Kurátor Zsófi, Horváth Endre vagy Kárász Nelli egy tömbből faragott nemjei úgy bomlanak ki a regények sodrásában, mint ahogy a szobrász a márvány lehántásával szabadítja ki egyetlen alakját. Boda Zoltán lassan épül, mint egy égbeszökő gót katedrális. Látszik, hogy a fiatal embernek, az első művekben önmagát készítő írónak e regény írásának idején kellett minden titkos ellenállással megbirkóznia, a könnyebb élet szirénhangjait minduntalan kivédenie. Boda Zoltán élete a regényben ezért is egy óriási sakkjátszma a sorsával, amíg egyéniségének sikerül a vonzó, de egyéniségrontó lehetőségeknek a teljes sakk-mattot feladni.

Bevezetőként azt mondtam, hogy korszerű, világméretekben feltűnő jelenségekre érző problémafelvetés adja értékét e könyvnek. De valójában csak egy történelmi helyzet korszerűségét zárta-e magába ez a regény, vagy — évtizedek múltán is — elfogadható, helyes hatást kiváltó műként vesszük kézbe; kordokumentum, vagy élő regény a számunkra is?

Ha örök emberi sorsnak tüntette volna fel a kivonulást, az ellenzé-kiséget, *csak* a tragikus meghasonlást érezné minden kor és egyéniség kapcsolata egyetlen formájának, akkor menekülését elfogadhatatlannak tartanánk a számunkra. De Németh László nem elvont, időn kívüli sémát szerkesztett, hanem a kor hazai valóságának reális rajzában lehetetlenítette hőse környezetével való egyezkedését, tehát *egy konkrét*

történelmi szituációra adott válasznak, joggal kimondott »nem«-nek foghatjuk fel a regényt.

A monarchia utolsó évtizedei, világháború, fehérterror, majd a kurzus évei, amelyekben Boda Zoltán leéli életét, és kimondja rendre a maga »nem«-jeit. A regény elején ad ugyan egy kis könnyebbítést magának az író: Zoltán rendhagyó eset. Egy erkölcsi eltévedése miatt elcsapott református pap kései, nem várt gyermeke. Kiszikkadt szülők és részleges társadalmi kiközösítés utalják magára az étellel ismerkedő fiatal életet, akinek egy véletlen kibökött csalimeséből kell továbbépítenie magában élete alaplegendáját. E magára maradt bezárkózás következő lépése a jól ismert Németh-motívum, az *iszony* már itt, ez első regényben formázódik, *alkati* meghatározója lesz e fiatal fiúnak. Iszonyodik minden testi érintkezéstől, és minden szellemi tanácstól, amely a köznapi érintkezésformákhoz szoktatná. A regényben mégsem használja ki e kitűnően exponált alkati előnyt az író. A két vastos kötet ugyanis az utolsó percig a felkínált lehetőségek sorozata, amelyek e tehetséges fiút megkönyvezik, beolvasztanak az élet diktálta hierarchiába, odaenyveznek, ahol mint papgyerek lehetett volna apja vétke nélkül. Tehát a társadalom oszt neki is kártyákat, hozzájuttatná a neki járó szerephez. Születési érzékenysége csak arra való, hogy a »nem«-ekre alkalmassá tegye. Mert az ő tagadása így nem a kitagadott átkozódása, lázadása. Lehetne tanárok kedvence, nők bálványa, ünnepektől epigon-költő, tanár vagy orvos; sőt amikor utoljára szigorlata nélkül kuruzsló lesz a falujában, még ebből a társadalmon kívüli helyzetből is visszaforrhatna neobarokk apostollá, majd az utolsó percben bátyja hívó szava Amerikát csillantja meg előtte. De ő ezeket a felkínált szerepeket sorra, drasztikusan elutasítja. Ekkor csattan barátja kárörvendő érve: a korlátaidból, tehetetlenségedből csinálsz elhivatottságot. Valóban, ott kíséri Zoltánt a regényen végig iszonyának testi valójaként az impotencia fikciója. Az utolsó jelenetekben ez alól is feloldja az író: az igazi és elnyomott szerelem ereje képessé tenné a családalapításra, szervezete csak a szerelmi kitérőktől vágta el. Így végül az alkatinak induló zártság teljesen felszívódik, visszamenőlegesen is a személyiség önvédelmévé vált át.

De a regénynek nemcsak ez a szigorú, szinte kegyetlen gondolati abroncsrendszere adja az erejét. Németh László írói megjelenítő ereje is remekel nem egy fejezetben. A hodosi miliő, a falusi értelmiség, a polgárok (nagygazdák) és külsősoriak rajza, majd a húszas években kialakuló agresszív faluvezetés érzékeltetése a magyar társadalomábrázolás legjobb példái közé emelik e könyvet. Ezenkívül benne lüktet a század első negyedének világnézeti hullámverése, eszmélkedése, útkezesése; a lezajlott események újra-átgondolása, mérlegelése. Ennyiben testvére ez a regény Babits *Halálfiainak*. De míg Babits a gondolati váz, az eszmei mérlegelés kifeszített hálója közé fogja illusztrációként az életmozzanatot (az ismételt átdolgozás épp az élet-keves skatulyákat

tölti meg, dúsítja fel utólag), addig Németh tudja, hogy a regényt elsődlegesen a cselekmény hordozza. Amilyen izgatottan keresi hőseivel a megoldásokat, vitatkoztatja őket legjobb esszéi színvonalán, ugyanolyan kedvteléssel tud megmerülni az élet jelenségeiben, szenvedélyesen keresve minden perc, mozdulat, kijelentés életbeli összefüggéseit. Németh így már ebben a könyvében is vérbeli regényíró: élő világot jelenít meg, vizsgál, figyel (sokszor az orvos szemét is segítségül hívja); embert teremt ezzel és köré miliót, szinte születése előtről bontva ki a húszas évek tagadásra érett torz közéletét és emberi kapcsolatait. Már ebben a regényben készen van a Németh László-i mondat, mely nem a cselekmény gyors futtatására, a végkifejlet türelmetlen előidézésére, az eleve kész konstrukció mielőbbi kibukására noszogatja az író; hanem az élet sokrétűségeinek, a perc tartalmának, szinte végtelenének kiaknázására készülődik. Ezt a mondatot fogja egységbe a bekezdés, mely egy cselekménysort kapcsol egyetlen blokkba, a párbeszédet sem engedve belőle önálló életre. Hemingway szereplői szavain keresztül építi szituációit épp ekkor a *Fiestában*, Németh a szereplők szavait is beépíti elemző jellemzésébe, mint olyat, amelyik az adott percnél csak egyik, méghozzá sok mással kiegészítésre szoruló arca.

Így egyesül e regényben Boda Zoltán sorsa körül a kor élete, jellemző falusi típusai (a városi, egyetemi képekről maga Németh is megírta, hogy mint leginkább önéletrajziak, kevésbé sikerültek), élő, ma is kort idéző atmoszférában. De még ezután is megmarad a kérdés, élő regény-e a mi számunkra az *Emberi színjáték*? Tagadása egy olyan kornak szól, amelyiket mi is ellenzünk, de amelyiket maga a történelem is megváltoztatott azóta. Németh László nem társadalmi forradalmárként állt szemben azzal a korról. Tagadása egyben vitát jelentett a társadalmi forradalommal is; hőse nemcsak az emberellenes hierarchia rendszerének mond nemet, hanem a megváltoztatására szerveződő ellenőrnek is, az egyéniséget bármilyen közös elkötelezettségtől féltve. Rokonszenvet csak az üldözött-megkínzott forradalmárok, de nem a forradalom iránt érez. Boda Zoltán útjának meghosszabbítása így az adott helyzetben már nem lehetett földi cél. »Tetteim nem arra tekintenek, amerre a fák és állatok tettei. Lelkem köldökszínörja kivezet ebből a világból. Leghűbb húségemmel nem abba a célszerűségbe kapaszkodom, melyet sejtjeim és molekuláim érdeke diktál. Amikor magamhoz ragaszkodom, egy ,túlvilág'-hoz ragaszkodom; onnan kapom az erőt és onnan a megnyugvást. Vallásos vagyok... A vallásos érzés túlmutat a világon.« Ezt önmagáról írja Németh László majd a *Tanú*-ban, de akár Boda Zoltán szavainak is tarthatnánk. De mit jelent ez a vallásosság? Boda Zoltán szembefordul a neokatolikus kurzussal, és kiprédikálja faluja református templomában is. Ahogy az embert kifejti a sors által neki osztott szerepből, úgy választja el a hitet, mint a csapda egyik formáját, a vallásos érzéstől: »A hit olyan, mint az Einstein elméletben a választott koordináta rendszer, a szemléző nézőpontjától, világné-

zeti helyétől' függ; míg a vallásos érzés ,invariáns', kibírja a nézőpont cserét... Vallásos vagyok és ,hitetlen'.« És végül megfogalmazza, emberközpontúvá teszi ezt a vallásosságot is: »A túlvilágot ő ott hordja magában; a túlvilág az, ami megéri az életet.« így születik meg Boda Zoltán életéből egy új Krisztus-történet, hegyi beszéddel, apostolokkal és Júdással, hogy végül mindezt lefordítsa emberi történeté, az ember öntökéletesedésének, önmaga megvalósításának regényévé, *Emberi színjátékká*.

Boda Zoltán nem azért került a szőlőhegyre, a terrorlegény Horváth Sándor puszkacsöve elé, mert az embereket tagadta, hanem azért, mert olyan emberi igényt fogalmazott meg életével, amelyikkel csak szemben állhattak a Horváth Sándorok, de a hozzá barátilag közeledő konformista Horváth Lacik és a köpönyegforgató kurzusideológusok, a Behr-Bors Alfrédok is. Tehát ez a »nem« valójában egy, abban a milióban megvalósíthatatlan »igen«-t tartalmaz. És ez az *igény* nem önmagába zárt, hanem mások érdekében is való. Boda Zoltán utolsó ténykedése épp mások sorsának lehető legjobb rendezése. És ennyiben előképe már *Égető Eszternek*, a *Nagy család* Katájának, tehát épp azoknak a hősnőknek, akikkel a megváltozott világban igyekszik majd tájékozódni Németh László. És Boda Zoltán változott körülmények között fogant testvére lesz az *Irgalom* Kertész Ágnese. A kor, a történet, amiben mozognak, sokban ugyanaz, mégis az a hangsúlyeltolódás, amellyel a tagadás helyett az életet, emberi viszonyokat elrendező megértést hangsúlyozza az író, a külvilágban bekövetkezett feszültségváltozásról beszél. Kertész Ágnes valahogy a mi korunk számára átfogalmazott Boda Zoltán. És e két pillér közötti íven ott a minőség forradalmának programja, amelyik épp a Boda Zoltán-modell közösségi meghosszabbítása: benne van az akkori »nem« és az egyéniség kiteljesedésének igénye. A Németh László-i elgondolást a történelem menete utópiának minősítette, de a benne lélegző »nem« és »igen« szenvedélye tovább munkálhat: »nem« mindarra a környezetre, amely az ember ellen dolgozik, és »igen« mindarra az életkeretre, amelyben kiterjeszkedhet tehetsége szerint, és kapcsolatait, egymáshoz való viszonyait minden hierarchikus gátlás nélkül rendezheti el.”

Ez az *Utóhang* kritikaként szerepelt Németh László: *Emberi színjáték* címmel a *Tiszatáj* 1967. 9. számának 885–888. oldalain, a Szépirodalmi Kiadó első életműsorozatában kiadott változatot méltatva, onnan másoltam ide, szó szerinti pontossággal. Elolvasása után Németh László a következő levelet írta, melyet 1967. szeptember 15-én Sajkodról dátumozott:

Kedves Barátom!

Őszintén örültem az *Emberi színjáték*ről írt kritikádnak; nem azért, mert emberemlékezet óta ez az első jóindulatú és egyben értelmes kritika, amelyet rólam írtak (az én eltökélésemet, helyzetemet már

egy Saint-Beuve se tudná megfordítani) – hanem mert visszaemlékszem első, az Észak Magyarországon megjelent darab-elemzéseidre s bámulom, milyen óriásit fejlődött azóta – műértés, történeti elhelyezés, irodalmi áttekintés, s főként fogalmazás milyen magasba jutottál fel. Amit külső tragédia és belső kiteljesedés harcáról írsz, az *Emberi színjáték* s a későbbi regények szembeállítás, az alkati zárttság felszívódása a személyiség önvédelmében (ez különösen); »nem« és »igen« viszonya B. Z. vallásosságában, élettörténetében: mind a kész, magas szempontú s tárgyát jól ismerő kritikusra vall. A jóindulat kiskapuja pedig, amelyet az utolsó bekezdésben kinyitasz: okosságos.

Örülök annak is, hogy Sz. L.-könyved halad – a »Babits műhelyében« nyilván már annak a fejezete. A különlenyomat most nincs az asztalomon (nyilván Ella tette rá, mint nagy Sz. L.-rajongó, a kezét); arról majd később írok vagy beszélek – de hiszem, hogy a társadalmilag hálátlan téma ebben az esetben is nagy szellemi és mesterségbeli gazdagodással fog járni: hisz a kritikus pályája a tehetsége mellett elsősorban a szegődésétől függ – hogy mire teszi fel magát.

Leveledből nem láttam, mik voltak a bajok – a családkép olyan napsugaras, amilyen örvendetes a szellemi. Feleséged többször eszembe jut: úgy hiszem, nemcsak kitűnő anya, de jó partner is lehet, s eredményeidbe az ő hatását is bele kell számítanom.

Sok szeretettel köszönt mindnyájatokat:

Németh László
– író a föld alatt –
Sajkod 1967 szept 15.-e.

(Publikálva: *Németh László élete levelekben, III. 1967–1975*. Osiris Kiadó, 2000. 170.) A „jóindulat kiskapuja” pedig imígyen hangzott akkoriban. Íme a zárás, szintén betűhív másolata: „Maga Németh László fogalmazta meg – Gaál Gáborral vitatkozva a *Tanuban* – eljövendő szerepét a marxista tervezésű szocializmus megvalósulása esetén: az a »nem« akar lenni, amelyik végül az »igen«-t segíti kiteljesedni. Tehát amit tragikus ellentétnek mutatott be a regényben, azt megvalósítható, dialektikus egységnek jósolta meg egy elkövetkező kor számára. És ennyiben a szocializmussal folytatott dialógusa sokban előképe és társa Sartre hasonló törekvéseinek. Hogy ezek az igenek és nemek megfogalmazásukban nem esnek egybe a miénkkel, és értelmezésükben is van nézeteltérés? Minden irodalmi mű utóélete a különböző korok saját maguk számára készített »értelmezésének« története is. Hiszem, így olvasva az *Emberi színjáték* nemcsak egy nagy író dokumentálására előhalászott korai mű, hanem számunkra is tanulságos, élő olvasmányvá válhat: a mi lehetőségeink igénye is benne él, és épp arra készlet, hogy az emberi egyéniség maximális kiteljesítése javára használjuk fel e kiküzdött lehetőségeket.” (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967*)

Okosságos? Metaforikusan arról beszél, hogy minden ember beleszületik egy-egy korszakba, amely sorsszerű teret nyit számára a létezésének összehangolására lehetőségeivel. Jelzi: a Németh László-i sorsban az akkor számunkra adódó szerepkeretek korlátozottságában a „rejtekkutak” lehetőségeihez miként lehet eljutni. Németh László keserves életútja éppen ezt példázza. Ennek előképére utalhattam első regényével, és kritikám zárómondata éppen refrénszerűen megismételte az itt zárásként mára is vállalható szöveghez való visszacsatlakozást. Az idézett levél pedig visszajelezte: az író érti a benne fogalmazódó ars poeticát. Rám bízhatja barátja, Szabó Lőrinc pályaképét. Ugyanebben a Szépirodalmi Könyvkiadóban. Az elfogadás egyben ennek a bizalomnak a kinyilvánítása is lehetett. Magam akként fogadtam.

* * *

Utóhang utóhangja. Helykeresés az írói pályán és az irodalomtörténetben. Az emberi sors megélésének, buktatóinak elhelyeződése a létezés elrendezettségében, a Németh László-i igény összegzése és összehangolódása a létezés csodájában még váratott magára. Regényeiben is, magam kötődéseiben is. Végig kellett gondolnom a Németh László által is várt munkám, a Szabó Lőrinc pályaképének az európai kortárs költészettel való összeolvasásának befejezésére. Ennek zárókötetét most szerkesztjük, „egy Költő Agya”, Szabó Lőrinc pályaképe a modern európai költészetben címmel. Közben jött a *Forrás* főszerkesztőjének kérdése: írnék-e folyóiratuk évfordulós Németh László-számába. „Boldogan, igen! Mikorra?” Ment sürgős válaszom. A Puskin-dráma, *A csapda* bemutatója után keletkezett írásokba építve maradt meg az összegző szövegem tézise (*Németh László ősbemutató Miskolcon, Napjaink*, 1966. 11. szám, 6. oldal, illetőleg *Lírai sorok egy látogatásról. Színházi esték* [A Miskolci Nemzeti Színház és az Egri Gárdonyi Géza Színház műsorismertetőinek melléklete] 1966. 11. szám, 3. oldal). Közben az *Irgalom*ról, a pályanyitó regényt előbb ellentétes folytatásának véve törött szárnyú remekműnek véltem ismertetésemben (*Az emberismeret művészeti tankönyve. Gondolatok Németh László Irgalom című regényének olvasása közben*, Északmagyarország, 1965. július 25. 5.), hogy mostanra a létben való elrendezettség nagy oximoronjává nemesülve sugározza be kései tájékozódásomat.

„Az a golyó pedig, mely Boda Zoltánt leterítette, előképe lett annak a golyónak, amely a példaképpel, magával Gandhival is végzett” – adtam a képzelt riportban a marxista elemző szájába ultima ratióként a látványos rárimelést. Gandhi szerepéről a történelem másképp ítélte, és másképp alakul hatására is a kontinensnyi ország további élete. Ahogy India a Gandhi mutatta úton fantomországból a világban meghatározó tényezővé alakíthatja önmagát, úgy látom most már a Németh László-i életműből kisugárzó emberi szereplehetőségekben az energiát, amely az egyes ember személyes útjára, de egyben a környezetében meghatározódó sorsára is képes hatással lenni. Egyre inkább kiszabadulhat megkötő korabeli karanténjából. Hozzátehetem: és ezzel felszabadított engem is sok megkötő beidegzettségből. Egy életen át újabb és újabb erőpróba elé állított az *Emberi színjáték*. Újabb és újabb erőt ad szellemi szabadságharcomban.

Ha pedig így tekintem, akkor a Németh László által fogalmazott *igenek és nemek* súlya megnövekszik az időben. Az érzékeny író erre figyelt fel ifjúi megoldáskere-

sésemet olvasva? Ma már kimondhatom, az „okosságosságon” túl figyelme afelé az ifjú felé fordulhatott, aki művéből a minden időben hasznosítható energiára érzett rá.

Mindebből következően elkezdhetem a Németh-életmű újraolvasását. A *tragikus derű* (költészetbeli megfigyeléseim legfontosabb mozzanatának, a „tragic joy”-nak) megformálódását, a huszadik századból a század ellenében megfogalmazódó talán legfontosabb üzenetet fejlesztette ki a legnehezebb körülmények között. Úgy kellett egy életet leélnie, hogy gondolatainak a derűs létezését kihívó sugárzását mindegyik kortárs rendszer ellenérzéssel fogadta. Ebben a közegben kellett adaptálnia *igenjeit* és *nemjeit*.

Az alkotót ledöntő hipertónia nem kiváltság, hanem népbetegség lett azóta. A szorongás ellenében keresett derű embertelen feladatot rótt az alkotókra. Mind Németh László a tanulmányíró, mind pedig írásainak hősei számára a kiindulás valamilyen fajta etikai elégedetlenség: a társadalmilag biztosított és védett eseménytelen emberi tenyésztés tagadása. Ez teszi az embereket a továbbra is zavartalanul élni akarók szemében nyugodt köreiket megbolygató szörnyetegekké. De nem kíméli meg a tagadót sem, aki belülről nézve önmagát, viszont pokolnak tartja az életet, amelyben a legszörnyűbb, hogy nem áldozatnak, hanem bűnösnek érzi saját magát is. Ezért először erőszakot téve önmagán különböző módokon be akar illeszkedni, vissza azok közé, akiktől ösztönösen csak viszolyogni tud. De ezekből a sikertelen kísérletekből a csak még jobban megbomlott emberi viszonyok következnek, ahol a kölcsönös gyűlölet rendszerint csak a drasztikus robbanásokat készítheti elő. Ezért van az, hogy Németh László hősei nem idealizáltak, nemegyszer sokáig önmagukkal sem tudnak mit kezdeni, és ez szúrós, tüskés, sőt gonosz vagy pusztító oldalukról mutatja meg a kiszakadó embereket (*Gyász, Iszony, Szörnyeteg, Sámson, A két Bolyai, A csapda* különböző változatai e típusnak). Németh Lászlónál mindez viszont még csak az elrugaszkodás, dramaturgiájának kibontása ezután következik hősei önmagukra ismerésében, és ebből kényszerűen-kényszerítően megszülető küldetés tudatuk megszólalásában. A kezdetben önmaga szemében is abnormalis vagy bűnös lény felismeri a többiektől elkülönítő specifikumát vagy társadalmi-etikai igényességét (*Iszony, Áruló*): föléje kerül az embereknek, természetellenesből, bűnösből különccé válik. Ez az önmagára ismerés ugyanakkor még csak az egyéniség fejlődésének tisztító tüze, mely a környezet eddigi ösztönös utálatát tudatos gyűlöletre, csapdaállításra ingerli. Valójában ezt is elmondta már az irodalom, a lázadó különccök tizenkilencedik századi nagy konfliktusaiban, de rendszerint más céllal. Mert a Németh László-i széttekintés itt sohasem áll meg: az ő vizsgálódása nem a kivonulásra irányul, hanem a visszatérésre: a környezetét összehozó kohézió lehetőségeinek keresésére. Így művei harmadik lépcsője, szintézise az egyéniség megértése után az emberek megértése, a türelmes visszatérés a környezethez, a kézfogás, a műveiben mindig is ott élő irgalom harmóniája, a szörnyetegből kibomló szent, aki már tud a környező emberek nyelvén beszélni, de közben mégsem ad le semmit korábbi igényességéből. Ő az, aki a többi emberben meglátja a bennük szunnyadó magasabb rendű élet útjait, és óvatossággal, vigyázva, hogy meg ne makacsolják magukat, elindítja őket, követni egyéniségük tisztultabb megvalósulását. Lehet, hogy elbukik közben, vagy megsemmisül, szervezete nem bírja az igénybevételt, vagy végleg belegabalyodik a kisszerűség konok gonosz csapdájába, mint Boda

Zoltán. Így a szentnek néha valóban hőssé, a pusztító kihívásra adott válasszá kell magasztosulni (vagy talán inkább torzulni), aki már nem megmenthető emberekkel, hanem a kivetkőzött embertelenséggel csap össze, és csak azokat maga alá gyűrve vághatja ki magát, akár élete feláldozásával. Ilyenkor ítéletet is tart: a megértővé tisztuló egyéniség paradicsoma, a szent nyugalma elképzelhetetlen az őt beszövő környezetben. Ahol megvan a lehetősége az ember megváltoztatásának, ahol csak a rossz tulajdonságok vagy viszonylatok választják el egymástól a lehetőségeikben egyenlőket, ott az igényesen fellépő, önmagát megvizsgált ember végül egészséges rendet teremthet környezetében, ahol viszont az érdekek egymást keresztező uralma keresztülhúz minden emberi igényességet, ott az emberség csak a pusztulás hősies-ségével csaphatja be maga után az ajtót.

Az *Emberi színjáték*ból kibomló életmű az emberi együttélés harmonikus nemesedési folyamatát szeretné kiteljesíteni. Ugyanakkor számba veszi a nyugtalanító szituációk sorát. Az „emberi színjáték” ennek a kettős vonásnak a szembeállítás. A konok kisszerűség a maga nagyot gáncsoló rutinos logikájával felingerli a kompromisszum csapdájába szorult áldozatot, és a végső elkeseredésbe kergeti. De mindez nem látványos összecsapásokban történik, hanem a mindennapok állandósult alattomos túszúrásaiban: ahol még a visszaszúrt tartja erkölcsileg magasabb rendűnek, sértettnek magát. Az élet teljességének igénye csap össze a megszokottság szürke játékszabályaival, ahol a hálóba fogott nagyvadat elejtik, azután minden megy tovább, már nincs, aki zavarja őket.

„Van egy az antiknál közelebb s a katolikusnál szabadabb vallásos állapot, egy európai vallás, melyet a különcök éreztek meg, a katolikus irodalom keresett, Nietzscheék új eret nyitottak a számára, de igazán csak egy gátlásaitól megváltozott, elfogulatlanabb, a szélesedő sziget diadalmában élő emberség találhat meg.” Az európai irodalom nagyjai ötven év óta „a legkülönbözőbb úton, ezt keresik” (*Magyarság és Európa*). Ennek elakadásáról – már a kommunizmus szorításában, 1954-ben, illetőleg 1956-ban – azután csak ennyit mondhatott: „Voltak művészeink, akik a nyugati fejlődést már-már a túlzásig végigrohanták, ugyanakkor felkutatták és kihasználták azokat az artézi mélységeket is, amelyekben keleti népünk a világlélek megértésének lesz forrásává. Elsősorban Adyra, Bartókra gondolok, de nem volna nehéz más élő s halott kortársak nevével toldani a sort. Az a kísérlet, amely művekben körvonalat kapott, újabban látszólag elakadt, én azonban bízom benne, hogy a megtett lépések, főként, ha megint egyszer láthatókká válnak – kötelezni fognak.” (*Tolsztoj inasaként*) A sorban ma már Németh László nevét is ott láthatom. Bárha éppen az ő esetében érzem – szövegeinek mára már teljesnek mondható megjelenése ellenére – a láthatóvá válás hiányát. Mint valaha Ady után minden értelmező a maga részizagságát vélte csak kihallani a költőből, hasonlót figyelek Németh László esetében is. Azt az akár Tolsztojhoz, akár Adyhoz mérhető egyetemességét, amely az európai gondolkodás karteziánus racionalitását a maga lecsupaszítottágában együtt tudta érzékelni a létezésbe kivetett tudat viszonylatait fürkésző kivirágzásával, ezt az egyetemességet szeretném „láthatóként” befogadni. „Muzsik-ruhájában így egy nagy vallás-alapító emelkedik szemünk láttára a szétrombolt egyházak fölé – aki a vallások esszenciáját, a mindenkiben közös lényegét adja át az emberiségnek! Nagyszerű kép! Csak a határt nem értjük egészen, ahol a racionalista sav marása

megáll. Mért nevetségesek az egyházak, ha a kinyilatkoztatás már nem az? S ha a kinyilatkoztatás csak azt jelenti: ami minden észben ott van, akkor mért fordítunk hátat Descartes-nak és a *Discours*nak, s miért beszéljük a bizánci egyház nyelvét. Racionalizmus és vallás – bizonyos fokig mindig fából vaskarika marad. Ady istenversei a »hiszek hitetlenül Istenben« pátoszával (s inkább az istenhiány, mint az istenhit-vallásával – beleremüléssel az elviselhetetlen gondolatba, hogy a világnak nincs gazdája) – kevesebb erkölcsi nekibuzdulással, de bátrabban, több gondolkozási potenciállal szólaltatják meg az újkori ember vallásos szorongását, mint Tolsztoj.” (*Tolsztoj inasaként*) Ezt a dilemmát élte magáévá Németh László is, ezt testesítik meg hősei, ennek példáit vizsgálják esszéinek történetei.

És ha már Németh László elmerengését idéztem Tolsztoj gondolatain, idézzem az író Tolsztoj két figurális elgondolkozását e gondolati metszésponton: Pierre Bezuhov és Andrej Bolkonszkij fejlődésrajzát. Pierre-t Tolsztoj épp oly trükkösen dobja be a létezésből regénye történetébe, mint utóbb Németh László Boda Zoltánt. Mindketten lecsupaszítottan kezdik történetüket, a viszonylatok nélküli ember szerepét osztja rájuk írójuk. Pierre így szinte Sztavroginként a maga action gratuite-jaival kezdi szereplését, Gide és Camus hőseinek előfutáraként. Andrej az austerlitz-i csatatérnek nemcsak fizikailag, de szellemileg is sérültje. A kiüresedett ember jelenik meg vele és általa az irodalomban. Mindkét ember tudata ebben a léthiányban fogalmazódik meg. És ebből a de profundisból indul tájékozódni. Pierre életét megépíteni, Andrej „végigcsinálni” egy haldoklást. Mindkét esetben a tudat viszonylatainak a fürkész kiépítésén munkálkodik írójuk: az életreményre ébredés éppúgy, mint a haldoklás, a tudati tájékozódás kivirágzásává válik. Ezt igazolja vissza Németh László: Tolsztoj „azok közé a kivételes művészek közé tartozik (s nem tudom, van-e hozzá fogható), akinél az erkölcsi ébredés állapota a késő aggkorig, igazán mondhatjuk, »halála órájáig« tart”. Amit akkor önmagáról el nem mondhatott, elmondta Tolsztojról, elmondta Adyról, és megélte vergődő hősei sorsában, gúzsba kötve táncolva hipertónianaplójában. A vérnyomásnaplóját elolvasva nem egy elszaporodott betegségre figyelést követtem, hanem beledöbbsentem, hogy mindebben ő a körülmények hatalmára dőbbsen rá. Kardiológusom kérésére én, a hipochonder elolvastam a naplót. De nem betegedtem bele, hanem Németh László írásának sorsszerűségére döbbsentem rá, merészségére, ahogy szovjet tudós megfigyelésre hivatkozva társadalmi bűntény következményét gondolta általa végig. Egy újfajta *Bűn és bűnhődés*t élt át: „magamban”, mint barátja Szabó Lőrinc minden egyes versében, és szerényen tegyem hozzá: közös sorsunkban. Az orvos tanultságát csak szövege pontosságának kontrollálására használta, a szöveg az író felelősségteljes tájékozódását követi – a közösség bűnös felprédálását veszi számba, és ennek feloldási módját keresi, gondolkodik a megkötözve táncolni életmód lehetőségének módozatait beiktatni az adott életkerekbe. Az adott léthelyzet lehetséges sorsfeloldását remélve. Az önmagára eszmélő tudat személyes tájékozódásának modellálható példái a Németh László-i hősök. Ugyanakkor öntudatosítja az embernek szocializáltságát, létezése csakis viszonylataiban megjelenő voltát. Azon kevés író-gondolkodó közé tartozik, aki ezt a kettős szempontot egyszerre érzékelve (össze nem keverve, mégis egybelátva) tudja tájékozódóan művei meghatározójává tenni. Mindenki „külön-külön” is szembenézhet az általa megformált emberrel, ugyanakkor közösségi viszonylataiba szövődött egyed-

ként keresheti a személyes elhelyezkedés esélyeit a közössége által összefogható mezőben. Minden nagy író ekként szemléli a létezést, Németh László azok közül a kevesek közül való, akik a tudatnak ezt a kettős meghatározottságát alaphelyzetként tudatosítani is képesek.

És szinte amivel kezdte regényírói pályáját, majd folytatni akarta, de elakadt benne, azt nehezen megküzdve, az életreményre lobbanás átgondolásával, mintegy az utolsó szó jogán, Boda Zoltán látszólagos vereségéhez mérve, az emberi méltóság győzelmének beteljesüléseként, egyfajta elégikusság „tragic joy” oximoronját szülte meg. Emlékezetessé vált bennem mindez a *Szörnyeteg* előadásán:

SÁRKÁNY

Mert szükség van hozzá egy archimédeszi pontra. Egy hitre, egy emberre... Egyre legalább, aki elnézővé tesz a többi iránt. Mi a mi igénk, Amál?

AMÁL

Kenelpidolépszisz.

BORONKAI

Ez meg mi?

SÁRKÁNY

Életreményre gyulladás. Ez húzott ki a drámai kelepceből. Ez tette az életem idillé. S mindenkiét, aki mint a lúdvívő fiúhoz, hozzám ér. A tied is. Nem baj, hogy államtitkár vagy. Elég, ha hozzám érsz.

BORONKAI

Te ezt, amiben úszol – idillnek nevezed?

SÁRKÁNY

De mennyire. Az idill egy kis boldog kör... amelyben az élet önmaga törvényeit követi.

Fiatalon mindig úgy éreztem, erőszakot tett a tragédiával szembesülő emberi természetén. A szenvedély vihara helyett a maga „hegyi beszéd”-ével a szertelen kielégülés helyett a győztes szeretetvallás áldozatosságát merte mértékül az emberre vállalni. Ekként a lázadásból, ami a Boda Zoltán-képlet ellen született volna – az *Irgalom* zárása egy írói-moralistai út megváltódásaként fogalmazódott meg. Az *Iszony* világirodalmi szintű tragikus robbanását nem töréssel, hanem derűs (Szabó Lőrinc-i kifejezéssel:) „elborítással” oximoronba fogja Kertész Ágnes bölcs életbe érése. A *Szörnyeteg*ben meg a *Nagy családban* még robbanásához vezet. Az *Irgalomban* ez a megértésen alapuló szeretet vallásának átgondolásához. Németh László alkatilag a robbanás átélését kíséri érdeklődéssel, de amint lassulóbban figyel, eleméz és tanít, tapasztalatokat és emlékeket oktatóan sorol, életreceptet fogalmaz, mindenütt az emberszeretet kapcsolódásainak vallását fogalmazza. Megélnie nem adatott, rátalálnia: szövegszerű megfogalmazáshoz vezette. Nevet is talált hozzá, az ókori görögség éppúgy ezt sugározta szövegeiben felé, miként a kereszténység Igéje: Kenelpidolépszisz. Amivel már első regényével berobbant,

majd lelassulva tanítássá alakítva búcsúzik a regény műfajától. Miként ezt az *Ember és szerep*ben műforma és szövegformálássá sűríti, a görög sors és eszmény összefonódását követve: „Az első csodálkozás és a végleges megragadás náluk elválaszthatatlanok.” Nekem is meg kellett érnem ennek a végnek az emberi szépséggé, az ars diadalán túlmutató megváltódás elfogadásává, a sorson túl-emelkedő elhelyeztettséggé emelkedését – létbiztonságként elhelyeztettséggé kellett igazolódnia. Ebből aztán Németh László sem engedett. Az adódó sors ellenében a lét parancsát fogalmazta egy életen át. Ha megélni sem ő, sem hősei nem is tudták. De a sors ellenében mértékké sikerült emelnie. Kérdés: Kertész Ágnes életével miként teljesíthette be. De írója úgy gondolta: ebben a regényben a „hegyi beszéd” kimondásával, beláttatásával kell az alkotás szövegét befejeznie. A regények sora, amely egy billegő sorsképlettel nézett szembe a halállal („Tartogat engem az Isten valamire” és „nem is hisz Istenben”), hogy eljusson a létben elhelyeztettség ideális helyzetébe. („Az anyja iránti szeretetén érezte meg, hogy már-már kész lélek ő? Az orom közel s mindegy, hogy az ember egy napig vagy száz évig fürdik az ég áramaiban, ő kiért az időszámító emberek közül s az időt nem ismerő Isten birodalmában él.”). És ezzel rímelő mérték megfogalmazásával zárult. Tudatos vállalással. Ezzel Németh László sorsa fölé emelkedett.

„A Ligetet átszelő sétaút – a Stefánia – torkolatába értek. A hold, amely előbb az óriási kikövezett teret kékes jégmezővé tette, most a Liget tömbje mögé szorulva, az út fölé boruló fákból csinált fantasztikus, istenek alkonyába illő kulisszákat. Halmi, akit a rásulykolt kéreg a természet ellen is megkeményített, meghatottságában és szomorúságában fellágyulva, mintha először eszmélt volna rá a világ szépségére, megállt. – Milyen szép ez az út! mondta, még mindig lehető legkevésbé költőien. Látja, engedett aztán a melléből emelkedő zavaros érzésnek, melyet máskor visszanyomott volna; ha most egy más fiúval lenne, nem énvelem, azt mondhatná: gyere, fussunk egyet. Ágnes, aki előtt Feri sose panaszkodott a nyomorékságára, mint ahogy a Dunát vagy az estét, vagy bármiféle utat sem dicsért meg, érezte, hogy ezzel az emberrel a reménykedés téteti elébe a boldogtalanságát; ezt most kéne meggyőzni, hogy neki is áll a világ, falhoz vágni, mint a királyfi-békát a királylány. – S magának mért nem modhatom? nézett rá szinte szigorúan. Maga is tud futni. Láttam, a villamos után. (Igaz, hogy szomorú látvány volt, ha Halmi tudja, hogy látja: biztosan megáll.) Majd hirtelen megfogta a kezét. – Azért is fussunk egyet.

Feri hőkölve húzta vissza a kezét. De Ágnes hűvös, erős keze rákapaszkodott, s minden ujja egy unszolás volt: ne félj tőlem, nem nevetlek ki. Ezt a kezét most nem merte volna (az az egész életét megpecsétlő sértés lenne) a kezéről lefejtetni. Néhány lépést tett Ágnessal, hogy jó, menjenek kézenfogva. De Ágnes lassan, igen lassan, hogy a fiú követni tudja, nemcsak a hibás lábával, de a vonakodó lelkével is: egyre sűrűbben vette a lépést, majd még mindig Halmit nézve, csendesesen ügetni kezdett. Ferinek, ha nem akart

gorombáskodni, elesni: lépést kellett tartani vele. Az arcán, ahogy a hibás lábával kaszálva, ott igyekezett mellette, előbb bosszúság volt, majd mint a morc gyerekén, akit csiklandoznak, már nevetés is, s végül, hogy Ágnes nem gyorsított többé, s ő csakugyan vele futott: szégyenlős élvezet. A melle fújt; a nyitott száj mélyiből a félig kéjes, félig szégyenlős nevetéstől szorítva, kilátszott a nyelv; a nagy orr körül a két szem részegen kancsalított. Nagyon, nagyon csúnya volt szegény! De Ágnest, ahogy egy lépéssel előtte futva nézte – bátorította, olyan különös gyöngédség szállta meg iránta, amilyen tán az apja iránt sem; nővéri szájalom, embertársi szeretet, asszonyi pártfogás körülírhatták csak ezt a gyöngédséget. – De most már elég, mondta Feri, amint érezte, hogy Ágnes lassít kissé. – Na ugye, hogy tudunk mi futni, állt meg Ágnes közvetlen mellette, s a mellére húzta, s megcsókolta a lihegő fejét. S közben úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az anyját, apját, Bölcskeynéét, a haldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére – a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabylyodjék.”

És ezzel szövege ölelkezett Szabó Lőrinc *Semmiért Egészen* című, talán leghíresebb versével. Magam felfedezni vélem az ellentétet mind a regényben, mind magában a versben is. Ugyanis a verset magában foglaló *Te meg a világ* kötet éppen az egyes embert korlátozó, tárgyi mivolttá lefokozó kiszolgáltatottságát szemlézi az élő test és a környezet, a közösség és az Univerzum viszonylatában. Ebben a versben ezt az egyes embert gondolja el, mint megalázó rabtartót, és az így kiszolgáltatottá tett ember szenvedtetőjének szerepében figyeli meg az egyes ember átélt kiszolgáltatottságát. Egyszerre jelenik meg mindkét szereplőben: szenvedtet és maga is részese a szenvedésnek. „Magamban.” Egyszerre okozza és szenved a megalázottak és megszomorítottak szenvedését. A műalkotásba transzponálja egyszerre a bűnt és a bűnhődést. Ezért válik hitelesen kimondottá a feloldozás a vers végén. Nem egyszerűen valamilyen alkotói poént szerkeszt oda, hanem a létezésben való lét megoldottságának vágyakozását sugározza. Ezáltal az alkotás egésze igényli a szenvedés törlését, vonzza a megváltottság már idézett reményét: „És én majd elvégzem magamban, / hogy zsarnokságom megbocsásd.”

Bartók oximoronja határozza meg a huszadik század művészeti ars poeticáját, erre ébred a század európai költészete szinte szövegszerűen összeolvashatóan szövegeiben. Ezt kísértem végig, szinte Németh László mesterként adott felhatalmazásával Szabó Lőrinc rejtekútjainak heideggeri recept (*Wozu Dichter?*) szerinti követésével. Éppen ezért idézhetem magamra vonatkoztatva is egy irodalomtörténeti és emberi pálya tanulságaként ennek az „emberi színjáték”-nak végigkíséréseként Szabó Lőrinc Babitsot megidéző visszatekintését: „S a legvégén, te? Így rendeltetett. / S én, ma s mindig? Nincs senkim kívüled”.

* * *

„Ez a regény az én Ráuberem és Zalánom” – jellemezte önéletírásában Németh László az *Emberi színjátékot*, első nagy munkáját. Ezt írták első életműsorozata fedlapja fülszövegének elejére is. Én pedig azzal kezdtem tanulmányomban most, valahai olvasmányemlékemre emlékezve: számomra nem „első mű” volt. Benne és általa a Németh László-regények dilemmája öltött testet. Regényét is, szereplőit is nemcsak megformálta, hanem sorsukat is cselekményesen lezárta. Kritikusai utóbb is arról beszélnek, hogy regényeinek alakjai szoborszerű zártságba formálódva sugározzák létbeli elhelyeztségük morális erejét. Jó előre, egy életen át követendően meg is indokolta Boda Zoltán már idézett szavaival ezt a kompozíciós elvet, még hozzá egész életműve tanulságsugárzását előre átérezve. „Imádkozni lehet együtt, üdvözülni azonban mindenkinek magának kell.” Hősei morális sugárzása – éppen az életmű oximoronját beteljesítve – ezt készíti elő sorsuk alakulásával. Ez a létben elhelyeztettség meg is indokolhatja ezt a kezdetektől regényeiben jelentkező, lezárt életrajzot szerkesztő kompozíciós ars poeticát.

Ez alól két kivételt mutathatok. Az első regényből kisunnyog Szirmai, a század rontó szelleme. Az utolsóban élete morális magas pontjára emelkedve, a szeretet vallást cselekedetté érlelve búcsúzik a főhős, Kertész Ágnes.

A népbiztos Szirmai alakjának ki kellett lógnia szerepéből. Oka máról visszatekintve egyértelmű. Határozottan ártalmas sugárzást hordozó képletet testesít meg. Írójának éreznie kellett, hogy egy életen át jobb esetben vitapartnerei kerülnek ki az ilyen emberekből, rosszabb sorsában fojtogató környezetté sokasodnak körülötte, nem személyiségként, hanem amorfi képviselőtű közegként, bármikor bármilyen alakkal behelyettesíthető veszéllyé. Akik veszélyeztethetik a schilleri *Ráuber* személyiségét éppúgy, mint a *Zalán futásában* honját a hazában megtaláló közösség közüdvét.

Az *Irgalom* Kertész Ágnesé mindmostanáig problematikus maradt számomra. Megoldatlanságként magyaráztam azt, ami éppen az *Emberi színjáték* és a szoborszentek ellentétévé alakítja. Ugyanis életrajza éppen az emberi sors példázatos létben elhelyeztettségét felmutatva szakad meg. Helyileg épp itt, azon a helyen, ahol most a vírusveszély idején napi sétáimat szoktam befejezni. Pontos helyrajzi meghatározottsággal, mégis befejezetlenül hagyja írójá a főszereplője életútját. Törött szárnyú regény marad ezáltal? Nem, csak itt és ekképpen fejezhető be a kompozíció a világ jelen állását tekintve is. Hiszen a huszadik század gyors változásaival kezdődik el az emberi sorsok szakadatlan és megállíthatatlan változásra kényszerítettsége. És éppen ez váltja ki az „üdvözülés” egyénileg válasz elé állító eseményeit. És éppen ennek a létoximoron által poétikát alakító képletnek a megjelenítése teszi mostani korunkat is átlátó korszerűségű íróvá Németh Lászlót. És teszi megint csak összeolvashatóvá József Attila talán legdrámaibb versével, melynek mintha folytatása lenne az *Irgalom* a fennebb megidézett zárásával:

Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értenem,
hogy lesz még erő, lábra állni, bennem.

Úgy segített, hogy nem segíthetett.

MAGYARSÁG ÉS EURÓPA

ÍRTA

NÉMETH LÁSZLÓ

Kézbeadt Lászlónak,
és a Kritikusoknak.

Miskolc
Pécs, 1966. február 27. Kézbead.

BUDAPEST, 1935

FRANKLIN-TÁRSULAT

MARTYAN IMRÓC. INTÉZET ÉS KÖNYVTÁRA

KIADÁSA

És megint csak összeolvasható Szabó Lőrinc utolsó versének sorsot és létet szembesítő sorával: „Bár meg se moccan, rohan minden út.”

De ne csak költő kortársait idézzem, a természettudományban jártas író-gondolkodó mintha regényeit a fizika huszadik századát meghatározó két nagysága módszerrel alakító kijelentésével. Heisenberg ugyanis kutatói világát ekként határozza meg: „Tudományos munkánk a fizikában abban áll, hogy kérdéseket teszünk fel a természetről olyan nyelven, amellyel rendelkezünk és megkíséreljük, hogy a kérdésekre választ kapjunk a rendelkezésünkre álló eszközökkel végzett kísérletek útján. Ily módon a kvantumelmélet, mint Bohr kifejezte, arra emlékeztet bennünket, hogy az élet harmóniájának keresése közben sohase felejtjük el: az élet színjátékában nézők és ugyanakkor szereplők is vagyunk.”

Mintha a múltból Kant mértéke vezetné mindnyájuk tájékozódását a létezésben, ezt a hagyományt vezetik korukra tekintő gondolkozásukba. És ezt hagyományozzák az új évezredre: „Két dolog van, aminek elmém soha meg nem szűnő tisztelettel adózik: a fölöttem elterülő csillagos égbolt és a bennem rejlő erkölcsi törvény.” És hogy mindezeket a műveket egymáshoz kapcsolódóaknak látom, akkor kedves múzeumi kollégám, Rózsafalvi Zsuzsanna hirtelen újabb hasonló szemléletű művet említ: Bartis Attila *A nyugalom* című regényét, amely ezt a szöveget szövi tudatosan tisztelgésül regénye zárásába. Régi sejtelmét látta igazolva a tőlem hallottakkal. Engem meg megnyugtatóan reagálása: valóban művek összefüggő és folytatható sorát olvastam össze.

A Boda Zoltán-életútra visszhangzóan, a Kertész Ágnes által rögtönzött gesztusban rejlő erkölcsi törvénnyel búcsúzik a regényíró Németh László olvasóitól. Hogy ebből a gesztusból következően hogyan „üdvözültek”, vagy sikerült-e számukra üdvözülni, arról utóbb kinek-kinek magának kellett számot adnia. Németh László a maga életművét szembesítette az emberiség szenvedésével, és tanúságként ránk hagyományozta a szeretet és a megértés igényét. Magam ekként értettem meg mostanra, tanulmányom végezeteként Kertész Ágnesnek az *Irgalom* zárásával szabadon hagyott életútját. Mely rámarad az új századra. Kérdőjelként? Kategorikus imperatívusként? „[A]z ember, amennyiben a kategorikus imperativus szól benne: szabad” – írta valaha Kant-tanulmányában. Ezt adja búcsúzóul felszabadítva (utolsó szellemi erőfeszítésével regénye lezáratlan kompozícióját megalkotva) Németh László utolsó regénye hősnőjének, amikor a Liget szélén az idézett jelenettel elbúcsúzott tőle? Az *Irgalom* végére megformált, végrendelet-jelenet értelmében meghagyva, rábízva – és rajta keresztül az emberekre – a legszerűlekenyebb valamit, a szabad akaratot.

Hunyadkürti Soma

Eszmetörténeti kérdések Babits Mihály és Németh László kapcsolatában

Nemcsak tudósként, irodalmárként vagy történészként, íróként vagy műkedvelő értelmiségiként, hanem a magyar múlt örököséiként is eleven múzeumban élünk. Politika- és irodalomtörténetünk jelentős alakjai kettős feladat elé állítanak bennünket. Az egyik a tudományos megértés. Rekonstruálnunk, értelmeznünk és értékelnünk kell a magyar intellektuális és művészi hagyomány képviselőit „harag és részrehajlás nélkül”. A másik az utód erkölcsi kötelessége felmenője felé, a példaadás iránti alázat és mintakövetés igénye, hiszen magyar tudósként nem pusztán a történelem – ideálisan – elfogulatlan szemlélője, hanem korporatív (testületi) értelemben a történeti magyar értelmiség részei, örökösei is vagyunk. Személyes munkájában ki-ki igyekszik harmonizálni ezt a kettős igényt. A következőkben nem ehhez a dilemmához kívánok hozzászólni. (Bár kétségtelen, hogy a kulturális recepció kérdése már önmagában is megoldandó feladat, tehát a tudományos elemzés tárgyát képezi.) Amire törekedni fogok, az Babits Mihály és Németh László kapcsolatának, illetve híressé vált vitájának tudományos megértése. Le kell szögezmem: írásom nem a megfejtés, hanem elsősorban a problémafelvetés hangján szól.

A 20. század magyar eszme- és irodalomtörténetben számtalan nagy szerzővel és nagy vitával találkozunk. Eminensen ezek közé tartozik a – főleg a *Kisebbségben* körül kialakult – Németh–Babits-konfliktus, amelynek megítélését nehezíti, hogy szigorú értelemben a vitának és egyáltalán Babits és Németh viszonyának nincs áttekintő, monografikus feldolgozása. Elsőként tehát a kérdés nehézségeit kell számba vennünk. Az első akadály visszavezet minket a fentebb említett értelmiségi mintakeresés és mintakövetés igényéhez. Babits és Németh alakjai az utóbbi évtizedekben a tudományos (irodalomtörténeti és történettudományi), valamint a kulturális-politikai köztudatban ha nem is kanonikus, de legalábbis kultikus pozíciót foglaltak el. Kultuszképzőnek tekinthető tanulmányában Németh G. Béla írta: „Arról a világszemléletről szóltunkban, amelyet lexikoni tömörítéssel és (célunkhoz alkalmazott) egyszerűsítéssel a 19. századi klasszikus polgári liberalizmus 20. századelői bölcseléséggel, lélektaniséggel és művészetfelfogással eltelt és megújított konzervatív egyedi változatának mondhatnánk. [...] Babits liberalizmusa fejlődéselvű szemlélet, amely a fejlődésnek sokfajta módját kész elfogadni, de őrizkedik a történelmi múlttól ki nem tapasztalt, ki nem érlelt javallatoktól, vízióktól. Mindennemű szellemi-társadalmi irányultságot hajlandó méltányolni, a művészetben is, azon kívül is, ha nem törekszik az egyeduralkodó

kényszerítő kizárólagosságra, ám a művészet közvetlen közéleti vagy éppen politikai szereplehetőségét és feladatvállalását sokkal kevésbé érzi keresztülvihetőnek és szükségesnek, mint említett korszakelőzményei. Az örökös újulást nemcsak természetszerűnek, de nélkülözhetetlennek is tartja, a közös emberi örökség nagy alkotásainak mércéit azonban az újítás folyamán és megítélésében kiiktathatatlanoknak.” S hogy Babits és a babitsi örökség milyen értelemben tekinthető szabadítónak? „A szellemi, a művészi tolerancia, a liberális méltányosság s egyben a pártatlan kritikai szigor megtestesülése volt ő egy a toleranciától, a méltányosságtól, a pártatlan kritikai szigorúságtól egyre messzebb távolodó közéletben; az értelem nevében szabadító az egyre sűrűbb, az egyre fojtogatóbb hálókat szövő újmódi, barbár, primitív mítoszok idején.” – írta.¹

Ez a széles körben elterjedt kultikus beállítást vezette Vári Györgyöt arra, hogy a Babits–Németh-kérdés szemszögéből kísérelje meg kritika alá vonni az irodalmi emlékezetben meglévő Babits-pozíciót, Babits-karaktert. Szerinte a szabadelvű-konzervatív, klasszicista és humanista, európai szemléletű költő képe szükségszerűen idézi elő „a Másik” figuráját, erre pedig szerinte leginkább Németh László alakja kínálkozik. Vári – súlyos fenntartásainak hangot adva – nyomon követi a *Pajzzsal és dárdával* érvkésztetének utóéletét, s lényegében Babits és Németh „vallásháborújának” újragondolására hív fel. Egyet kell értenünk vele a kérdés történeti rekonstrukciójának szükségességében.² Ehhez előbb áttekintem azokat a szempontokat, amelyek a Babits–Németh-viszony rekonstrukcióját nehezítik, majd felvetek néhány lehetséges módszertani alternatívát a probléma dinamizálására.

Azt hiszem, a legjellemzőbb hiba, amit elkövethetünk, a Babits–Németh-kapcsolat „visszafelé olvasása” a *Kisebbségben* körüli vita nézőpontjából. Ez az olvasat nem veszi figyelembe, hogy mind Németh, mind Babits írása (a *Kisebbségben* és a *Pajzzsal és dárdával*) szerzőjük szempontjából némileg atipikus alkotás. A *Kisebbségben* esetében nem érvényesül kellőképpen Németh László nagy esszéírói erőssége, miszerint biztos kézzel mozgat rendkívül összetett irodalmi, művelődéstörténeti, filozófiai, társadalomkritikai és politikai anyagot és érveket, illetve formálja ezeket sajátos metaforarendszerré. Nem teljesen megalapozatlan Babitsnak a „mélymagyar” és „hígmagyar” metaforák szemantikai sikerületlenségére vonatkozó megjegyzése. (A mély ellentéte nem a híg stb.) Nem annyira a Németh-kutatás, de sokkal inkább a Németh Lászlóval kapcsolatos véleményformálás kulcskérdése hosszú idő óta az író – különösen a *Kisebbségben* lapjain megjelenő – magyarságértelmezésének esszencialista (etnikai, faji, „adott”) vagy antiesszencialista (politikai-kulturális, „vállalt”, „választott”) jellege körül forog. A *Kisebbségben* születési körülményeinek figyelembevétele nélkül aligha lehetséges ezt a dilemmát megválaszolni: a nagyesszé ugyanis tartalmilag nem a közvetlen székfűi felkérésre válaszol, hanem a korábban (Szabó Dezső, Székfű Gyula és mások részvételével) lezajlott asszimiláció-vitához szól hozzá. Látnunk kell azonban, hogy Babits válaszcikkében nem alkalmaz kifejezetten méltányos

1 Németh G. Béla: *Babits, a szabadító*. Kritika. 1983. (11. évf.) 12. sz. 6–7.

2 Vári György: *Egy nevezetes vitáról, hetven év távlatából*. Holmi. 2008. január. 84–95.

megközelítést. Úgy tűnik, Némethet több szempontból egy olyan – retorikai és eszmei – pozícióba helyezi, amelyet Németh valójában nem, vagy csak részlegesen képvisel. Egyfelől Németh Lászlót Szabó Dezsővel rokonítja, mondván, hogy mindkettőjüket „megejti minden ige, mely a magyarság nevében szól; s kivált ha korszerű, faji és népi alapon”, amely magatartást Babits „kissé balkáni tünetnek” nevez. Politikai kritikájában Szekfűt idézi, aki szerint a Németh által szerinte képviselt „kismagyar” elgondolásnak az lesz a következménye, hogy kilyukadunk a „kelet-európai parasztállamok életterében, ahova azonban eljövendő testvéreink, a románok és szlávok gazdagabb múlttal fognak belépni, mert ők nem fogják feláldozni a saját Kazinczyjukat és Arany Jánosukat a népi közösség oltárán”. Ellenérveinek harmadik típusát a magyar kultúra nemesi vagy paraszti jellegének kérdése köré csoportosítja. Babits úgy véli, hogy Németh és eszmetársai igyekeznek „mindent levagdosni, hogy csak az ősi, szent tuskó maradjon, a hamisítatlan, vad, vén, dísztelen tönk, mint egy dacos és babonás bálvány! Ez az utolsó reménye kultúránknak, ez a kegyetlen önműtét” – tehát ellenfelét lényegében parasztromantikával vádolja.³

Babits érveit alapvetően módszertani megközelítéssel kell szemlélnünk. Az elmúlt évtizedek eszmetörténeti kutatásaiból tudjuk, hogy a két világháború közötti magyar eszmetörténet milyen bonyolult és váltakozó szinkronitások mentén épül fel.⁴ A vonatkozó munkák meggyőzően bizonyították, hogy Szekfű Gyula és Németh László (s később Bibó István) eszmeisége a kreatív adaptáció viszonyát mutatja. Németh nemcsak tárgyi ismereteket merített Szekfű történetírói műveiből, hanem a történész történetpolitikai írásainak fogalomkészletét, érvelési technikáját – különösen az alkat-diskurzusra vonatkozóan – nagymértékben átvette, persze a legtöbb esetben Szekfű eredeti szándékaival ellentétes tartalommal. Úgy vélem, a Németh–Babits-viszony is ennek a kreatív adaptációs módszernek a figyelembevételével érthető meg.

Németh László és Babits Mihály emberi és alkotói-gondolkodói kapcsolata összefüggése és ellentéte sajátos aszimmetriát mutat. Ez adódik részben az életkori és életpasztorizációs különbségekből, részben abból, hogy kettejük viszonyában Németh lép fel a tanuló, adaptáló félként. (Tehát olyan visszahatásról, mint a 30-as években a népiekkel szimpatizálni kezdő, és tőlük – így Németh Lászlótól is – tanuló Szekfű esetében, Babits viszonylatában nem beszélhetünk.) Megismerkedésükkor Németh Babitsban nemcsak rokonlelket ismert fel, hanem egyfajta apafigurát is.⁵ Egyrészt imponált neki a költő alkotói módszere, a személyiséget kiteljesítő és személyiséget fejlesztő, önmagával küzdelmet folytató

3 Babits Mihály: *Könyvről könyvre* [Pajzsszal és dárdával]. Nyugat. 1939. 8.

4 Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Bp, Osiris, 1999.; úó: *A történelmi Magyarország eszménye*. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Pozsony, Kalligram, 2015; Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben* – Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016. Pécs, Pro Pannónia, 2017.

5 A Németh–Babits-viszony első szakaszát pszichotörténeti szempontból elemzi: Bálint Ágnes: *Télemakhosz bolyongásai*. Németh László pszichobiográfiája (1901–1932). Bp, Kronosz, 2012. 189–219. Erről az időszakról született egy irodalomtörténeti összefoglalás is: Lackó Miklós: *Németh László Babits Mihály vonzásában*. Új Írás. 1980. (20. évf.) 1. 42–53.

művész alkata. Németh cáfolta azt a közkeletű elképzelést, amely szerint Babits elsősorban formaművész: szerinte Babits költészete nagyfokú és konfliktusos alanyiságot mutat, ami a formaművész egyenes ellentéte. Ugyanakkor az is igaz, hogy Babits esztétikai és eszmei következtetéseivel a legritkább esetben tudott azonosulni. Művészi értelemben a *Halálfi* és *Emberi színjáték* mutatja meg kapcsolatuk korai szakaszát. Németh regényét Babitséra válaszul, mintegy alternatív megoldásként írt. Mindkét mű alapproblémája egyén és társadalom viszonya, a személyiség – amely persze alapvetően értelmiségi egyéniség – születése a dualizmus, illetve Némethnél még az első világháború utáni időszak szociális és mentális körülményei között. Mind a *Halálfi*, mind az *Emberi színjáték* cselekménye és jellemábrázolása erőteljes önéletrajzi-önértelmezői hangsúlyt kap.

Idővel azonban kiütöztek alkati különbségeik is. Babits fiatalon esztétikai művészetfilozófiája nagyrészt az első világháború hatására esztétikai-etikaivá alakult, ám az esztétikai-etikai-politikai hármasságot soha nem érte el. Ezzel szemben a 20-as évek végétől Németh Lászlóban fokozatosan kialakul az irodalom társadalmi szerepét figyelembe vevő művelődéspolitikai alapállása, amelyet élete végéig fenntart. Ebben a kiteljesedésben nem pusztán Németh László autochton szellemi fejlődése játszott szerepet, hanem a népi mozgalom és a modern népi irodalom megjelenése is. Utóbbival kapcsolatban Németh támogatón – és gyakran kritikusan – lépett fel, a népi gondolatnak pedig nem pusztán képviselője, hanem társszerzője is lett.

Ezen a ponton ki kell térnem a népi mozgalom történetiszemléleti-történetpolitikai alapállására, mert jórészt ez az elképzelés az, amely kiváltotta Babits averzióját. A népi gondolat központi eleme a 19. századi nemzetépítés – és ezzel a liberális nacionalizmus – kudarca. Ennek lényege az, hogy – Eugen Weber híres, a francia agrárnépesség modernizációját vizsgáló könyvének címét (Parasztokból franciák) parafrázálva⁶ – a parasztok a jobbágyfelszabadítás jogegyenlőségi eredményei ellenére a szó politikai, politiko-szociális értelmében nem váltak „magyarokká”. Azaz a szubaltern helyzetben lévő – mindenekelőtt földnélküli, illetve nyomorgó kis-és törpebirtokos – szegényparasztság 19–20. századi történeti fejlődése során nem lett a magyar politikai nemzet része, ennek a feltétele ugyanis a választójog kiterjesztése – potenciálisan az általános választójogig – és a radikális földreform lett volna. Innen csak egy lépés az etnoszocialista nacionalizmus megkonstruálása, amely a magyar népet (különösen a parasztságot) a jogfosztott, emancipálatlan nemzetiségek vagy nemzeti kisebbségek mintájára etnikumnak, „kisebbségben” lévő többségi nemzetiségnek tekinti. (Ez Németh László fajfogalmának egyik lehetséges értelmezése is.) A népi etnacionalizmus horizontálisan metszi ketté a liberális-konzervatív nemzetfogalmat a „népre” és az „urakra”. Kérdés persze, hogy a népi program megfogalmazásához – amely, úgy hiszem, elsősorban emancipatorikus és demokratikus program – feltétlenül szükség volt-e erre a megkülönböztetésre? Történetileg ez valószínűleg elkerülhetetlen volt. A társadalmi csoportkonfliktusok etnicizálása a 19–20. századi

6 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press. 1976.

Európában egyébként is meglehetősen általánosnak tekinthető, gondoljunk csak a varég-orosz, frank-gall, szarmata-lengyel, szász-kelta megkülönböztetésekre a nemzeti eredetvitákban.⁷ Ady politikai verseinek szóhasználata („úri szittyák”, „úri tatárok”) ezt a szembeállítást fejezik ki. (S érdemes lenne azon is elgondolkodni, hogy az „úrnak, magyarnak egyként rongy” kitételben az úr és a magyar különböző csoportokat jelöl-e.) Ugyanez igaz Szabó Dezső parasztkoncepciójára, a népi-urbánus vitában pedig ezért igyekezett Veres Péter különbséget tenni a nép és nemzet fogalom között.⁸

Hangsúlyoznom kell, hogy Babits nem elsősorban Németh László politikai koncepciójának tartalmát utasította el. Bár igaz, hogy a költő szabadelvű-konzervatív humanizmusa a nemzeti hagyományt történetileg kialakult szerves egységnek tekintette, amely egységet – Babits szemszögéből – a különböző politikai-esztétikai radikalizmusok megbontással fenyegették. Ennek háttérében Babits értelmiségfelfogásának (elitelméletének)⁹ arisztokratikus karaktere áll. Mind Babitsra, mind Némethre nagy hatást gyakorolt a két világháború közötti kultúrkritikai válságirodalom, előbbi esetében Julien Benda,¹⁰ utóbbiében Ortega y Gasset és a német „konzervatív forradalom” gondolkodása.¹¹ Közös vonásnak tekinthető az értelmiség perennalista értelmezése, vagyis az írástudóknak a klasszikus antikvitás óta fennálló értékőrző, kultúrafenntartó funkciója, továbbá a testületi (korporatív) vagy osztályalapú felfogás, amely szerint az értelmiség közös társadalmi jellemvonások alapján szerveződik. S bár az alapok közösek, vagy legalábbis nagyon hasonlóak, Babits és Németh útjai ezen a ponton elválnak egymástól. Babits az értelmiség politikai szerepvállalását és általában az irodalom politikai szemléletű megközelítését mindig ellenérzéssel szemlélte. Ebben közrejátszhatott az első világháború alatti és utáni politikai élménye. Babitsot ugyanis nemcsak háborúellenes verseiért fogták perbe a világháború alatt, hanem az őszirozsás forradalomban számos politikai-közéleti tisztséget vállalt, többek között a Nemzeti Tanács „közoktatási szakbizottságának” is tagja volt, s ebben a minőségében vázolt fel közoktatási reformtervezetet. A Tanácsköztársaság alatt pedig a budapesti egyetem professzorává nevezték ki – az egyetem tiltakozása mellett. Úgy tűnik, Babitsot – mint oly sokakat akkoriban – megérintette a forradalom ihlete, amelyben nem csak hivatali és elméleti-propagandisztikus szerepet vállalt, hanem olyan személyes magatartást is tanúsított, amely sem előbb, sem

7 Ezekben az ellen fogalmi párokban az első jellegzetesen a hódító-államalkotó, katonai vagy arisztokratikus, míg a második a letelepedett, földművelő, politikailag nem önálló népelem.

8 Még a kiugrott szerzetes, majd baloldali szociáldemokrata, majd a nyilasok közül kizárt anarchista és háborús bűnösként elítélt Málnási Ödön zavaros, ám sok szempontból érdekes könyvében is (*A magyar nemzet őszinte története*. Bp., Cserépfalvi. 1937) a jobbágyok (finn)ugorként, a nemesek pedig turániakként szerepelnek. Érdekes, hogy a könyvről éppen a *Nyugat* (!) közölt alapvetően elismerő kritikát. Lásd: Molnár Ákos: *A magyar nemzet őszinte története*. Málnási Ödön könyve. Nyugat. 1937. 7.

9 Elitelmélet alatt a weberi döntéshozatali elitet, hanem a mannheimi tudáselit fogalmát értem.

10 Margittai Gábor: Nyugtalan klasszikusok. *Ars poetikák és arcpoetikák*. Hagománytudat Babits Mihály esszéművészetében. Máriabesenyő–Gödöllő. Attraktor, 2005. 64–74.

11 Csejtei Dezső: *Nyílveessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására*. Tiszatáj. (50. évf.) 1996. március. 74–83.; Békés Márton: *A hagyomány forradalma*. Németh László politikája. Bp., Kortárs, 2009. 55–80.

később nem volt rá jellemző. Többek egybehangzó visszaemlékezése szerint például 1918. október 30-án Budapest utcáin Petőfi-verseket szavalt a forradalmi tömegeknek.¹² Az ellenforradalom beköszöntével azonban szélsőjobboldali sajtóhadjárat indult ellene, nyugdíját pedig megvonták. A járadékjogosultságot csak 1927-ben tudta visszaszerezni.¹³ Babits politikai veszélyérzetének jelentőségét – bár nem szabad eltúlozni a jelentőségét – mindig figyelembe kell vennünk, amikor a költő 1919–1920 utáni pályájáról gondolkodunk. Németh László esetében az ennyire konkrét politikai fenyegetettség tapasztalata csak a második világháború alatt és főleg a háború után jelenik meg.

Szem előtt tartva, hogy történetírásunkban Babits Mihály politikumának kérdése – a teljes életmű és életpálya tekintetében – még megíratlan, valószínűsíthetjük, hogy 1918–19-es politikai élményei valamilyen mértékben befolyásolták későbbi közéleti alkatát, megnyilvánulásait. Babits értelmiségfelfogása antipolitikus. Nem apolitikus, tehát nem a közügyektől és társadalmi kérdésektől való elfordulás jellemzi, hanem szerepvállalásának lényege a politikával – értve ezalatt az értelmiség lelkiismereti indíttatású politikai megnyilvánulásait – szembeni gyanakvás. Julien Bendával egyetértésben félelme arra irányult, hogy a politikum, politikai nézőpont mint partikularitás természeténél fogva torzító hatást fejt ki mindarra a – klasszicista módon felfogott – európai és magyar műveltségre, értékvilágra, amelyet a magáénak vallott. Azonban Benda ennek a veszélynek az elhárítására szolgált politikai válasszal: a skolasztikus és a felvilágosult racionalizmus egyszerre történő vállalásával, a köztársasági és demokratikus patriotizmus igenlésével, mely a 30-as években antifasiszta – és erőteljesen németellenes – népfrejtőpolitikává szélesedik. Babits nem tette meg ezt a politikai lépést. Ez nyilvánvalóvá válik az írástudók árulása-vita hozzászólóinak (Osvát, Ignótus, Szilasi Vilmos, Halász Gábor) megnyilvánulásából, akik mind Babits értelmiségfelfogásának politikai tartalmát firtatták.

Németh László értelmiségképe persze teljesen más irányt vesz. Van azonban Babitséval közös gyökerei. A korszakban mindkettőjük gondolatvilágának szerves része a kert- és szigetmetaforika: az értelmiség a hagyománynak és az örök igazságoknak a társadalomtól elválasztott hordozója. Némethnél azonban ez a kert- és szigetlakó értelmiség nem maradhat magányos. Társadalmi programja, nevezze ezt akár minőségszocializmusnak vagy Kertmagyarországnak, a minőség forradalmának vagy értelmiségi társadalomnak, mindenképp az írástudók és a társadalom között húzóódó fal lebontását célozza. Eszmei értelemben ez a lépcsőzetesen felépülő (kritikus, alkotóművész, „ideológus”) kibontakozás volt az, amely végső soron Babbitól elválasztotta.

A Babits–Németh-viszony másik lehetséges olvasata – idézett cikkében Vári György is ezt az elgondolást sugallta – a felekezeti kérdés felőli megközelítés. Ez számos kérdést vet fel. Bármely történeti szereplő esetében három szintet külön-

12 Sipos Lajos: *Babits Mihály és a kulturális-társadalmi-politikai modernizáció kísérlete 1918 februárja és 1919 augusztusa között*. PPKÉ BTK Babits Kutatócsoport. 2012. <https://btk.ppe.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/babits-kutatocsoport/tanulmanyok> (Hozzáférés: 2020. 01. 10.)

13 Jankovics József: *Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében*. Irodalomtörténeti Közlemények. 2001. (105. évf.) 1–2. 183–213.

böztethetünk meg, amely az illető vallási-felekezeti – elsősorban persze a kereszténység különböző formáihoz kapcsolódó – viszonyulását meghatározza. Az első személyes *devotio*, azaz a szubjektív vallásos élmény (hitélmény) megléte. A második a történetileg kialakult vallási intézményrendszerhez (egyházak), azok „hivatalos” tanításához, politikai, társadalmi szerepéhez való viszony. Harmadikként pedig a vallási hagyomány mint kulturális (intellektuális, művészi stb.) örökség iránti kötődés jöhet szóba. Az első kategória feltárása nem az eszmetörténész, hanem az életrajzíró feladatai közé tartozik. A harmadik esetben elmondható, hogy mind Babits, mind Németh László nagyban támaszkodtak saját felekezetünk szellemi és művészi hagyományaira. Érdekes, bár valószínűleg nem döntő jelentőségű, hogy míg Németh László számára elsősorban a magyar protestantizmus hagyománya (Sylvester János, Heltai Gáspár, Szenczi Molnár Albert) volt irányadó,¹⁴ addig Babitsot elsősorban az európai katolicizmus öröksége (Szent Ágoston, Pascal) foglalkoztatta.¹⁵ Elismerve, hogy a két szerző felekezeti felfogásának jellege és mélysége önálló kutatást érdemelne, az eddigi eredmények fényében elmondható, hogy a felekezeti kérdés sem Babits, sem Németh számára nem volt annyira elhatározó jelentőségű, hogy kettejük viszonyát érdemben befolyásolni tudta volna. Mindketten a kor uralkodó valláspolitikai és vallásfilozófiai irányvonalától némiképp eltérő felfogást képviseltek, ez pedig kiváltotta a hivatalos, konzervatív egyházi körök távolságtartását, időnként pedig kifejezett rosszsallását. (Ez persze nem vonatkozik a laikus [világi] értelmiség bizonyos csoportjaira.) A felekezeti szempontot tehát figyelembe kell venni kettejük munkássága kapcsán, de úgy vélem, a jelentőségét nem szabad túlértékelni.

Meggyőződésem szerint a Babits–Németh-viszonynak az értelmiségfelfogás szempontjából történő vizsgálata jelentős magyarázóerővel bírhat. A feladat az lenne, hogy a történet- és társadalomtudományi szakirodalomban bevett fogalom párral az *elkötelezettség* és a *kívülállás* arányosságát¹⁶ megállapítsuk Babits és Németh értelmiségképének tekintetében. Kettejük kapcsolatának alakulásában ez számos részkérdést új szempontból világítana meg, különösen a *Nyugat* 1930 körül bekövetkező közéleti szerepváltását, a magyar irodalom akkori nemzedéki konfliktusát és politikai viszonyait. De ugyanez a szempont szolgálhat annak magyarázatául is, hogy például maga a *Kisebbségben* nem az urbánus baloldal, hanem a szabadelvű-konzervatív, humanista keresztény köreiből váltotta ki a legélesebb ellenállást. S az előbbieken felül a kutatás olyan tanulságokkal is járhat, amely nemcsak a két világháború közötti Magyarország közéletének tudományos vizsgálatát segíti, hanem adalékul szolgálhat a 21. századi magyar értelmiség útkereséséhez is.

14 Imre László: *A „kisebbségi” lét ereje.* (Németh László és a protestáns örökség), Debreceni Szemle. 2017. 3. 326–331.

15 Szénási Zoltán: *Vallás és vallomás: Kereszténység és irodalom Babits Mihály életművében.* In: *„Látni, teremteni kell”*: Sipos Lajos 70. születésnapjára. Szombathely, Savaria University Press, 2009, 229–240.

16 Kiss Lajos András: *Értelmiség az ezredfordulón.* Hatalom és erkölcs. Bp., Liget, 2014. 9.

Bálint Ágnes

A mester–tanítvány kapcsolat eltérő értelmezései Babits Mihály és Németh László feleselő regényeiben

Feleselő regények

Babits Mihály és Németh László barátságának mintegy öt éven (1928–1932) átívelő története, „akár egy görög sorsdráma”,¹ bővelkedik fordulatokban,² elhídegülésük azonban nehezen magyarázható pusztán az események kedvezőtlen alakulásával. Fűzi László szerint „kettejük kapcsolatában mindig benne rejtett a szakítás lehetősége”.³ A tizennyolc évnyi korkülönbség okán akár nemzedéki ellentétet is sejthetünk a háttérben, teljes joggal, hiszen a nemzedékek szimbolikus harcát mindkét fél több fórumon is hangsúlyozta. Úgy vélem azonban, hogy Babits és Németh barátsága elsősorban *mester-tanítvány viszony* volt, és végső soron az ezzel kapcsolatos összeegyeztethetetlen elvárásaik vezettek a szakításukhoz. Az érveléshez segítségül hívok egy-egy regényt a két író tollából, amelyekben a mester-tanítvány kapcsolat áll a középpontban, és amelyekből jól kirajzolódik a két eltérő elvárásrendszer.

Babits *Timár Virgil fia* című regénye 1921-ben jelent meg folytatásokban a *Nyugatban*, majd 1922-ben könyv formájában is az Athenaeum kiadásában.⁴ A történet a cisztercita szerzetestanár, Timár Virgil és tanítványa, Vágner Pista kapcsolatának alakulását kíséri végig első személyes találkozásuktól elválásuk pillanatáig. Babits jól kitapintható diák- és tanárélményei mellett a történet élményhátterét a Komjáthy Aladárral való barátsága is meghatározza. Komjáthy a tisztviselőtelepi gimnáziumban még tanítványa volt, később Babits „lélek szerinti” fiaként támogatta, olaszországi körútra vitte, és mintegy másfél éven át a

1 GREZSA Ferenc: *Babits contra Németh*. Tiszatáj, 1983/11. 43. o.

2 Ld. BÁLINT Ágnes, *Télemakhosz bolyongásai*. Németh László pszichobiográfiája (1901–1932), Kronosz Kiadó, Pécs, 2012; és BÁLINT Ágnes, *Babitson innen, Osváton túl: Németh László írói autonómiájának forrásvidéke*, Imago Budapest Online 2015, 4 /1. 6–33. o. http://imagobudapest.hu/images/lapszamok/2015_1_Pszichobiografia_szam/006-33_Balint-A_Babits_Osvat_Nemeth-Laszlo.pdf

3 Fűzi László, *Alkat és mű*, Kalligram, Pozsony, 2001. 143.o.

4 Tudjuk azonban, hogy már 1919 nyarán elkezdte, és az első szövegváltozat ősre el is készült. A továbbiakban az alábbi kiadást veszem alapul: BABITS Mihály, *Timár Virgil fia*. In: Uő: *A gólyakalifa, Kártyavár, Timár Virgil fia, Elza pilóta*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 379–457. o.

lakását is megosztotta vele.⁵ Az ifjú Komjáthy hol „mélységes tisztelettel párosult szeretettel”,⁶ hol fölényeskedő viselkedéssel viszonzta a Babits nyújtotta javakat, és életvidámságával, sokoldalú tehetségével szint vitt a magányos költő mindennapjaiba.

A regény szerzetestanár főhőse gondjaiba veszi az elárvult fiút, és a magánykedvelő remetéből szenvedélyes nevelő válik. Tőle szokatlan módon magánórák, séták, beszélgetések révén közel engedi magához a fiút, akire hamarosan átragad tudós tanára lelkesedése a latin irodalom iránt. Pista szellemi fejlődésével párhuzamosan a szerzetes is transzformatív élmények sokaságán megy át, miközben a lét értelmének végső kérdéseibe ütközik. Joggal mondja Sipos a regényről, hogy „a legteltjesebben ontológiai alkotás”.⁷

Németh László jól ismerhette a *Timár Virgil fiút*, amikor annak ellendarabját, az *Alsóvárosi búcsút* az 1930-as évek végén megírta.⁸ A regény egy nagyobb regényciklus, az *Utolsó kísérlet* második részeként íródott, amely Németh terve szerint a főhős, Jó Péter fejlődésén át szemlélve mutatta volna be „a nemzet sorsát, lehetőségeit és bukását”, enciklopédikus igénnyel felvonultatva kora társadalmi valóságát.⁹ A hét kötetre tervezett regényfolyamból csak három készült el 1937 és 1940 között. A történet szerint Péternek két év késéssel, de végül sikerül elérnie, hogy az apja gimnáziumba írassa. Az *Alsóvárosi búcsú* alapképlete rímel a babitsi regényre: a tehetséges, jószívű fiút a piarista szerzetestanár, Jób Arzén kitünteti személyes figyelmével, és kezébe veszi szellemi fejlesztését. Kapcsolatuk mintegy négy éve során a serdülővé vált ifjú és mestere között kölcsönös tiszteleten alapuló barátság fejlődik ki.

Nyilvánvalóak a két regény párhuzamai. Mindkettő egy képzeletbeli kisváros¹⁰ szerzetesi iskolájának zárt világában játszódik, és egy kivételes mester-tanítvány kapcsolat dinamikáját rajzolja meg (természetesen sok egyéb mellett). A történet kezdetén mindkét fiú a tizenéves kor elején jár, a végén pedig érettségi előtt áll. Mindkét történet a huszadik század elején játszódik, születési idejüket tekintve Pista nagyjából tíz évvel idősebb csak Péternél.¹¹ Mind a két fiú a másságával hívja fel magára későbbi mestere figyelmét: Pistát a származása körüli homály, Pétert a protestantizmusa különbözteti meg társaitól. Az iskolaévek során

5 Ld. SIPOS Lajos, *Babits Mihály*, Babits Kiadó, Szekszárd, 2008. 41. o.

6 Ld. KOMJÁTHY Aladár, *Babits tanár úr*, Nyugat, 1924/7.

7 SIPOS Lajos, *Szövegépítés és szövegalkotás a Timár Virgil fia című regényben*, In: Uő: *Modernitások, alkotók, párbeszéd*, *Válogatott tanulmányok és kritikák*, Savaria University Press, Szombathely, 2016. 264. o.

8 A továbbiakban az alábbi kiadás alapján idézem: NÉMETH László, *Alsóvárosi búcsú*. In: Uő, *Utolsó kísérlet I.* Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1987. 199–493. o.

9 NÉMETH László, *Előszó*. In: Uő, *Utolsó kísérlet I.* Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1987. 5–10. o.

10 Sőt egy vízparti kisváros, Babits saját pécsi és bajai emlékei alapján gyúrta össze. BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. *Vajtot* Németh László Észak-Magyarországra teszi, Vácot, illetve Esztergomot sejthetjük mögötte.

11 Vágner Pistáról pontosan tudjuk, hogy 1891-ben született, Jó Péter pedig a kommün idején körülbelül 19 éves.

mindketten mestereik legjobb tanítványaivá¹² lesznek. A két szerzetestanár is sok hasonlóságot mutat: mindketten latin–magyar szakosok, nagy klasszikus műveltséggel és ennek megfelelő könyvtárral rendelkeznek, kedves költőik között kitüntetett helyet foglal el Vergilius. Kollégáik és tanítványaik egyaránt kiváló tanárnak ismerik őket. Mély hitükkel és elkötelezettségükkel szerzetestársaik közül is kitűnnek.

A két történet azonban íróik szándékának megfelelően néhány fontos eltéréssel is jellemezhető. Ezek egyike a szerzetestanárok életkora. Timár Virgil a történet kezdetén negyvenéves, ami a századelőn az érett, tekintélyes, egyúttal azonban az idősödő ember képzetét is kelti. A szerző, Babits is közel van a negyvenhez a könyv megírásakor. Jób Arzén viszont energikus, fiatal, „szép fiú”, aki a húszas éveit középen járhatja. Érdekes adalék, hogy Németh László, valahányszor az ideális tanárról gondolkodik, inkább a fiatal, mint az idős korosztály mellett teszi le a voksát.¹³ Bár Timár Virgil, épp pályája csúcán, távol van még attól, hogy fogatlan oroszlánként tekintsenek rá a tanítványai, lehet a könyvnek egy olyan olvasata is, hogy a megörögzött szokásaihoz ragaszkodó öregúr jó úton halad efelé. Németh a névválasztással is saját ideálját hangsúlyozza: Virgillel szemben, akinek a neve a szerzetesi szüzességre és Vergiliusra is utal, az egyébként ritka Arzén nevet választja, ami férfias, erőteljest jelent. Ahogy Vincze fogalmaz: „Jó tanár az ő [Németh] felfogásában az a férfi, akiben van egyfajta férfias erő, férfias tartás, ez a tartás ébreszt tiszteletet iránta a diákokban.”¹⁴ A két regény továbbá két eltérő perspektívából szemléli a mester-tanítvány kapcsolatot: Babitsé a mester, Némethé a tanítvány szemszögéből. E két szemszög egybevága a két író egymáshoz való viszonyával, így jól kitapintható bennük a sajátos, egymással vitázó elvárásrendszerük. Mielőtt azonban ennek részletesebb bemutatására vállalkoznánk, szükséges tisztázni a mesterekkel és tanítványokkal kapcsolatos lélektani ismereteinket.

Mesterek és tanítványok

A kultúra nemzedékről nemzedékre történő áthagyományozása mélyen az emberi természetben gyökerezik: a mindenkori idősebb generáció akarva-akaratlan is tanítja a fiatalabbat, a fiatalabb pedig önkéntelenül is fogékony erre a tanításra.¹⁵ Ez a *természetes pedagógiai*¹⁶ irányultságunk magyarázza ugyan a kultúra fennmaradását, de a kiszámíthatatlan irányú, sokszor ugrásszerű fejlődését már

12 „Volt-e valaha fogékonyabb, tehetségesebb tanítvány Pistánál?” BABITS, uo. 417. o. „Azt mondta, senkitől sem vár annyit az egész gimnáziumban.” NÉMETH, uo. 373. o.

13 VINCZE Tamás, *Németh László tanáreszménye*, Iskolakultúra, 28. 2018/7. sz.

14 VINCZE, uo. 84. o.

15 Ld. pl. CSIBRA Gergely, GERGELY György, *Társas tanulás és társas megismerés: A pedagógia szerepe*, Magyar Pszichológiai Szemle, 2007/62. 5–30. o.

16 A *természetes pedagógia* a belénk kódolt, kizárólag emberi tanítás-tanulás megnevezésére szolgál. GERGELY György, EGYED Katalin, KIRÁLY Ildikó, *A természetes pedagógiáról*, Magyar Pszichológiai Szemle, 2007/62. 107–125. o.

kevésbé. Ehhez nem hétköznapi tanítók, hanem kiváló mesterek, és nem hétköznapi, hanem kivételesen tehetséges tanítványok szükségesek.

A *tehetség* kedvelt kutatási témája a pedagógiának és a pszichológiának,¹⁷ a *mesterség* azonban ehhez képest egy mostohán kezelt terület. Amíg tudjuk, hogy a tehetség kibontakozásához a hajlamosító géneken kívül többek között belső motiváció, támogató környezet, sőt valamiféle sorstényező is szükséges, addig kevésbé világos, hogy mi teszi a mestert mesterré. A mester kétségkívül maga is tehetség, annak immár kibontakozott formája, tehát kivételes szintű, minőségi tudással rendelkezik,¹⁸ de alighanem ennél többre is szükség van, hogy pedagógiai értelemben is mesterré váljék. Aki az intellektuális fejlődés egyszerre izgalmas és nehéz útját sikerrel bejárta, egyfajta metatudással rendelkezik róla, és jó eséllyel elkötelezetté válik a fejlődés és a mások fejlesztése iránt. A személyiségében is lennie kell egy sajátos összetevőnek, amelyet a megosztás igényének nevezhetünk, sőt egy ennél fontosabb képességnek is, amely révén „meglátja a hatalmas tölgnyt a kicsiny makkban”,¹⁹ azaz képes a jelenvalóban a kibontakoztatható potenciált megérezni.

A tanítványnak mesterre, a mesternek tanítványra van szüksége, ám találkozásuk nem magától értetődő: leginkább a sorsszerűség²⁰ fogalmával írható le. Az intézményes oktatás ugyan nagymértékben katalizálja, de egyáltalán nem garantálja az ilyen találkozásokat. De miben áll az a többlet, amit a mester nyújthat a tudás különféle hagyományos és elektronikus forrásaival szemben? A mester nem pusztán a felhalmozott információk birtokosa; *többet tud*, mint amennyit megtanult,²¹ és *másképp* tud, mint mások. Tudásának személyes²² és komplex természetű van, perspektívájának ennek révén egy sajátos, személyes komplexitása. Ezzel vonzza büvkörébe a tanítványt, akit egy ilyen érett perspektíva megszerzése intellektuális növekedéssel kecsegtet. A mester intellektusa tehát kijelöli a tanítvány számára a célt, személye pedig a hozzá vezető úton igazít el. A kitüntetett, személyre szóló, „növesztő” figyelem, amivel a tanítványt a tanulás egész folyamata során elhalmozza, semmihez sem mérhető, ritka ajándék, amiből talán sohasem elég, és ami egyébként csak a szülő-gyermek kapcsolatban jár alanyi jogon. Mindezekből következik, hogy a tanítvány garantáltan profitál a mester vezetéséből. A kérdés inkább az, hogy mi ebből a mester haszna. A mélylélektan

17 Ld. pl. BAJOR Péter, BALOGH László, BUCSI SZABÓ Zsolt, POLONKAI Mária, RÉVÉSZ György Béla: *A tehetség kézikönyve*, Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, Budapest, 2019. <https://tehetseg.hu/tehetseg-kezikonyve> és JÁVOR Rebeka, RÉVÉSZ György, SÉRA László, SZABÓ János, *A tehetség változó koncepciói*, Magyar Pszichológiai Szemle, 2021/2.

18 A mesterszintű tudás jellemzőinek leírásával a kognitív pszichológia foglalkozik. Ld. pl. MÉRŐ LÁSZLÓ, *Észjárások – Remix – A racionális gondolkodás ereje és korlátai*, Tericum Kiadó, Budapest, 2008.

19 Ennek megnevezésére ma az újkeletű „*appreciative intelligence*” (nagyrabecsülő/elismerő intelligencia) pszichológiai fogalmat használjuk. Ld. THATCHENKERY, Tojo Joseph, *Appreciative Intelligence*, Berrett-Koehler Publishers, 2006.

20 Hacsak a közeljövőben a hálózattudomány elő nem áll egy racionális magyarázattal e találkozások természetével kapcsolatban. Ld. HEGEDŰS András *A hálózatkutatás módszereinek alkalmazása a neveléstörténetben*, *Autonómia és Felelősség* 2019/4. 97–106. o.

21 Ld. MÉRŐ, *uo.*

22 Vö. POLÁNYI Mihály, *Személyes tudás I-II*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994.

csak eredendően önző motivációkat (ha mégoly tudattalanok is) feltételez az altruista viselkedés mögött, ám a mester nevelő-tanító tevékenységét nem feltétlen kell az önzetlenség fogalmkörében kezelni. Ha a makk-tölgy metaforából indulunk ki, a mester inkább a művészhez hasonlít, munkája pedig az alkotáshoz áll a legközelebb. Pygmalion módjára előcsalogatja a szobrot a nyers márványból, bére pedig az az öröm, ami egy jól sikerült alkotás felett eltölti a művészt.

A továbbiakban részletesen szemügyre veszem Babits és Németh regényeinek tanítvány- és mesteralakjait, továbbá apafiguráit, hogy összehasonlításuk révén jobban is megismerjük a két eltérő elvárásrendszert.

Tanítványok

Vágner Pista akkor emelkedik ki diáktársai arctalan tömegéből osztályfőnöke, Timár számára, amikor a rend tanárai azt a minisztériumi utasítást kapják, hogy látogassák meg otthonukban is a diákjaikat, és vegyék észre a rászorulókat. Pista tizenkét év körüli, jó eszű, jó magaviseletű gyerek. Esetében tűnik a legindokoltabbnak egy ilyen látogatás, tekintettel arra, hogy rossz hírben álló anyja egyedül neveli. Hogy ennél is komolyabb a baj, az az első látogatás során derül ki: az anya halálos beteg. A szerzetestanárból, akitől eddig idegen volt a rendházon és az iskolán kívüli világgal való érintkezés, a beteg nővel és a riadt kisfiúval való szembesülés szokatlan tettvégyat, gondoskodási szándékot hív elő. Apai szeretet ébred benne a fiú iránt, akit azonnal tanítványává is fogad. „Abban állapotok meg, hogy Pista minden vasárnap délután meg fogja látogatni Timárt, szép időben elmennek sétálni, máskor olvasnak együtt vagy fordítanak valami nehezebb szöveget.”²³ Pista egészen a regény végéig egy alapvetően passzív figura: a dolgok megtörténnek vele, ő pedig engedelmesen elfogadja mások döntéseit. Eszményi gyermek: anyja halála nem okoz számára törést, kiválóan beilleszkedik új családjába, továbbra is kitűnően tanul, és általában derűsen, kiegyensúlyozottan viselkedik. Timár irányában hálás, és örömét leli a neki szóló különórákban, beszélgetéseikben.²⁴ Fogékony tanítványnak bizonyul, szellemi fejlődése gyönyörködteti mesterét. Pista érzelmi kiegyensúlyozottsága azonban meg is nehezíti kettőjük kapcsolatát: „Timár néha megalázottnak érezte magát kis barátjával szemben. Mert kettőjük közül a fiú volt az, aki kevésbé szorult a másikra, ő volt az erősebb.”²⁵ Ahogy kamaszodik, a fiú egyre terhesebbnek érzi osztályfőnöke kitértető figyelmét, és egyre több ürügyet talál arra, hogy szabadidejével maga

²³ BABITS, UO. 409.o.

²⁴ Valahogy úgy, mint Komjáthy Babits szárnyai alatt. „Délután tehát szépen fölszedelődzködtem s elmentem rákospalotai lakására. (...) Ezekén a délutánokon Babits tanár úr remekelt. Hamarjában el sem tudnám sorolni, hogy a filozófiától kezdve mi mindenről beszélt, mennyire számon tartotta olvasmányaimat s megkívánta, hogy a könyvekről, amiket kölcsön adott, pontosan számoljak be. (...) Ezekén a magánbeszélgetéseken ellenben a poéta doctus végtelenül meleg szívének kincsei tárultak fel s én soha nem fogom tudni elfelejteni ezeket a boldog időket, mikor a legnagyobb magyar szellemek egyike méltatott egy nagyon-nagyon jelentéktelen kis diákot arra, hogy törődjön vele, hogy számovárján teát főzzön neki, hogy lassanként bevezesse az élet szokásaiba s felfedje a titkokat, amik előtt borzongó kíváncsisággal állt.” KOMJÁTHY, UO.

²⁵ BABITS, UO. 417. o.

rendelkezzen. Kritikus és lázadó, mint minden egészséges kamasz, de a függetlenedésért folytatott harcát, hol hálából, hol szájalomból fel-felfüggeszti.

A regényben Pista lélektani fejlődésének ábrázolása elnagyolt, sematikus; nem ez áll az író érdeklődésének középpontjában. A fiú alakjának vázlatyszerűsége még inkább a szerzetes belső történéseire irányítja a fókuszot. Az író számára Pista alakja csak abból a szempontból érdekes, hogy aktuálisan mit jelent Timárnak. Mintha csak asszisztálna a szerzetes lelkében zajló eseményekhez; Timárnak nem Pista cselekedetei, nem is a gondolatai fontosak, hanem a pusztá léte. A közelsége vagy épp a hiánya vált ki belőle érzelmeket, a szemlélése vezet a létkérdések felvetéséhez és a szeretet lényegének kereséséhez. Pista tehát sematikus alak, szinte bárkivel behelyettesíthető.

Jó Péter, a Németh-regény hőse, Pistával szemben talán túlzottan is összetett alak. Ez egyrészt abból következik, hogy a regényfolyam középpontjában az ő fejlődéstörténete áll, de abból is, hogy Németh ekkor még a lélekrajz tekintetében – a *Gyászt* leszámítva – az olvashatatlanságig túlrészletező prózaíró. Péter összes kétségét, dilemmáját, képzettársítását és gondolatfoszlányát megismerjük, mielőtt bármit is elhatároz vagy meglép. Mindenkivel szemben gyanakvó, nem ritkán üldöztetéses téveszmék gyötrik.

Péter túlkorosként kerül az első osztályba, de félév táján egy különbözeti vizsgával osztályt ugorhat. Ezen a vizsgán találkozik először későbbi mesterével, Jób Arzénnal. Péter jól felkészült a megmérettetésre, de latinból nem a várakozásnak megfelelően alakul a feladat. Boros tanár úr hirtelen halála miatt az új latintanár, Jób vizsgáztatja, aki nincs pontosan tisztában azzal, hogy mit várhat el egy kis gimnazistától. Úgy tűnik, rögtönzi azt a feladványt, amit Péternek ad, de a későbbiek fényében kiderül, hogy sokkal többről van szó, mint hirtelenjében előkapott versorról. Vergilius IV. Eclogájának híres kezdősora, a „Musae, maiora canamus”²⁶ komoly fejtörést okoz Péternek, de Jób rávezető kérdéseivel együttesen eljutnak a „Múzsák, nagyobbakat énekeljünk” megfejtéshez, majd a „nagyobb eszméket, magasabb gondolatokat”²⁷ üzenet kibontására. „Na, ezt jelígenek is eltehetjük az életre”²⁸ – mondja Jób, ezzel egyszer s mindenkorra kijelölve Péter számára a növekedés útját. Jób, aki már a vizsgát is azzal indítja, hogy „No, mutassuk meg mind a ketten, hogy magasan is lehet kezdeni”,²⁹ a későbbiekben is mindig magasra teszi a mércét, amivel folyamatosan ébren tartja Péter ambícióját. Tanítványul hívására csak a következő tanévben kerül sor azzal, hogy „Nagyon sokat várok tőled s mindig szívesen foglalkozom veled”.³⁰

Péter az „életjelígen” túl kitüntetett figyelmet, sok-sok elismerést, továbbá inspiráló olvasmányokat és beszélgetéseket köszönhet mesterének. Végző soron tőle

26 A verssor pontosan: *Sicelides Musae, paulo maiora canamus*. Lakatos István fordításában: „Múzsák, sícelidák! magasabbra kicsit ma dalunkkal!” Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában: „Pásztori Múzsák, szálljon a dal kissé magasabban!”

27 NÉMETH, uo. 296. o.

28 NÉMETH, uo. 296. o.

29 NÉMETH, uo. 296. o.

30 NÉMETH, uo. 340. o.

kapja a meghívást az értelmiségi létre. Kapcsolatuk az évek során egyenrangúak barátságává fejlődik, kölcsönösen elismerve egymás szellemi kiválóságát. Péter fejlődése nem áll meg ezen a ponton, és egyetemi éve alatt túllép mesterén, a tőle kapott minőségismény azonban végigkíséri az életét.

Mesterek

Timár Virgil, a szerzetes lélekrajza teszi Babitsnak ezt a művét „a legnépszerűbb, legtöbb kiadást megélt regényévé”.³¹ A nagy megbecsülésnek örvendő szerzetes nem készül a mesterszerepre, bár tudós mivolta eleve azzá teszi a tanítványai szemében. Pistának is a szellemi kiválósága imponál: „Timár mégis csak különb volt. Megérett rajta a szellem embere s az apró intrikákkal telehálózott klostromban, pletykás kisvárosban valami nemes különállás különböztette meg.”³² Timár számára a Pista anyjánál tett látogatás érzelmi fordulatot hoz: rokonszenv ébred benne a haldokló nő iránt, ami a gyerekekre is átsugárzik. A kiszolgáltatott fiú sorsának egyengetése során meglepő szeretettapasztalatra tesz szert: „Először érezte életében, hogy van valaki, egy kedves és gyengébb lény, aki rá támaszkodik, a szeretet önzésével, akinek ő immár *valakije*...”³³ Addig ismeretlen érzések kerítik hatalmukba, érdeklődésének középpontjában kizárólag a fiú áll, irigy és féltékeny mindenkire, aki rajta kívül kapcsolatba kerül vele, a fiú távolmaradásakor pedig eluralják a kétségek. Érzelmi szinten krízist krízis követ, és a szenvedés mindig tanít valami újat számára a szeretetről, az eletről vagy önmagáról.

Mesterként Timár komoly sikereket könyvelhet el. Kis tanítványa jól halad a „szellem embere” eszmény beteljesítése felé, ami Timárt nagy reményekre jogosítja: „S Timár látta a fiát, folytatóját; múlt az idő s a tanítvány egyre többet ígért... Amit ő gyűjtött, azt ez a gyermek készen és korán megkapva, új és nagyszerű célokra fogja értékesíteni. A tudomány embere lesz talán: büszkesége a rendnek, mely nevelte, az egész hazának...”³⁴ Timár többre vágyik annál, hogy mester legyen, azt akarja, hogy a gyermek apának tekintse. Ez egyrészt valamiféle kizárólagosságot jelentene, vagyis azt, hogy Pista egyedül hozzá kötődjék, másrészt azt a vágyat, hogy mindenben azonosuljon vele, kövesse ízlésben, értékrendben, műveltségben és életmódban is. Timár szeretete ezen a ponton bekebelező szeretet, amitől a fiú megretten. Függetlenedési törekvésnek tekinthető az, hogy a szabadgondolkodó Vitányi Vilmos könyvét kezdi olvasni, és az együtt tervezgetett olaszországi útjukat is lemondja. Timár mesterként is és apaként is vesztésre áll, amikor a fiú biológiai apja (ironikus módon éppen Vitányi Vilmos) felbukkan, hogy magával vigye.

Mester-tanítvány kapcsolatukból paradox módon Timár profitál a legtöbbet. Korábbi sivár lelki életét maga mögött hagyva, önismeretében gazdagodva, hité-

31 SIPOS, 2016. 264. o.

32 BABITS, uo. 418. o.

33 BABITS, uo. 400. o.

34 BABITS, uo. 417–418. o.

ben megújulva néz a jövőbe. Fejlődésére Babits a „grádics”, illetve a „lépcsőfok” szavakkal utal. „Minden földi szeretet csak botlást és bánatot hoz; de minden földi botlás és bánat csak lépcsőfok őhozzá. Ne sírjon, akit az Úr meglátogatott: mert minden földi veszteség szabadulást jelent, s aki a földet elveszíti, megnyeri az Urat.”³⁵

Jób Arzén fiatalos lendülettel lép színre, amikor elhunyt rendtársa, Boros Ádám tanár úr helyettesítésére kéri fel. Tanári gyakorlattal nem rendelkezik még, de kezdettől fogva ura a helyzetnek, és magabiztosan veszi kézbe a gimnazisták lelki és szellemi irányítását. Jóbot döntően Péter szűrőjén keresztül ismerjük meg. Kedves, idős tanárát gyászolva Péter ellenszenvesnek találja a fiatal tanárt, aki a megszokotthoz képest szemmel láthatóan valamiféle új, az osztálytársait lelkesítő katolicizmust képvisel, amelyből ő más vallásúként kizárva érzi magát. A latin nyelv iránti szenvedélyük azonban hamarosan megteremti a közös nevezőt. Jób türelemmel szemléli Péter különönc viselkedését, és számos jelét adja annak, hogy nagyra értékeli a fiú önszorgalommal szerzett nyelvtudását, majd megkínálja a továbbfejlődés lehetőségével.

Jób Arzén jó érzékű Pygmalionként ismeri fel a kivételes tehetséget a konok fiúban, és gyengéden, minden kényszer nélkül terelgeti a magas minőséget célként tűző úton. A latin nyelven túl Jób mással is, saját szenvedélyével is megkínálja a szellemi tájékozódást kereső tanítványt. Beavatja a saját kutatásába, egy piarista iskoladramával kapcsolatos rekonstrukciós törekvésébe, így a kis gimnazista ízelítőt kap a komplex háttértudást megkövetelő tudományos gondolkodásból. Németh László többször hangsúlyozza, hogy a nagy nevelő egyik fő ismerve, hogy van egy (tudományos) szenvedélye, amelyen keresztül tanítványainak bepillantást enged a saját gondolkodásába,³⁶ továbbá felkelti bennük a vágyat arra, hogy utolérjék, sőt túlszárnyalják. Jób kiválóan megtettesíti ezt az eszményt. „Ezentúl én már csak annak élek, hogy nagy ember legyek” – mondja lelkesen Péter, majd az elbeszélő folytatja a boldog tanítvány ambiciózus gondolatainak bemutatását: „de mert Jób Arzén fölemelte őt, nem bírt megállani többé a növésben, világhíres tudós, egy új Kőrösi Csoma akart már itt a jégen lenni”.³⁷

Jób bölcs nevelő, akit nem hoz ki a béketúréséből a tanítvány kamaszos lázadása, külön útjai vagy hosszabb-rövidebb elmaradásai. Bízunk abban, hogy az útmutatása kitarat a fejlődés borítékolható viharai közepette is. Egy alkalommal, amikor a tékozló fiú túl messzire megy, büntetés helyett egy olyan könyvvel ajándékozza meg, amely a későbbiek során a legfontosabb szellemi tápláléka lesz. Jób Arzén tehát az az eszményi nevelő, akit Németh László megálmodott.

Apák

A mesterek mindig az apákhoz képest értelmeződnek. Egyszerre apák is meg nem is, szerepkörük és felelősségük korlátozottabb, de alkotómunkájuk elenged-

35 BABITS, UO. 455. o.

36 VINCZE, UO. 86–88. o.

37 NÉMETH, UO. 374. o.

hetetlen a tanítványban eleve meglévő lehetőségek kiteljesítéséhez. A mesterek pusztja megjelenése a gyermekük életében újraértelmezi, redukálja a vér szerinti apák szerepkörét, ezért a két fél egymás riválisa. Az apa átengedi, majd visszaveszi a fiát, a mester meghívja, majd elengedi a tanítványát: ami az egyiknek érzelmi veszteség, a másiknak nyereség.

Timárnak kezdetben könnyű dolga van, mert Pistának az életében nincs olyan felnőtt, akitől őt el kell hódítania. Apja helyett apjává lehet, mégpedig a lehető legkényelmesebben, ugyanis a gondozási teendőket sikeresen áthárítja a Bögözi családra. Annak a lehetősége azonban, hogy a biológiai apa felbukkan, mindig ott van a levegőben, és Timár előre retteg ismeretlen riválisától.

Az apa, Vitányi Vilmos alakja a regényben érzékletesen kidolgozott. Babits jellemzése nem hízelgő: az életművész Vitányi viselkedése alakoskodó, tiszteletadása nem mentes a gúnytól, humora bántó, mentegetőzése valójában dicsekvés. Timár ellenpontjaként vallásossága hiteltelen, moralitása megkérdőjelezhető, műveltsége felszínes.³⁸ Provokatív módon mindent, ami Timárnak kedves, a fonákjánál ragad meg: Ágostonnal kapcsolatban a törvénytelen fiú, Adeodatus jut eszébe, Jeromos közismert szolását meghamisítja, Ovidius szavait kiforgatja,³⁹ úgy, hogy mindezek lehetőleg őt igazolják. Vitányit nem az apai érzés felébredése, inkább valami ötletszerűség hajtja Sótra, és valójában nem is eltökélt abban, hogy magához veszi a fiút. Pistára bízva a menni vagy maradni kérdés eldöntését. A kamaszfiú számára a tágasabb világ megismerésével kecsegtető új perspektíva vonzóbb, mint a már amúgy is szűkösnek érzett szerzetesi horizont. Vitányi tehát „visszaveszi” a fiát a mestertől, hogy aztán egy bizonytalan kimenetelű beavatási kísérlet alanyaként használja a maga szórakoztatására.

Tanítvány híján a mester nem mester többé. Timár vesztesége nemcsak érzelmi, hanem identitását érintő is. Személyiségének növekedési lehetősége előtt egy út véglegesen lezárul, egy másik viszont megnyílik. Timár, aki megízlelte a növekedést, most már nem adja alább a szentek kiteljesedésénél. Ehhez azonban egy nála nagyobb Mester vezetése alatt neki kell tanítvánnya válnia.

Jó Péter szerencsésebbnek mondható apa dolgában, bár ez megítélés kérdése. Jó István mintha a középkorból itt maradt figura volna: életmódja, gondolkodása, értékrendje egy archaikus világot konzervál és teremt újra, amelyben nincs helye változásnak, növekedésnek, egyéni ambíciónak. Házában hatékonyan megszervezi az övéi életét, de fogalma sincs arról, hogy hol tart és hogyan működik a világ a falu határain kívül. A maga nagyon szűk perspektíváját abszolutizálja és kínálja a nála sokkal ambiciózusabb fiának, aki kétségbeesetten keresi a kerülőutas megoldásokat. Az apa hatalma megnyomorító: felesége, gyerekei, szolgálói nemcsak megkérdőjelezni nem merik a döntéseit, de megkérdezni sem azok

38 Ignotus magára ismert Vitányi alakjában, és megsértődött Babitsra: „Van e regénynek egy figurája, egy zsidó aforizma-író, Vitányi nevű, ki kacérkodik a katolicizmussal s általában kacér s magakellettő egyéniség. Van ez embernek egy-két adata, mely egyenesen az én életemből vététt, – én talán tragikumot s áldozatot tudok megettük, de kifelé látszódhattak így. A figura inkább érdekes, mint becses vagy jóleső, s akit tükröz, nem teszi tükrébe. Mindenfelé énram ismertek benne, én magam is...” IGNOTUS, *Teremtő indiskréció*, Nyugat, 1927/4. sz.

39 Ld. SIPOS, 2016.

okát. Péter azért késik éveket a gimnáziumból, mert nem meri közölni vele, hogy szeretne továbbtanulni. Jó István ösztönösen félti a fiát mindenféle mestertől, aki az övétől eltérő életfelfogás irányába terelheti, és ez a félelme be is igazolódik. Péternek ellenben életmentő, hogy az apja mellett nagyszerű mesterek, Boros tanár úr, majd őt felváltva Jób Arzén is részt vállalnak a nevelésében, tehetsége kibontakoztatásában. Az író névválasztása nem lehet véletlen: Jó István „jó” Péternek, de Jób Arzén „jobb”.

Jób Arzén felette áll az apával való rivalizálásnak; ők ketten nem egy súlycsoportba tartoznak. Amikor a rendházban találkoznak, Jób nemcsak azért van fölényben, mert otthonosan mozog a „hazai pályán”, hanem azért is, mert a falujától távol Jó István elbizonytalanodik a számára idegen világban. Az író ugyanakkor végtelenül elfogult vele: viselkedése mögött erkölcsi tartást, életbölcsestéget sejtet. Jób, bár világosan látja az apa képviselte szűkös perspektívát, nagy tisztelettel beszél róla Péternek, és búcsúzásukkor az apa iránti hála szükségességére hívja fel a figyelmét. Jól ismeri saját szerepének határait: nincs szükség arra, hogy apja helyett apja legyen a fiúnak.

Jó István szereti annyira a fiát, hogy meggyőződése ellenére elengedje, és átengedje más mesternek, de ellentmondást nem tűrön vissza is veszi, amikor a komün idején úgy érzi, hogy veszélybe kerülhet. Döntését ugyan az idő igazolja, de ebben a kényszerű vakációban derül ki igazán, hogy Péter már visszavonhatatlanul más növekedési utat választott, mint amit ősei révén az apja kijelölt számára.

Jób Arzén, a tanítvány nélkül maradt mester új, még nagyobb kihívásokat keres, hogy alkotómunkáját más formában, az egyetemi ifjúság nevelésében folytassa. Tudja, hogy Péter az általa felvillantott úton halad tovább, a „Musae maiora canamus” szellemében.

Feleselő eszmények

Babits és Németh „korunk egyik legjelentősebb és legélesebb szellemi párbaját”⁴⁰ vívták barátságuk egész időtartama alatt, sőt harcuk azt követően is folytatódott. Eltávolodásuk többé-kevésbé már feltárt szövevényes okai közé fontosnak tartom felsorakoztatni a mester-tanítvány viszonytal kapcsolatos eltérő eszményeiket is.

Babits első, Komjáthy Aladárral való szorosabb mester-tanítvány kapcsolatát hamarosan követte a Szabó Lőrincsel, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Weöres Sándorral és másokkal való kapcsolata a húszas-harmincas években. „Hány darufiókát én kapattam szárnyra, hány ifjú írónak vezettem első lépéseit, harcoltam érte a szerkesztőkkel, kerestem számára kiadót, még kenyeremet és fedelmet is megosztottam egyikkel-másikkal, inséges években. Hisz majdnem személyenként, fiainknak érezhetnék őket...”⁴¹ – mondja a lázadó fiatal nemzedékkel kapcsolatos egyik elmélkedésében. A „Fiamhoz” (1925) című versében a tanítvány ugyanígy egyben „lélek szerinti” fiú is. A *Timár Virgil fia* Babits mester-tanítvány

40 GREZSA UO. 45. O.

41 BABITS Mihály, *Könyvről könyvre. Fiatalok*. Nyugat, 1924/3. sz.

eszményének hiteles lenyomata, annak első, legpontosabb összefoglalása. Babits számára az eszményi tanítvány tehát egyben fiú is, aki feltétlen azonosul a mester szellemiségével, és folytatja, kiteljesíti annak útját, mert a köztük levő „makulátlan szeretet (...) / egyetlen küzdő gondolattá olvaszt / apát és fiút, és mestert és tanítványt”.⁴² Kapcsolatukban nincs helye az egyéni ambícióknak, a külön utaknak, leágazásoknak. Timár megérti ugyan ennek a szeretetnek az önző mivoltát, de nem látja másképp lehetségesnek a tanítvány kiteljesedését. Pista hosszú távon nem hajlandó Timár követőjévé szegődni, így a szerzetestanár kénytelen lemondani a kiteljesedés ilyen irányú útjáról, és másfelé keres tovább. A babitsi eszmény szerint azonban elképzelhető olyan ideális tanítvány, aki azonosulásával elismeri mestere felsőbbtségét, igazolja útjának helyességét, és aláveti magát egy magasabb célnak. E cél nem más, mint hogy a szellem emberei a világgal szemben véd- és dacszövetségben egységet alkossanak. A babitsi tanítvány sokat kap, de cserébe sokkal is tartozik, akár saját egyénisége feláldozásával. Babits a maga mester-tanítvány kapcsolataiban ilyesfajta elköteleződést várt a tanítványaitól, különösen is Némethől, aki mind közül a legalkalmasabbnak tűnt a babitsi eszmék és értékek továbbvitelére.

Németh elképzelése szerint, ahogy az *Alsóvárosi búcsú*ban láttuk, a mester inspirál, többlettudással kínálja meg és saját szenvedélyével ösztönzi a tanítványt a „magasabb eszmények” felé. A mester nem kíván apja helyett apja lenni, tisztában van szerepkörének korlátaival. Jób Arzén gazdag szellemi útravalóval látja el Pétert, és hagyja, hogy a maga útját járja. Némethnél a mester nem fejlődik (legalábbis nem ebben a duális kapcsolatban), a lépcsőt a tanítvány mássza meg, s ezt a metaforikus lépcsőt a mester jelenti számára. Péter tehetsége határtalanabb annál, hogy egyetlen mester egyszer s mindenkorra kibontakoztassa: szellemi fejlődése tovább tart, mint a középiskolai tanulmányai, és új eszmények, új mesterek révén hamarosan túlszárnyalja eredeti mesterét. Ha Jób nem is erőlteti az apa-fiú kapcsolatot, Péter számára a mester mégiscsak egy apafigura, akivel, mint a vér szerinti apával, lélektani és szellemi értelemben egyszer le kell számolnia. Németh számára a tehetség legfőbb ismérve, hogy ambíciója nem a mester utolérése, hanem annak diadalmas felülmúlása, meghaladása. A Németh László-i eszmény a mesternek inkább csak az alkotás örömét kínálja, a tanítványnak a növekedést, az egyéni kiteljesedést.

A két modell szemmel láthatóan kibékíthetetlen. Babitsé a mester, Némethé a tanítvány irányában elfogult. Kettőjük mester-tanítvány viszonyában is ezeket az egymást kizáró álláspontokat képviselték, még ha nem is voltak ennek tudatában. Mindketten úgy érezhették, hogy a másik fél szeszélyes, igazságtalan, méltánytalan. Szakításuk, bárhol is alakultak volna az események, a fentiek fényében elkerülhetetlen volt.

42 BABITS Mihály, *A Fiamhoz*. Nyugat, 1925/22. sz.

Bartha Ákos

Mikó Zoltán vezérkari százados és a népi írók¹

Budapest 1944/45-ös ostroma idején a regnáló nyilas hatalom újabb és újabb rendeletekkel kötelezte katonai vagy egyéb kiegészítő (például sáncásási) szolgálatokra a főváros lakosságát.² Legnehezebb helyzetben a zsidónak minősítettek voltak, ám november közepétől már a csapataikat elhagyó, civilként elrejtőző katonaszökevény tömegeket is folyamatos életveszély fenyegette. Őket november 17-től az illetékes hatóságok legálisan „koncolhatták fel”,³ december 9-én pedig bevezették a rögtönítélő bíraskodást az ellenállás, lázítás, szabotázs, jogtalan fegyverbirtoklás és „más hasonló bűncselekmények” megtorlására.⁴ Húsbavágóan fontos volt tehát a megfelelő papír, amivel az üldözöttek legalizálhatták magukat. A különböző fegyveres alakulatok vagy hatóságok pecsétjével ellátott, hadiüzemi, esetleg semleges követéségek által kiállított iratoknak valószínűleg feketepiaci volt, jóllehet sokan önzetlenül is segítettek a bajba jutottakon. A hamis irattal történő bujdosásnál biztonságosabb megoldás volt a formális berukkolás valamely „dekkoló”, vagy esetleg az ellenállásba bevont csapathoz. Ez általában egy kiegészítő honvéd karhatalmi (KISKA) alakulatot jelentett. Életmentő lehetett egy nyílt parancs is, mely birtokosának szabad mozgást vagy éppen helyben maradást biztosított a főváros tervbe vett kiürítésének idején, anélkül, hogy (valójában nem létező) küldetését részleteznie kellett volna igazgatóinak. Ezekkel a fortélyokkal előbb-utóbb a népi írók többségének is meg kellett ismerkednie, legalábbis azoknak, akik a fővárosban vészelték át az ostromot. A magyar ellenállás sajátosságaiból fakadt, hogy őket egy magyar vezérkari tiszt legalizálta december közepén.

Népi fogadás a Rózsadombon

„Mikó százados, a különleges katonai csoport parancsnoka, nagyon szereti az irodalmat, kiváltképpen a népi írókat, és hajlandó olyan igazolvánnyal ellátni őket, hogy az ő beosztása alá tartozzanak, így szüksége van rájuk Budapesten,

1 A kutatást a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat támogatása tette lehetővé.

2 Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Bp., Corvina, 2005. 221–223.

3 Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16. – 1945. április 4.* Bp., Kossuth, 1974. 165–166.

4 Függetlenség – Esti Ujság, 1944. dec. 11. 3.

s nem kötelesek eleget tenni a kiürítési parancsnak”⁵ – elevenítette fel Balogh Mihály szavait Szabó Pál. A Magyar Élet Könyvkiadó könyvterjesztője, Püski Sándor könyvesboltjában szólította meg az író a nyilas uralom idején. Szabó önéletrajzi regényfolyamának idézett, *Minden kör bezárul* címet viselő (záró)kötetében életének néhány politikailag kényesebb eseményét is érintette.⁶ De közel sem mindet. Mikó ekkori helyettese – aki együtt raboskodott Szabóval 1945-ben – részletezte, mit keresett a világháború viharai elől Biharugrára húzódó író az ostromlott főváros forgatagában. „A faluba benyomuló oroszok és a román szövetségesek (...) raboltak, gyilkoltak, fosztogattak és megbecstelenítették a nőket (...) »Pali bácsit« is alaposan megverték. Ennek a rémuralomnak egy magyar ellentámadás vetett véget, amikor visszaszorították az oroszokat. Ezt az alkalmat használta fel az író a menekülésre és családjával együtt otthagya a falut, felmenekült Budapestre” – vetette papírra Bondor Vilmos.⁷

Szabó Pálnak ekképp 1944 decemberében a szovjetek helyett a nyilasok elől kellett bujkálnia – Budapesten. Így került kapcsolatba Mikó Zoltánnal, akinek a csendőrnymozók között is akadt jó ismerőse Juhász István alhadnagy személyében. Juhász egy mezőgazdasági cseléd hat elemit végzett gyermekeként emelkedett a baloldali ügyek kitüntetésekkel dekorált alosztályvezetőjévé.⁸ Egyik megbízható embereként ténykedett az említett Balogh Mihály, aki a csendőrség népi írókra állított „könyvügnőkeként” serénykedett éveken át. A mezőtúri földmunkás családból származó fiatalember napszámosként került Budapestre a harmincas évek első felében. 1937-ben bevonult katonának, majd a csendőrség következett. Balogh olvasottságára még (a 2011-es pere által elhíresült) Képiró Sándor csendőr főhadnagy figyelt fel a makói csendőriskolán. Innen már nem volt megállás: 1943 nyarán „Könyvterjesztő Miska” a szárszói találkozóáról jelentett,⁹ egy évvel később pedig szívós munkája nyomán számolták fel a kommunista párt falusi propagandacsoportját.¹⁰ 1944 legvégén azonban mind Juhász, mind Balogh sejtette a közelgő véget, így óvatosan elkezdtek „két kapura játszani”. Múltjukat azonban nem feledték: Balogh 1948-ban – egy másik diktatúrában – akadt horogra,¹¹ Juhászt pedig már 1946-ban halálra ítélték és kivégezték.¹²

„Balogh Mihály kísért a százados úrhoz. (...) Tamási Áronnal az élen, mellettem jött Szabó Pál, Asztalos Pista, Cseres Tibor, két jó nevű festő, meg egy kritikus”¹³ – ezek már Szentiványi Kálmán szavai, aki szintén részt vett a

5 Vö. Szabó Pál: *Minden kör bezárul*. Bp. Szépirodalmi, 1968. 186–189.

6 Szabó Pál: *Szépülő szegénység*. Domokos Mátyás sorozata. Forrás, 1995/9., 62.

7 Bondor Vilmos: *A Mikó-rejtély. Mikó Zoltán és Raoul Wallenberg kapcsolata a magyar ellenállásban, 1944–1945*. Bp., Püski, 1995. 136.

8 Vö. pl. Honvédségi Közlöny, 1940. okt. 31. 371. Uo. 1942. ápr. 28. 529. Uo. 1943. aug. 20. 1126.

9 Hollós Ervin: *Halálgépezet – 1944. 10. „Könyvterjesztő Miska”*. Magyar Hírlap, 1970. márc. 29. 2.

10 Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Bp. – Pécs. ÁBTL–Kronosz, 2017. 81–84.

11 *Fehér Lajos, az ellenállás hőse és Balogh Mihály, a hírheft csendőrkopó*. Világosság, 1948. aug. 27. 6.

12 *Juhász István csendőrnymozó gyalázatos karriere az akasztófaig*. Népszava, 1946. aug. 27. 5.

13 Szentiványi Kálmán: *Az üzenet*. 15. Veszprémi Napló, 1971. júl. 17. 4.

rózsadombi találkozón. Sőt, Püski Sándor úgy tudta, Szentiványi volt az „egyik adminisztrátora” a „nyíltparancsosztogatásnak”.¹⁴ A ma már elfeledett író a hetvenes évek elején arról is megemlékezett vallomásos kisregényében (csendőrré váltak tett kijelentéseit felidézve), hogy Mikó „adott egy zsoldkönyvet is. S a nyílt parancsot, hogy Pesten maradhatok. Azt mondta a százados úr, a lakásomon kell várakoznom. Ki sem mozdulhatok. (...) Mikó ötször is elismételte. (...) Annyit még [mondott], könnyen lehet, hogy Balogh hoz majd üzenetet.”¹⁵ Üzenet helyett azonban csendőrnymozók érkeztek, akik az év utolsó napján saját lakásából hurcolták el Szentiványit. Ő volt az egyetlen résztvevője a Bimbó úti találkozásnak, akit Mikó lebukása után – vagyis 1945 legelején – a nyilas hatóságok tartóztattak le és hurcoltak el. „Az összes fogoly fele katona, főként tiszt, mégpedig törzstisztek, úgynevezett kiska-parancsnokok, akik még a fogságban is komáztak a nyilasokkal, csendőrrökkel” – panaszkodott a várbeli börtönviszonyokra.¹⁶ Kisregényében pedig hosszasan részletezte a zuglói Vörös Brigád tagjaként 1945 januárjában kivégzett Braun Évával – Braun Róbert szociológus lányával¹⁷ – folytatott állítólagos börtönbéli beszélgetéseit.¹⁸

Szentiványit nem sok minden predestinálta erre az antifasiszta szerepre. A saját korában másodvonalbeli „népi költőként”¹⁹ számon tartott poéta Gerebics Kálmán néven látta meg a napvilágot Veszprém megyében. Budapestre kerülve először cipészsegédként dolgozott, miközben a XII. kerületi nyilasok utóbb rettegetté vált csapatát is erősítette fél évig 1940–41-ben.²⁰ Szentiványi költőként sem távolodhatott el a szélsőjobboldaltól. 1943-ban a *Virradat* munkatársa volt, 1944. június 1-én pedig mint a „megtisztult magyar szellemiség” népi reprezentánsa nyilatkozott új lapjának, az *Összetartás*nak. Másnap – kissé féltékenyen – a *Magyarság* méltatta „íz- és vérig nemzetiszocialista költőként”.²¹ 1945 után Szentiványi a Nemzeti Parasztpártban futott be figyelemre méltó karriert mint Veszprém megyei párttitkár. Az ötvenes évek első felében aztán partvonalra került, így 1954-ben a sikeresebb pályatársaira érezhetően féltékeny férfit „alapvetően hazafias alapon” szervezhette be az állambiztonság. „Duna” a népi írók vonalán dolgozott, még hozzá megbízhatóan: 1956-ban sem inogott meg, ekképp újra publikálhatott és

14 Sári Katalin: *Mikó Zoltán emlékezete (1910–1945)*. Bp., Püski, 1996, 122.

15 Szentiványi Kálmán: *Az üzenet*. 16. Veszprémi Napló, 1971. júl. 18. 4.

16 Kiegészítések a KEB-hez beadott beadványhoz. d. n. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.1. –B-91438 Duna, 19–21.

17 A Vörös Brigád nevű ellenállócsoport a színházi élet kevésbé ismert figuráiból verbuválódott. Történetük kedvelt témája volt az 1989 előtti irodalomnak. Vö. Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: *Egy hosszán „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971)*. II. Múltunk 41 (2019), 2. 241–257.

18 Szentiványi: *Az üzenet*. 15. i. m.

19 A Turul Kiadónál megjelent *Keresztutak* című kötetének méltatásához: Forrás, 1944/7., 125–126. Szentiványit nem említi: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, New York, 1983.

20 Zoltán Gábor levele a szerzőnek, Gerebics belépési kartonjának adataival. 2021. január 4.

21 Nyerges András: *Makó szomszédja Jeruzsálem. Történelem, politika, sajtó, irodalom 1993–2013*. Pécs, Kronosz, 2014, 60–62.

szerkeszthetett.²² Ügynökként is megemlékezett a Mikóval való találkozásáról, ahol a százados „nyíltan beszélt a nyilasok ellen, arról is, hogy a háború kimenetele nem kétséges s rögtön közölte a fekete elfogyasztása után, ő [a] baloldali íróknak és művészeknek segíteni akar, hogy a nehéz időket átvészeljék. Finoman célzott rá, hogy majd a fordulat után ezt javára kell írni és egyebet nem is kíván.”²³

Nem tudjuk, Szabó Pál mennyit tudott arról, milyen közegben keresett menedéket; mindenesetre a Bimbó úti alkalmi találkozóról hosszasan írt 1968-as művében: „Asztalos István is itt volt és Nagy Imre, az erdélyi festő. Szabó Lőrinc, főhadnagyi egyenruhában. Másnap vagy harmadnap kellett volna neki elmenni a csapatával nyugatra. Eleinte viszolygott, de aztán elfogadta az igazolványt. Mikó jóállású [sic] fiatalember volt, a felesége szintén, s még csak nem is egyszerű vendéglátás volt itt, hanem inkább bő és választékos fogadás. Szendvics, borok, fekete és sütemények. Mikó kifejtette, hogy ő nagyon szereti a népi irodalmat, s attól fél, hogy előbb-utóbb az írók is horogra kerülnek, és akkor nincs tovább. Ő tudja ezt, s igen nagy felelősséget érez – mondotta. De neki módjában van ellátni megannyiunkat olyan igazolvánnyal, hogy... nemcsak nem kell kimenni nyugatra, de a németektől sem kell tartanunk. Nem is beszélve a nyilas karhatalmistákról... Nekem személy szerint nem kellett igazolvány, de kellett Asztalos Pistának, a fiamnak, a vömnek, Nagy Imrének, úgy emlékszem, hogy Cseres Tibornak és másoknak.”²⁴ Utóbbi író, vagyis a *Hideg napok* későbbi szerzője a rózsadombi délután némileg eltérő névsorát adta: „Asztalos Istvánra, Féja Gézára, Szabó Pálra, Tamási Áronra, Szabó Lőrincre emlékszem, kik szobájában találkoztunk, s még Nagy Imrére, a festőre. [Mikó] Bájós, fiatal felesége teával és keksszel kínálta a vendégeket s Mikó arról beszélt, milyen nagy a tényleges, hivatásos tisztek felelőssége éppen a háború utolsó idejében, amikor semmilyen korábbi kötelezettség nem érvényes és minden erőt és gondolatot a jövőendő szolgálatába kell állítani” – írta Cseres egy 1970-es hírlapi cikkében.²⁵

Az 1944 végén még életmentő irat 1945 elején azonban már kishíján végzetesnek bizonyult Szabó Pál és alkalmi lakótársa, az erdélyi íróként nevet szerzett Asztalos István számára (aki azt is feljegyezte, a százados valóban ismerte az általa nagyra tartott művészek munkáit²⁶). Szabót és Asztalost ugyanis nem a nyilasok, hanem az oroszok tartóztatták le az ostrom után. „Az a bizonyos Mikó százados-féle csoport, ahonnan mi a Mikó aláírásával az igazolványt kaptuk, az oroszok előtt lelepleződött. Helyesebben: Mikó Zoltán százados, aki valamilyen kémelhárító csoportnak volt a parancsnoka, hogy a közelgő történelmi fordulatra jó pontot szerezhessen, velünk kereste a barátságot. A népi írókkal és baloldaliakkal. Mikor az oroszok elfoglalták Budát, az volt az első, hogy önként jelentkezett az orosz parancsnokságnál, és énám meg Asztalos Istvánra hivatkoztam: mi tudjuk, hogy ő nagyon rendes ember. Minket tehát, kettőnket mint tanúkat

22 Zoltán Gábor: *A suszter és a fáklya*. *Mozgó Világ*, 2017/2., 54–59.

23 Kiegészítések a KEB-hez beadott beadványhoz. d. n. ÁBTL 3.1.1. –B-91438 Duna, 19–21.

24 Szabó: *Minden kör bezárul* i. m.

25 Cseres Tibor: *A háború legnehezebb órája*. *Magyar Hírlap*, 1970. ápr. 26. 10.

26 Asztalos István: *Író a hadak útján*. *Minerva*, Kolozsvár, 1946. 61.

hoztak el ide.” Hamarosan Szabóék az NKVD bugyraiban találták magukat. „Az első kihallgatásom elég komor hangulatú volt, nem mondhattam mást Mikó Zoltánról, mint amit tudtam. A kihallgató tiszt mindenképpen olyat szeretett volna tőlem megtudni, ami Mikót kompromittálja, vagyis elmarasztalja. Ez a kérdés újra és újra makacsul visszahullt rám. Ismerjem be, hogy Mikó kémeket nevelt, s ellenállókat akart szervezni a szovjet hadsereg ellen. Én nem tudtam ilyet mondani. (...) Aztán múltak a napok. Megbetegedtem, belázasodtam, és a lázam nem csökkent. Inkább nőtt. Alig volt jártányi erőm. Nem tudtam enni, s így betegen pakoltak fel a többiekkel együtt egy éjjel egy zárt teherautóra. Meg sem álltak velünk Kunszentmiklósig”, ahol egy pincében helyezték el a foglyokat. Szabót hat héttel letartóztatásuk után visszaszállították Budapestre, ahol még egy darabig az Andrássy út 60. „vendégszeretetét” is élvezhette. „Kovács Imre, mint képviselő, be akart jönni hozzám, de nem engedték be. Hiába kelt bírókra a rendőrökkel a kapu alatt. Tamási meg levelet írt a rendőrkapitánynak, de ő sem tudta, hol vagyok” – emlékezett a Nemzeti Parasztpárt első elnöke,²⁷ aki végül 1945. április 5-én, ötvenkettedik születésnapján szabadult. Asztalost és társait mindenközben a szovjet hatóságok Kunszentmiklósról Balatonalmádiba hurcolták át. „Asztalos bizonytalan lehetett és maradhatott abban: antifasiszta, németellenes volt-e Mikó, vagy a szovjet hadsereg ellen akart partizánokat szervezni, kémeket nevelni (...). *Az író a hadak útján az első tanúskodás ebben az ügyben*” – fogalmazott Márkus Béla.²⁸ Ezzel a bizonytalansággal magyarázhatjuk Mikó helyettesének kritikus véleményét erdélyi földijével, vagyis az eszerint orosz fogva tartói által kisebb kedvezményekkel megkorruptált Asztalossal kapcsolatban.²⁹ Tény, Asztalos igen vonalas 1946-os visszaemlékezése szerint Szabó Pál szervezte meg a Bimbó úti találkozót, méghozzá a Kommunista Párt utasítására.³⁰ Erről azonban sem Szabó, sem más nem adott hírt utóbb.

Ki volt valójában Mikó Zoltán?

Mikó Zoltán 1910-ben született Balassagyarmaton egy nyolcgyermekes gimnáziumi tanár családjában. Érdeklődő, de meglehetősen szertelen ifjú volt, aki inkább a sportban, mintsem a tanulásban jeleskedett. Végül a katonai pályán próbált szerencsét. A Ludovika Akadémián 1934-ben avatták hadnaggyá, ezután csapatszolgálatot teljesített, majd 1939 és 1942 között elvégezte a Hadiakadémiát is. 1943-ban a Légierő Parancsnokságán szolgált, májustól pedig a Vezérkarban kapott beosztást. Ekkor nem sokon múlt, hogy légi szerencsétlenségben elhunyt bátyja, Mikó Árpád légügyi főellenőr sorsára jusson.³¹ Kecskemét felett ugyanis kigyulladt a gépe, s ő maga is súlyos égési sérüléseket szenvedett. Gyógyulása után, 1943 októberétől a Honvédelmi Minisztérium 37. (légügyi) osztályára került. Mikó a német megszállás után, sőt a nyilas uralom alatt is szol-

27 Az idézetek forrása: Szabó: *Minden kör bezárul* i. m.

28 Márkus Béla: *„Ki beszél győzelemről? Túlélni – ez minden”*. Hítel, 2015/4. 64.

29 Bondor: *i. m.*, 118–137.

30 Idézi: Sári: *i. m.*, 145.

31 *Meghalt a szombathelyi repülő-katasztrófa második áldozata is*. Uj Nemzedék. 1933. jún. 22. 6.

gált. 1944 őszén előbb a hírszerzéssel és propagandával foglalkozó 6. vkf. osztály állományába, majd október 16-a után a Magyar Királyi Fővezérség Különleges Csoportjának az élére nevezték ki. 1944. december 3-tól a 101. bevonulási központ vezetője lett a zaklatott karrierű százados.³²

Az utóbb a Dunántúlra telepített 101. bevonulási központ toborozta a Vörös Hadsereg hátába telepítendő szovjetellenes fehér partizánokat, a „kopjásokat”. Az ő nevüket két irodalmi vénájú ÁVH tiszt – állambiztonsági iratanyagokat is felhasználó, politikai célzatú, s a Kádár-korszakban roppant népszerű – krimije tette halhatatlanná.³³ Valójában a kopjás szervezet létrehozását 1944 novemberétől a katonai hírszerzésért és kémelhárításért felelős 2. vkf. osztály vezetője, Zákó András vezérőrnagy kapta feladatul, aki a felállítási feladatokkal Mikó Zoltánt bízta meg. A munkában az eredeti ötletgazda, a diverziós csapatok bevetését már 1942-ben a keleti fronton szorgalmazó Korponay Miklós vezérkari százados is közreműködött. Korponay saját kései emlékei szerint 1944 végén ő már kevésbé volt lelkes, így esetenként a hírhedt Otto Skorzeny SS Obersturmbannführerrel is konfrontálódott a kopjások ügyében.³⁴ Az bizonyos, hogy december közepén Korponay meglátogatta Mikót, aki „őszintén beszélt” régi ismerősével. Az őszinteség csupán a kopjás akciók értelmetlenségének felemlégetésére szorítkozhatott. Mikó – állítólag „az ellenállás polgári és katonai vezetőinek” felkérésére – átvette a „Budapesten hátramaradt különleges csoportok vezetését”. Szintén Bondor Vilmos ír róla, hogy Mikó „munkájának és szabotázsának a következményeképpen egyetlen partizánt sem dobtak át Budapestről”.³⁵ Országosan azonban más volt a helyzet. Összesen mintegy kétezer kopjást vetettek be a front mögött főképp hírszerzői, kisebb részben szabotázsfeladatokkal.³⁶

Hogy milyen ember volt a százados, akiben az állandó katonahiánnyal küszködő nyilasok is megbíztak? Az bizonyos, hogy Mikó Zoltán a közélet iránt nyitott, irodalomkedvelő katonatiszt volt, aki könnyen tudott kapcsolatokat teremteni. 1944. augusztus 14-én kötött házasságot a neves kecskeméti familiából származó Dunszt Évával, akinek édesapja, Dunszt Gyula Mikó lakhelyének közelében, a Keleti Károly utca 9. szám alatt vezetett a korban igen népszerű éttermet.³⁷ Mikót főképp a népi írók munkái vonzották, amit jelez, hogy több családtagját az 1943-as szárszói összejövetelre is eljuttatta. Nem ő volt az egyetlen irodalomkedvelő tiszt a 6. vkf. osztályon. A felettesét az ellenállásba is követő Kovács József szintén a Magyar Élet Könyvkiadó művein és rendezvényein pallérozódott. Nem kevésbé fontos, hogy Kovács és Mikó egyaránt a Magyar Testvéri

32 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irrattár. TI 66393, Mikó Zoltán. Sári: *i. m.*, 5. (Gazsi József előszava)

33 Berkesi András – Kardos György: *Kopjások*. Bp., Zrínyi, 1959.

34 *Interjú Korponay Miklóssal*. Magyar Hírlap melléklet. 1987. okt. 10. 5.

35 Bondor: *i. m.*, 118., 32.

36 A háború után 39 akciót tartottak számon a kopjások rovásán. 558 személyt azonosítottak és 287 főt ítélték el. *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk. Haraszti György. Bp., ÁBTL–Corvina, 2007, 309–310.

37 Bondor: *i. m.*, 61. Pesti Hírlap, 1944. aug. 13. 6. Magyarorság, 1943. jún. 3. 5.

Közösség (MTK) felavatott tagja volt,³⁸ sőt a százados a titkos társaság katonai sátrának vezetőjeként tevékenykedett.³⁹

A Honszeretet Egyesület fedőszerve alatt, sejtszerű struktúrában működő Magyar Testvéri Közösség elsősorban személyes kapcsolatokon keresztül – például a minisztériumokban és más fontos közületekben – fejtett ki politikai tevékenységet, mindamellett a népi mozgalomhoz is kapcsolódó folyóiratok (*Magyar Élet, Tiszántúl*) finanszírozásában is részt vállaltak tagjai. A magyar függetlenségi hagyományhoz kapcsolódó, a magyarság szellemi, politikai és gazdasági megerősödését célul kitűző közösség a német megszállás után saját körlevélben exponálta magát az előnyösnek mondott megszállás mellett, egyúttal bejelentve a szervezet „téli álomba” merülését, vagyis működésének felfüggesztését. Az ellenük indított 1947-es per során fontos szerepet játszó körlevél dacára a tagok jelentékeny része mégis az ellenállást választotta, vagy legalábbis kapcsolódott valamelyik, az ellenállás előkészítésén dolgozó szervezethez. Az 1944 novemberének elején megalakult Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság (MNFFB) vezetőségének java is MTK-tag volt, a bizottság később kivégzett négy vezetőségi tagja közül pedig vitéz Kiss János, Tartsay Vilmos és az elnök, vagyis Bajcsy-Zsilinszky Endre is fel volt avatva a közösségben. Jóllehet, a részben szlovák származású Bajcsy-Zsilinszky csupán megváltoztatott fogadalmi szöveggel tehetett meg mindezt.⁴⁰

Nem tudjuk, Mikó pontosan mikor kapcsolódott a honi náciellenes körök munkájához, de diszkréciót igénylő katonai ügyeket már a háború elejétől végzett. Az 1940-es erdélyi bevonuláskor mint Náray Antal vezérkari ezredes szállásmester futártisztje „igen kényes megbízatásokat bonyolított le” – írta édesapja a családi naplóba.⁴¹ Somogyi Miklós szakszervezeti vezető, a Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége későbbi elnökének emlékei szerint ekkor már neki is volt nexusa Mikóhoz. Egy másik tragikus sorsú katonatisztnen, az 1950-ben kivégzett Révay Kálmánon keresztül kerültek kapcsolatba, mivel Révay – Somogyihoz hasonlóan – bejáratos volt az 1939-ben elhunyt Györfly István néprajzprofesszorhoz. Mikó és tisztársai (Révay mellett Tartsay Vilmos például) állítólag egyeztettek is ekkoriban a munkásvezetővel a németellenes együttműködés esélyeiről a Szentendrei-szigeten működő Pokol Csárda csendes kertjében.⁴²

Ahogy romlott a hadi helyzet, úgy erősödött fel a németek iránt kritikus (egyébiránt a szovjetek iránt sem rajongó) tiszték hangja. Benkő Zoltán szerint a százados 1944 nyarán az egyik aláírója volt annak a beadványnak, mely a németbarát tiszték vezérkari eltávolítását kérte a kormányzótól,⁴³ 1944 szeptemberében

38 Sári: *i. m.*, 89. 120. 11–12.

39 Szekér Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Bp., Jaffa, 2017. 223.

40 Uo. 138., 228. Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Életút és utóélet*. Bp., MTA BTK TTI, 2019. 463.

41 Közli: Sári: *i. m.*, 135. Az 1944 végén Sopronkőhidán raboskodó Náray németellenessége közismert volt.

42 Somogyi Miklós-interjú (1978, készítő: Bokor Péter): Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, TITInt 0302.

43 Benkő Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk. M. Kiss Sándor. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 287.

pedig már kapcsolatban volt Bereczky Alberttel és Tildy Zoltánnal, de ismerte Ortutay Gyulát, Kovács Imrét és Szakasits Árpádot is. A „kiugrási iroda” munkálataiban „Hargitai százados” néven vett részt,⁴⁴ emellett Balassagyarmaton 10-15 fős csoportot alakított és fegyverzett fel rokonával, Dobó József tartalékos százados helyőrségparancsnokkal. A három bázisra osztott kis alakulat egyik célja Horthy Miklós elrejtése lett volna egy sikertelen kiugrási kísérlet esetén.⁴⁵

A kormányzó kimenekítésére végül nem került sor, de Mikó az MNFFB-ből sem maradt ki. Ennek katonai vezérkarában „a félmilitáris alakulatok szervezésével foglalkozott”,⁴⁶ miközben illegális találkozókra is részt vett. Ott volt például – Nagy Jenő, Desseffy Gyula, Pénzes Géza, Fischl Emil és Stolte István társaságában – azon a Délivasút kávéházban megtartott egyeztetésen, ahol „Budapest déli részének partizán parancsnoka”, vagyis Topa János előadta az általa irányított tízezer partizánról költött meséjét.⁴⁷ Mikó ügyesen konspirált, mivel ezzel közel egy időben, 1944. november 16-án nevezték ki a Fővezérség Különleges Csoportjának a vezetőjévé.⁴⁸ Körletét lakásához közel, az argentin nagykövetség Bimbó út 51. szám alatti elhagyott épületében alakította ki. Az agilis százados november 22-én hivatalos volt a Tartsay Vilmos lakására megszervezett, végzetes találkozóra, autója azonban defektet kapott, késve ért a lakáshoz, így elkerülte a letartóztatást. Az azonban, hogy számos társától eltérően a következő napokban sem került csendőrkézre, sőt pozícióban maradhatott, arra figyelmeztet, hogy ekkoriban még nem tartozott az ellenállás első vonalába. Jó kapcsolatot ápolt ellenben a Skorzeny által parancsnokolt SS-Jagdverbanddal, ami a Zsabka Kálmán vezette zuglói KISKA-egységhez hasonlóan lehetővé tette egysége számára az ostromlott városban maradást a kiűrités idején.⁴⁹

Budapesten, az MNFFB november 22–23-i „lefejezése” után nagyarányú népfelkelésre már aligha gondolt komolyan bárki. A cél immáron a németek által erődde nyilvánított város szenvedéseinek mérséklése volt, amit az oroszok minél gördülékenyebb bejövételével, vagyis a gyors kapitulációval lehetett elérni. Ennek megfelelően előtérbe került a „folyosónyitás” már korábban is tervezett megoldása. Erre szervezkedtek a KISKA-parancsnokok is december végén, január elején,⁵⁰ s hasonlóan gondolkodott a velük együttműködő Mikó-csoport is.

44 Rosdy Tamás: *A Mikó-rejtély nyomában. Gazsi József a II. világháború magyar ellenállójáról, Mikó Zoltánról.* Magyar Nemzet, 1995. okt. 9. 14.

45 Gere József: *Békében, háborúban. A balassagyarmati 23/11. gyalogzászlóalj története (1939–1945).* Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör – Nógrád Megyei Levéltár, 2000. 195–196. Hasonló tervekről tudott Kudar Lajos csendőr alezredes sófője, Siket István is. Bokor Péter: *Végtájk a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz.* Bp., RTV–Minerva–Kossuth, 230–231.

46 Gazsi József: *A Felszabadító Bizottság.* In: *Magyarország 1944,* 194–195.

47 Demény Pál: *Ellenállók, antifasiszták, 1944.* História, 1983/ 2. 8–9. Sárközi Zoltán – Tóth Róbert: *Egykorú feljegyzés a Szovjetunió Barátai Magyarországi Egyesületének (SZUBME) a hazai antifasiszta ellenállásban betöltött szerepéről, 1944–1945.* Hadtörténelmi Közlemények, 1985/1. 34.

48 *Magyarország a második világháborúban. Lexikon.* Főszerk. Sipos Péter, PETIT REAL, Bp., 1997. (online)

49 Bondor: *i. m.*, 66. Budai József: *Hárman a nyilas pokolból,* 2. Néphadsereg, 1969. nov. 7. 6.

50 Bartha Ákos: *A kiegészítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Századok, 2020/2., 290–291., 304–305.

A KISKA-csapatok gyanúba keveredése miatt végül a rózsadombi kapunyitás mellett tették le a garast, amihez azonban Mikóék önereje – pár tucat fegyveres – kevés volt. Ezért Mikó és társai 1945. január elsején délután felkeresték az egyetemi rohamosztag közelükben kialakított parancsnokságát, ahol felfedték szándékukat. A rohamosztag parancsnoka, Sipeki Balás Lajos százados időt kért, hogy átgondolja a dolgot. Bondorék rosszat sejtettek, így este immáron Mikó nélkül tértek vissza, miközben kompromittáló irataikat igyekeztek megsemmisíteni. Hiába siettek, mert a rohamzászlóalj parancsnoka csak éjjel három órakor tért vissza a Várból, ahova időközben távozott. „Testben és lélekben meggyötörten, megfélemlített állapotban továbbítottam azt a parancsot, hogy a parancsnokságra jövőket tartóztassák le” – emlékezett utóbb Sipeki.⁵¹

Így is történt. Bondort másnap délután Sipekiéknél egy ismeretlen százados fogadta, aki azon nyomban letartóztatta a főhadnagyot és kíséreit. A foglyok útja innen a Várba vezetett, ahol csendőrnnyomozók vallatták őket. Bondornál 16-18 pontból álló „konspirációs utasításokat” is találtak arra vonatkozóan, „milyen pontokat hol és hogyan kell megszállni”.⁵² Mindeközben a Bimbó úti központot a számonkérők és a műegyetemi rohamzászlóalj együttes erővel felszámolta, újabb és újabb fegyvereseket fogva el. Ekkor lőtték agyon a menekülni próbáló Hertelendy János tizedest. Mikó Zoltánnak sikerült elmenekülnie (budai házakban és a török követség kertészlakjában bujkált), ám ez csupán a nyilasoktól mentette meg. A front átvonulása után, január legvégén saját maga jelentkezett az orosz parancsnokságon, ahol előbb igénybe vették szolgálatait a németbarát magyar katonák kiválogatásánál, majd az NKVD fogságába került, számos bajtársával egyetemben. A foglyok hosszú kálvária után – melyből Szabó Pál és Asztalos István is kapott ízelítőt – Constanțában kötöttek ki, ahol Mikót halálra ítélték, és az Odesszába történő átszállítást követően, 1945. augusztus 15-én kivégezték.

* * *

Mikó együttműködött a hozzá hasonló sorsra jutott Raoul Wallenberggel is. Az angolszász titkosszolgálati háttérrel is rendelkező svéd üzletember korántsem szalondiplomataként került Budapestre 1944 nyarán, mivel korábban „az utcai harcok specialistája volt a stockholmi polgári védelemlnél”.⁵³ A Wallenberg–Mikó-kapcsolat révén juthatott hivatalosan vételezett katonai élelmiszer „halálmeneteknek”, s a százados fellépése nyomán őriztek csendőrök védett házakat a körbezárt fővárosban.⁵⁴ Mikó korábban, még valamikor december közepén két visszaemlékezés szerint katonai kíséretet is biztosított a svéd diplomatának,

51 Idézi: Józsa Béla: *Egyetemisták az ostromgyűrűben. A Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944 októberétől 1945. február 14-ig.* Bp. Történelmi Hagyományörző és Hadisírgondozó Alapítvány, 1999. 98.

52 Koncz Elek vallomása, d. n. ÁBTL 3.1.9. V-87668 Koncz Elek és társai, 37. és Koncz Elek jegyzetei, Bp., 1946. aug. 12. Uo., 48.

53 Ingrid Carlberg: *„Itt egy szoba, és rád vár...” Raoul Wallenberg története.* Bp., Noran, 2020, 445. (e-pub)

54 Szekeres József: *A pesti gettók 1945. januári megmentése. „A magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján.* Bp., BFL, 1997. 58.

hogy az biztonságba helyezze követsége irattárát, elszállítva a kényes iratanyagot a Nemzeti Bank pincéjében lévő pánccsaszekrényekbe. A százados hívei szerint ez az értékes paksaméta tartalmazta a katyáni vérengzés lengyel dokumentációját, ami később Mikó és Wallenberg vesztét jelentette. Az erről a kooperációról tudósító visszaemlékezések és elemzések azonban felettébb ellentmondásosak.⁵⁵ Ráadásul, a németek felkérésére végzett nemzetközi vizsgálatok eredményéről – miszerint a tömeggyilkosságot a szovjetek követték el – a magyar lapok már 1943 májusában részletesen beszámoltak, vagyis senki számára nem jelentett újdonságot a hír 1945-ben. Wallenberg és Mikó (valamint a századossal egy napon letartóztatott lengyel- és franciamentő kisgazdapárti vezér, Varga Béla) külföldi hírszerzésekhez fűződő kapcsolatai, továbbá Mikó veszélyes „kettős élete” már önmagában is indokolhatta a rendkívül gyanakvó, és Katyánra kétségkívül érzékeny szovjetek drasztikus fellépését ellenük. Vesztüket tehát aligha kizárólag a lengyelek tragédiája okozta.

„A katona számára a háborúban az átállás órája a legnehezebb. Mert abban az órában minden benne van: a megsemmisülés (tehát a halál) minden előbbit kétszerező eséllyel, mert kétfelől érkezhetsz. Benne van a hosszan érlelt elhatározás és a gyors mozdulattal kockára tett becsület – amelyekhez képest lövészárkokban pusztulni, vagy fegyvert eldobálva fogságba esni gyerekjáték!”⁵⁶ Ezek már Cseres Tibor megfontolandó gondolatai Mikó sorsára vonatkozóan, jöllehet az 1970-es években még a megsegített író is azt gondolhatta, jótévedője „véletlen baleset áldozata lett”.⁵⁷ Zárásképpen emeljük ki: a százados nem csupán azokat a művészeket látta el papírokkal, akik részt vettek a lakásán megrendezett rózsadombi teadélutánon. Komjáthy Miklós és Berlász Jenő történészek is kaptak életmentő papírt a Bimbó útról,⁵⁸ a Mikó emléke előtt tisztelgő 1996-os kötet pedig több más író megsegítéséről is tudósít. Veres Péter maga is megemlékezett a „Szabó Paliék útján” küldött igazolásról. „Ma sem tudom, Szentiványi Kálmán-e vagy más” közvetített – bizonytalankodott a *Számadás* szerzője, aki honvédelmi miniszterként már legfeljebb Mikó porait segíthette volna haza. A nyilas razziatól tartó Veres végül inkább eltépte a veszélyes „kémpapírt” 1944 decemberében, mivel volt másfajta hivatalos irata (leszerelési igazolványa és lakcímbjelentő lapja).⁵⁹ Talán ő maga sem tudta akkor, milyen előrelátóan cselekedett.

55 Bondor szerint Mikó délután két óra körül ért vissza a Nemzeti Bankból a Bimbó útra, míg sofőrjük (Kovács József) az esti vezetés nehézségeiről értekezett az út kapcsán. Sári: *i. m.*, 12. A lengyel emigráció iratanyaga a Magyar Általános Hitelbank és nem a Nemzeti Bank pánccsaszekrényében volt. Mester Attila: *Katyáni lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, 2015. 156. Bondor továbbá a csendőrök történetében nagyban alapoz dr. Kerekes László csendőr főhadnagy emigrációs elbeszélésére. Bondor: *i. m.*, 37. 73–75. 159. Kerekes azonban Kudar támogatását is kiemeli, aki 1944. december közepén már fogságban volt, így aligha segíthetett.

56 Cseres: *i. m.*

57 Filep Tamás Gusztáv: *Kódexek, párbeszédék – Támpontok Cseres Tibor publicisztikai munkásságához*. Kortárs, 2015/11., 77.

58 Pál Lajos: *Kiadatlan dokumentumok Berlász Jenő (1911–2015) hagyatékából*. Századok, 2016/5., 1208.

59 Veres Péter: *Pesten – Budán (A Számadás II. kötetéből)*. Kortárs, 1964/1. 11.

Papp István

Államvédelmi jelentések Németh László és Veres Péter 1949-es találkozásairól

Milyen mértékben ellenőrizte Németh László mindennapjait, találkozásait, a közéleti-politikai eseményekre vonatkozó véleményét a politikai rendőrség 1953-at megelőzően, vagyis a klasszikus Rákosi-korszakban? Nem könnyen megválaszolható, ám fontos kérdés. Az író helyzete 1945-öt követően nem csupán az irodalmi, hanem a politikai életben is jelentős mértékben megváltozott. Bár nem indult ellene vizsgálati eljárás, joggal élhetünk a feltételezéssel, hogy más, a népi mozgalomhoz sorolható vagy köthető írókhoz, költőkhöz és hivatásos politikusokhoz (Erdélyi József, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Sinka István, Veres Péter)¹ hasonlóan őt is igyekezett a lehető legszorosabb módon ellenőrizni az Államvédelmi Hatóság. Természetesen igen sok múlott azon, milyen közletről, más nézőpontból tekintve, milyen mélységben sikerült beépülni egy-egy megfigyelt író környezetébe. Az eddigi kutatások alapján² úgy tűnt, hogy csupán az 1953 utáni időszakra vonatkozóan rendelkezünk Németh László megfigyelésére vonatkozó forrásokkal. A most közölt dokumentumok alapján már 1949-ben is igazolható a szoros és tartós megfigyelés ténye. Mi alapján állítom mindezt? A továbbiakban ezt a kérdést szeretném körbejárni.

Az 1949 és 1953 közötti korszak Németh László számára is megpróbáltatásokkal, zaklatottsággal, feszültséggel teli időszak volt. 1948-ban véget ért négy éven át tartó vásárhelyi tanárkodása, amely pedagógiai és irodalmi szempontból egyaránt roppant termékenynek bizonyult. Vissza kellett térnie Budapestre, ám házassága eléggé megsínylette a háború utáni éveket, ekkori leveleiben családja „elrákosodásáról” és „őrültségéről” panaszkodik.³ Ráadásul nem bírt

1 Jelen írás korábbi kutatásaim eredményeire is támaszkodik: Papp István: *Xavier, avagy a magyar politikai rendőrség Kovács Imre nyomában*. Bárka 2011. 6. sz. 75–79. és Papp István: *Szemek a láncban. Játsszmák a magyar állambiztonság történetében*. Jaffa, Bp., 2015.

2 Standeisky Éva: *Besúgók a vendégek között. Egy születésnap következményei*. In: Uő: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 56-os Intézet, Bp., 2005. 369–385.

3 „A család mégis nagy dolog; azóta tudom, amióta az enyém elrákosodott.” Németh László levele Gulyás Pálnénak, 1949. szeptember 7. In: Németh Ágnes (szerk.) – Domokos Mátyás (jegyz.): *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*. Osiris, Bp., 2000, 43.

tartós egzisztenciával, megszűnt az írásait közlő legbiztosabb fóruma, a *Válasz*, s még állandó otthona sem akadt: egész évben Hódmezővásárhely, Debrecen, Sárospatak és Budapest között ingázott.

Mindehhez adódott a diktatúra kiépülésének egyre gyorsuló folyamata, amely a mindennapokban is mind jobban érezhetővé vált. Németh László nem csupán a közéletből szorult ki, ez lényegében már 1945 elején megtörtént, hanem a szellemi/irodalmi életnek is egyre inkább a perifériájára került. Emberi-baráti kapcsolatai is megfogyatkoztak, az ország megdermedésével párhuzamosan szűkült a tevékenység tere és helye Németh számára. Ekkori hangulatát jól tükrözi az a levél, melyet szeretett barátja, Gulyás Pál özvegyének írt: „Valójában – társadalmi szempontból én már nem is vagyok író, hiszen se írói munkám, se írói jövedelem, se folyamatban lévő munkáim nincsenek.”⁴ Talán közismert metaforájának segítségével jellemezhetjük legpontosabban Németh László helyzetét: ekkor még az a gályapad sem látszott, ahová majdan leült, hogy laboratóriummal alakítsa.

Az alábbiakban közölt három államvédelmi jelentés Németh László e reménytelen korszakához szolgáltat fontos adalékokat. A cím minden szava lényeges, ezért is érdemes róluk bővebben beszélni. Három rövid terjedelmű szöveget publikálok, amelyek a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága által foglalkoztatott, munkájukat segítő két személytől származnak. A jelentések szinte egybeesnek a politikai rendőrségen belüli fontos szervezettörténeti korszakhatárral, hiszen az 1948 szeptemberében a korábbi Államvédelmi Osztályt felváltó Államvédelmi Hatóság az 1949-es esztendő utolsó napjaiban függetlenedik a Belügyminisztériumtól, konkrétan az akkori minisztertől, Kádár Jánostól, és Péter Gábor altábornagy vezetésével önálló szervként, közvetlenül Rákosi Mátyáshoz bekötve működik tovább.⁵ Ám nemcsak a szervezet státuszának, a politikai rendszeren belüli helyének megváltozása miatt korszakhatár 1949 és 1950 fordulója, hanem azért is, mert ezekben a hónapokban ért véget a régi típusú, szóhasználatában, kifejezéseiben még az 1944 előtti gyakorlatot folytató megfigyelés. Erről árulkodik, hogy a közölt forrásokban a jelentések megfogalmazóját, szerzőjét az „emberünk” szóval jelölték, amely fogalmi értelemben megfelel a későbbi ügynöknek. Az „ember” szó voltaképpen a korábbi „bizalmi ember” kifejezés rövidítése, amely hosszú évtizedeken át szolgált a magyar politikai rendőrség munkáját titkos eszközökkel segítő személyek megnevezésére. Az ÁVH élén álló Péter Gábor altábornagy 1950. április 11-én adta ki 04. számú parancsát, amely felállította a szervezet központosított operatív nyilvántartását.⁶ Ez feltehetően (az eredeti parancs nem maradt fenn, csak a végrehajtásáról szóló tapasztalatok nyomán kiadott újabb parancs) átültette a

4 Németh László levele Gulyás Pálnénak, 1949. november 18. In: Németh Ágnes (szerk.) – Domokos Mátyás (jegyz.): *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*. Osiris, Bp., 2000. 54.

5 Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Jaffa, Bp., 2012. 31–32. és 42–43.

6 Takács Tibor: *Az állambiztonsági ügyműközlés létszáma és összetétele a Kádár-korszakban*. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István (szerk.): *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2019. 268–269.

szovjet mintákat és szóhasználatot a magyar gyakorlatba, s ettől kezdve jogos az ügynök kifejezés használata. A szóismétlés elkerülése és a fogalmi azonosság miatt néhány esetben mégis az ügynök kifejezést fogom használni.

A Németh Lászlóról is szóló jelentések keletkezésének időpontjában túl vagyunk a Rajk-peren, végrehajtották az ítéleteket, hetek választanak el attól, hogy befolyása csúcsára érjen a politikai rendőrség. Ezt a folyamatot alighanem mindenki érzékelte, aki csak egy kicsit is figyelemmel kísérte a nyilvánosság eseményeit. A Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja legális politikai ellenfeleinek és koalíciós társainak, így a Nemzeti Parasztpárt politikusainak megfigyelése már 1945 tavaszától kezdve folyamatosan zajlott. Az így szerzett információkat számos esetben felhasználták a napi politikai döntéshozatal során, nem egy esetben manipulálva, félrevezetve, ellehetetlenítve, majd egyre inkább felszámolva a koalíciós pártokat is. Természetesen nem csupán a hivatásos politikusok, hanem a megbízhatatlan értelmiségiek szemmel tartása is kontinuum volt, így történhetett Németh László esetében is. Elég csupán arra utalnunk, hogy 1948/49 fordulóján kedves mezőszilasi unokatestvére, Németh Péter elég veszélyesnek tűnő vizsgálati eljárásba keveredett, s a lehetséges börtönbüntetéstől csupán Illyés Gyula Péter Gábornál történt személyes közbenjárása mentette meg.⁷ Ennek kapcsán alighanem előkerült az író személye is, akiről minden bizonnyal ugyanúgy személyi dossziét vezethettek, mint más, a világháborút követően félreállított népi írókról, így például Sinka Istvánról vagy Kodolányi Jánosról. Mint ahogy a hatalom számára sokkal elfogadhatóbb Illyés Gyuláról is szorgalmasan gyűjtötték az adatokat, miközben a felszínen befolyásos írónak számított Kossuth-díja és bemutatott drámái révén.

Mindezt azért bocsátottam előre, mert a Németh Lászlót is érintő jelentések nem a rá, hanem a Veres Péterre nyitott személyi dossziében maradtak meg. A balmazújvárosi író, mint a Nemzeti Parasztpárt elnöke és honvédelmi miniszter volt érdekes az Államvédelmi Hatóság számára, akit mindvégig politikusként kezeltek. Azt a szerepet, amit Veres Péter sugallt és szeretett volna betölteni, nevezetesen, hogy visszavonul az irodalomba, a politikai rendőrség nem hitte el, nem vette tudomásul. Ez annyiban pontos is volt, hogy Veres nem mondott le baráti kapcsolatairól, élénk levelezést folytatott, számos parasztpárti ismerőssel, népi értelmiségivel beszélgetett. Az, hogy mindebből mikor konstruálnak esetlegesen egy politikai pert, s ennek érdekében mikor és hogyan minősítenek egy-egy baráti eszmecserét illegális akciónak, a legfelsőbb politikai vezetés szándékaitól függött. Egy Veres Péter vagy Németh László elleni fellépés, egyáltalán személyük kezelése Révai József és Rákosi Mátyás szintjén dőlt el, velük kapcsolatban az ÁVH csupán információkat szállított, értesítéseket szerzett, de önállóan nem léphetett fel.

Németh László és Veres Péter ismeretsége ekkor már másfél évtizedre nyúlt vissza. A *Választ* barátaival, Gulyás Pállal és Fülep Lajossal együtt életre hívó és

⁷ Az ügyről lásd Papp István: *Illyés Gyula és az ÁVH – A költő és a politikai rendőrség 1945 és 1956 között*. In: *Uó: Szemek a láncban. Játsszák a magyar állambiztonság történetében*. Jaffa, Bp., 2015. 96–100.

kezdetben szerkesztő Németh már igen korán, első könyvei megjelenése előtt felfigyelt az akkoriban még csupán publicisztikákat és novellákat közreadó, a *Népszava* és a *Korunk* köréhez tartozó Veres Péterre. Az első írásos nyom, amely a két ember kapcsolatáról árulkodik, Németh László 1934. december 9-én kelt levele, amelyben a *Válasz* aktuális szerkesztői ügyeit részletezte Gulyásnak, és megjegyezte: „Veres Péter egyik elbeszélése is januárban jön.”⁸ Ezt követően a korszak egyik kiemelkedő kritikusának számító Németh László három alkalommal foglalkozott Veres irodalmi munkásságával. Először az 1936-os, *Emberek a nemzet alatt* című műbírálataiban értékelte Illyés és Tamási egy-egy alkotása mellett *Az Alföld parasztságát*.⁹ Természetesen kiemelkedő minőségérzéke ebben az esetben is érvényesült, igen pontosan vette észre azt, ami a különös szociográfiában maradandó értékű: „Veres Péter ebben a könyvében bölcsességet mond s nem a szociográfiát műveli. S én nem az eszközeit bámulom, hanem a szilárdságát. Nem a nagy tehetség, nagy készültség, hanem a nagy erkölcs a lenyűgöző benne. Az őstehetség ott kezdődik, ahol a nép fia a népből kiugrik s az erkölcs lemarad róla. Veres Péter nem ezen az áron tűnt föl. Ő ott maradt a maga földmunkás világa közepén: lelkét az osztályára ható erők alatt formálta ki; szava elsősorban a hűségé. Ez a hűség az igazi csoda olyan mélységekben, ahonnan az ösztön természetes mozdulata, menekülni.” Más szavakkal a jelenséget, a rendkívül mostoha adottságok közepette művelődni, tanulni, gondolkodni vágyó, ám a közösségéhez ragaszkodó ember páratlan jelenségét tartotta a legérdekesebbnek Németh László, s ebben aligha tévedett. Hiszen érzékelte a szociográfiában tetten érhető ridegparaszti indulatok kettősségét is: „Annak, hogy a föld kérge fölszakad s elnyelve szégyenét, belepi új virág: örülök, ez a ridegség, mely sivataggal gyógyítja a mocsarat: ijeszt.” Ez az óvatosság még kitarzott egy ideig, hiszen 1941. szeptemberi levelében, a *Magyar Csillagot* szervező Illyés Gyulának részletezte nemzedékük elsőrangú és második vonalba sorolt tehetségeit. Bár némi fenntartással, de nem a népiekhez tartozó Márai Sándor és Cs. Szabó László is az első csoportba került, míg Veres a másodikba, a Némethhez emberileg közel álló Gulyás Pállal és Pap Károllyal együtt.¹⁰ Ekkor tehát még világosan és egyértelműen az esztétikai-szellemi kiválóság a minősítés alapja, és ezt nem írták felül más szempontok.

Egy évvel később, a *Falusi krónikáról* írott kritikájában viszont Németh László más irányban indult el, elhalványultak az esztétikai argumentumok, és felerősödött a közéleti-politikai értékelés.¹¹ Az időpont nem csupán a háborús helyzet változása, a kiutak keresése szempontjából fontos. 1941-ben átmenetileg Veres

8 Németh László levele Gulyás Pálnak, 1934. december 9. In: *Németh Ágens (szerk., s.ar.) – Grezsa Ferenc (jegyz.): Németh László élete levelekben 1914–1948.* Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1993. 208.

9 Németh László: *Két nemzedék.* Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1970. 557–564.

10 Németh László levele Illyés Gyulának, 1941. szeptember 18. In: *Németh Ágnes (szerk., s. a. r.) – Grezsa Ferenc (jegyz.): Németh László élete levelekben 1914–1948.* Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1993. 381.

11 Németh László: *Két nemzedék.* Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1970. 725–728.

és Illyés is eltávolodott egymástól, az előbbit sok bírálat érte a szélsőjobboldallal való kacérkodása s két könyve, a *Szocializmus nacionalizmus*, de főként a *Mit ér az ember, ha magyar?* miatt. Németh maga is egyértelműen utalt ezekre a polémiaakra, s a korábbi írásokhoz képest szokatlan egyértelműséggel fogalmazott, nyíltan letéve a garast Veres Péter mellett: „Az ő erős, bizakodó alakja körül kell Új-Magyarország három osztályának: értelmiségnek, parasztságnak és munkásságnak összeforrania. Én legalább nem tudok senki mást, aki mind a három osztály szeretetét ennyire kivívta és megszolgált volna.” Egy évvel később, a mozgalom egészét áttekintő fontos tanulmányában, a *Népi íróban*¹² Németh László – mintha a művelt középosztálybeli ember lelkiismeret-furdalása munkált volna benne – megint csak kiállt Veres életműve, mint olyan kincs mellett, amelyet egy antropológus vagy néprajzos örömmel fedezhet fel: „Hanem a verespéteri logika, ha csak logika is, mégis szívétgyönyörködtető népi vívmány; neki lehet vele vágni a világnak. S ha a vele járó túlmagyarázásoknak, puszkapor-fölfedezéseknek s egyéb elvont légsúly mutatóványoknak csak történeti értékük lenne, akkor is megmarad emlékül, hogy találta föl egy népi gondolkodó az övéi számára újból az elvont gondolkodást.” Azt hiszem, ez a megközelítés lehetővé tenné Veres Péter életművének, szellemi hagyatékának ma is érdekes és izgalmas újraértékelését, olyan kulcsot kínál számunkra a bírálat írója, amellyel megnyithatnánk a történettudomány és a néprajz művelőinek számos érdekességet tartalmazó életmű kapuját.

A második világháborút követően nyilvánosan csak egyszer, Veres Péter 70. születésnapja alkalmából, a *Kortársnak* adott interjú keretében beszélt Németh László pályatársáról.¹³ Ebből a beszélgetésből két elemet szeretnék kiemelni. Egyrészt – kapcsolódva korábbi meggyőződéshez – Németh felvetette a kérdést: „Nem tudjuk, hogyan alakultak volna a magyar szocializmus első éveit a Veres Péter alakja körül.” Vagyis ekkor már egyértelműen a politikus, de legalábbis nagyon erősen a közéleti ember alakja került Németh László Veres Péter-képének középpontjába, ezt igazolja, hogy kései könyveivel kapcsolatban mellőzte az esztétikai értékelést. A szocializmus „élő szimbólum”-ának nevezte Németh Veres Pétert, ám ez a megállapítás nem a fennálló viszonyok előtti hajbókolást jelentette, hanem valami mást, hiszen hozzátette: „ő asszimilálta magyar észjárássá a szocialista gondolkodást.” Mintha csupán alanya, hús-vér megtestesítője lenne a balmazújvárosi író Németh László sajátos szocializmus felfogásának.

Németh nagyon következetes maradt, hiszen a nyilvánosság előtt ugyanazt hirdette, mint amit magánleveleiben megfogalmazott. 1945 decemberében, Hódmezővásárhelyen keltek azok a sorok, amelyekben megismételte három évvel korábban kifejtett álláspontját: „Az, hogy Te vetted át a párt vezetését: helyes. Emlékezhetsz: akkor te voltál az én jelöltem, amikor mostani vezértársaid még cikketek írtak ellened. [...] Te vagy az, akinek még ki sem kell nyitnia a száját,

¹² Németh László: *Két nemzedék*. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1970. 681–705.

¹³ Németh László: *Beszélgetés Veres Péterrel*. In: Rádics József (vál., szerk.): *Veres Péter koszorúja*. Táncsics, Bp., 1973. 129–132.

csak föláll, s már jelent valamit. A parasztság: magát látja benne; a munkásság: a marxistát; az értelmiség a magyar észjárást, a nemzeti géniuszt.”¹⁴ Hangzatos és túlzó szavak, amelyeket Veres Péter politikusi teljesítménye nem igazolt vissza. A Németh László által vizionált és kitűzött szerepnek nem felelt meg a Nemzeti Parasztpárt vezére, ám ez kettejük személyes jó viszonyát, barátságát, kölcsönös megbecsülését nem érintette. A legnehezebb időkben is találkoztak egymással, s erről a kapcsolatról árulkodnak az államvédelem emberei által adott jelentések is.

A három jelentés inkább Veres Péter helyzetértékelését, felfogását, véleményét tükrözi, de főként a második, hosszabb szövegből kiderül Németh László rezignáltsága és csalódottsága is. Szintén kiviláglik, hogy az államvédelem bejáratott, rutinos megfigyelővel rendelkező Németh közvetlen környezetében, aki különösebb nehézség nélkül, feltűnésmentesen tarthatta figyelemmel az író és látogatóit. Vajon ki lehetett ő? – tehetjük fel a jogos kérdést. Az első két jelentés szerzőjét a 22/18/1-es, a harmadikét pedig 16/8/11-es számkóddal jelölték az ÁVH operatív tisztjei. 1950 előtt ez számított a bevetett gyakorlatnak, az Államvédelmi Hatóság Belügyminisztériumból való kiválása idején tértek át az ügynökök fedőnévvel való foglalkoztatására. Ekkor a korábbi számot viselő hálózati személyek is fedőnevet kaptak, nem csupán az újonnan beszervezettek. Az 1956 előtti operatív nyilvántartás, amelynek segítségével azonosíthatnánk a számokkal takart személyeket, nem maradt meg, így az esetek elsöprő többségében homályban maradnak az illetők. Viszont jelen esetben mégis szerencsénk van, mivel olyan utalásokat találunk, amelynek segítségével megállapítható, hogy ki rejtőzhet az egyik kód mögött.

A 22/18/1-es számot viselő ügynök jelen volt Németh László lakásán, amikor meglátogatta őt Veres Péter. Ezt onnan tudjuk, hogy a jelentést követő megjegyzésében az operatív tiszt az alábbiakat róta fel a papírra: „Emberünk a beszélgetést nyitott ajtón keresztül hallotta, anélkül, hogy a beszélgetésbe bevonták volna.” Vagyis a szó szoros értelmében véve hallgatózott, szinte képszerűen adja vissza azokat a negatív jegyeket, amelyeket az ügynöki lét kapcsán megszoktunk fogalmazni. A jelentés írója abszolút visszaélt házigazdája és vendége bizalmával, hiszen a beszélgetés nem hármásban folyt, így az ügynök nem egyszerűen részese volt, mint oly sok esetben, hanem külön erőfeszítést tett, hogy megtudja a beszélgetők egymásnak szánt közléseit. Ezt nyilvánvalóan csak olyan ember tehetette meg, aki maga is ott lakott, ahol Németh László, feltűnés nélkül, akadálytalanul mozoghatott a lakásban, látszólag nem figyelve a többiekre. A 16/8/11-es kóddal jelölt személy tulajdonképpen Kristó Nagy Istvánról jelentett, feltehetően a tőle szerzett értesüléseket továbbította. Az ő személyét nem tudjuk azonosítani, mivel nincsenek rá vonatkozatható utalások. A jelentéséből kiderül, hogy az adott pillanatban Kristó Nagy, Németh és Veres volt jelen az ominózus beszélgetés alkalmával. Még azt is megtudjuk Németh Lászlóról, hogy „Kristó Nagy Istvánnál lakik.”

¹⁴ Németh László: *Levélfogalmazvány Veres Péternek*. In: Monostori Imre (vál., szerk.): *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Nap Kiadó, Bp., 2002. 178.

Németh László 1949 májusában kelt, Kristó Nagy Istvánnénak küldött leveléből kiderül, hogy az író édesanyja közösen vásárolt lakást Kristó Nagy Istvánnal a Vérmező közelében, az Attila út 79. szám alatt.¹⁵ Vagyis az ingatlan fele telekkönyvi értelemben valóban Kristó Nagy tulajdona volt, a másik fele pedig Németh Józsefné nevére szerepelt. Ebbe a lakásba 1949 októberében költözött be Németh László,¹⁶ és ahogyan Gulyás Pálnénak küldött, 1949. november 18-án kelt leveléből is tudható, az államvédelmi jelentések születésének időpontjában is itt lakott. Tehát az ügynök végső soron igazat mondott, hogy Kristó Nagy Istvánnál lakott Németh, igaz, ő mindezt úgy fogta le, hogy az édesanyjánál telepedett le, s kettejükhöz csatlakozott a hódmezővásárhelyi fiatalember. Ezek után elég nagy eséllyel azonosíthatjuk a 22/18/1-es kódszámot viselő ügynökkel Kristó Nagy István személyét. Persze elméletileg nem zárható ki az igen életszerűtlen eshetőség, hogy netán Németh László édesanyja lett volna az a személy, aki az ajtó mögül hallgatózott és jelentett, de egy 70 éves idős asszony beszerzése felettébb szokatlan, és gyakorlati szempontból is értelmetlen felvetésnek tűnik. Már csak azért is, mert Németh rendszertelenül mozgott az országban ismerősei, barátai, családtagjai lakásaiban, így az állandó szemmel tartása lehetetlen lett volna.

Az 1921-ben született Kristó Nagy István¹⁷ viszont széles kapcsolatrendszerrel bírt a népi értelmiségiek körében, már a világháború előtt és alatt részt vett az ifjúsági mozgalmakban, 1943-tól a *Magyar Élet*, az egyik legfontosabb népi folyóirat segédszerkesztője volt. Gyógyszerész diplomát szerzett a szegedi egyetemen, s a családi patikát vitte tovább. Mint az eléggé közismert, Németh László Kristó Nagy édesanyjánál lakott albérlésben, és a politikában forgolódo fiatalemberről mintázta az *Égető Eszter* heves, lobbanékony, kiszámíthatatlan Máté Józsefét. Bár Kristó Nagy István a Magvető Könyvkiadó szerkesztőjeként komoly szerepet játszott Németh László életművének gondozásában és kiadásában, mint a korábbi kutatások feltárták, 1956 és 1963 között az irodalmi élet számos szereplőjéről adott jelentést az állambiztonság számára.¹⁸ Bár voltak, akik egyenesen 1945-től datálták ügynöki működését,¹⁹ Szőnyi Tamás alapos elemzésében²⁰ – Püski Sándor visszaemlékezéséből és későbbi ügynöki jelentésekből kiindulva – azt valószínűsítette, hogy 1950 körül az államvédelem szolgálatában állt Kristó Nagy

15 Németh László levele Kristó Nagy Istvánnénak, 1949. május 5. után. In: Németh Ágnes (szerk.) – Domokos Mátyás (jegyz.): *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*. Osiris, Bp., 2000. 21.

16 Németh László levele Gulyás Pálnénak, 1949. október 18. In: Németh Ágnes (szerk.) – Domokos Mátyás (jegyz.): *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*. Osiris, Bp., 2000. 49.

17 Életútjáról lásd Péter László: *Kristó Pista*. Kortárs 2015. 7–8. sz. 114–120.

18 Bódi Lóránt: *Művészeti és közösségi élet Petrigalla Pál szalonjában, 1959–1970*. Új Forrás 2011. 6. sz. 49–65. és Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. I. kötet. Noran, Bp., 2012. 461–468.

19 Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt*. Corvina – 1956-os Intézet, Bp., 2008. 234. A kötet szerzői állításukat forrásokkal nem támasztották alá.

20 Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. I. kötet. Noran, Bp., 2012. 422–423.

István. Úgy vélem, hogy az alább közölt három jelentésből az első kettőnek igen nagy valószínűséggel ő a szerzője, igaz ezt inkább a különböző forrásokból kirajzolható képpel, nem pedig az operatív nyilvántartás alapján állítom, mivel az a korszakra vonatkozóan hiányzik. Vagyis a kiindulópontként felvetett kérdésre azt felelhetjük, hogy igen nagy valószínűséggel rendelkezett az Államvédelmi Hatóság egy Németh László közvetlen környezetében élő, az írot igen könnyen szemmel tartható ügynökkel. A tőle származó információk segíthették az amúgy is rossz lelkiállapotban lévő, magánéleti gondoktól terhelt, a nyilvánosság elől lényegében elzárt, a fordítás felé terelt Németh László ellenőrzését, adott esetben befolyásolását, manipulálását is. Ezt a tényezőt mindenképpen számításba kell venni az 1949, de lehet, hogy már a korábbi évek és az 1956 közötti időszak árnyalt és tárgyilagos értékelésekor.

Az államvédelmi jelentéseket betűhíven teszem közzé, a dőlt betűs részek a gépelt szövegben utólag nyomdafestékkal tett javításokat, kiegészítéseket jelzik.

Jelentés. Budapest, 1949 november 4.-én *Tárgy:* Veres Péter volt miniszter

Folyó hó 4.-én Németh László író elmondotta, hogy Veres Péter volt miniszter f. hó 2.-án este 6 órakor felkereste lakásán. Veres Péter közölte, hogy több napot volt lent vidéken Sopron-megyében²¹ és főleg napszámosokkal beszélgetett. Igen sok napszámossal beszélt, akik valamennyien a legnagyobb elkeseredéssel nyilatkoztak a jelenlegi politikai állapotokról.²²

Németh elmondta, hogy Veres még közölte vele, hogy egy hosszabb időre a legális politikai szerepléstől teljesen visszahúzódik és író munkásságot akar folytatni.²³

22/18/1.

Megjegyzés: Emberünknek utasítást adtam, hogy Németh Lászlótól tudja meg bővebben Veres Péter látogatásának célját, és azt, hogy miről tárgyaltak.

[ÁBTL 2.1. VII/1. 161. Géppel írt példány, aláírás és pecsét nélkül. A jobb felső sarokban kézzel írt és áthúzott 37-es oldalszám szerepel. Németh László nevét piros színű ceruzával aláhúzták.]

Jelentés. Budapest, 1949 november 12. *Tárgy:* Veres Péter. volt miniszter.

21 Alig néhány héttel Veres Péter látogatását követően szűnt meg az önálló Sopron vármegye, és 1950. január 1-jén Győr-Moson vármegyével egyesítve alakult meg Győr-Sopron megye.

22 A Kisalföld és a Szigetköz vidéke nem tartozott a Nemzeti Parasztpárt erős bázisai közé. Az itt élő szavazóit és támogatóit döntően azok a telepések képezték, akik 1945 és 1947 között az elűzött németek házaiba érkeztek, zömmel a Tiszántúlról, szegényparaszti, nagycsaládos rétegekből. A kérdésről lásd: Paár Ádám: „A parasztság minden pártot inkább kipróbál, mint a Parasztpártot.” *A Parasztpárt „alulnézetből” Győr-Moson megyében.* Valóság 2016. 7. sz. 47–58.

23 Veres Péter 1948. szeptember 9-én köszönt le a honvédelmi miniszterségről, s bár országgyűlési képviselői mandátumát megtartotta, de a politikai szerepléstől visszavonult, a Szabad Szóban sem publikált. 1950-ben a Magyar-Szovjet Baráti Társaság vezetőségének és az Országos Béketanács elnökségének is tagja lett, és Kossuth-díjat is kapott.

F. hó 11-én Veres Péter felkereste lakásán Német László író, annál délután ½ 4-től 6 óráig tartózkodott. Veres Péter elmondotta Német Lászlónak, hogy az nyugtalanítja, hogy az MDP²⁴ vezetői Magyarországon a nép megkérdezése nélkül, sőt annak egyenesen ellenére viszik a politikai vonalat. Kijelentette Veres, hogy a Szovjetunió irányítása mellett „moszkoviták”²⁵ irányítják a magyar politikai életet és ezek egyáltalán nincsenek tisztában a magyar nép kívánságával. Kijelentette Veres, hogy ennek tudható be, hogy az irányított gazdálkodás²⁶ és az irányított szellemi élet, bár bizonyos életszínvonal emelést jelent, még is teljesen szemben áll és a legélesebb ellenállást váltja ki a népből. Így tehát jelentette ki Veres Péter a jelenlegi helyzete a dolgozó népnek sokkal rosszabb, mint volt a multban.

Veres Péter kijelentette, hogy ezek a hibák jelenleg meg vannak, reméli azonban, hogy a külpolitikai helyzet alakulásával egyidőben beáll egy olyan egyensúly, úgy Sz. U.-ban, mint Magyarországon, melynek következtében egy kitisztultabb, humánusabb szabadabb formája fog a népuralomnak megvalósulni.

Német László Veres Péternek válaszolva kijelentette, hogy őt a jelenlegi állapotokból még kiutat sem lát, s ez nem csak Magyarországra, hanem a Sz. U.-ra is vonatkozik – jelentette ki Német. – Sem a szovjet irodalomban, sem a szellemi életben, s ennek hatására magyar vonatkozásban sem talált olyan irodalmi művet, amely a kibontakozás lehetőségét jelentené.²⁷ Hozzáfűzte, hogy Amerikában legalább ilyen értelmű művek megjelenhetnek. Német példának felhozta Wilder „Cézár -ját”²⁸ amely az egyik legklasszikusabb egzisztencialista mű, amely a legutóbbi időben Amerikában megjelent.

Veres Péter még kijelentette, hogy a külpolitikai és belpolitikai helyzet alakulása szerinte a békés megoldási lehetőséget mutatja, nem hisz a háború kitérésében.
22/18/1.

24 Magyar Dolgozók Pártja. Formálisan az 1948. június 12-e és 14-e között tartott, ún. egyesülési kongresszuson a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével jött létre az új munkáspárt, amely az erősen meggyengített, kizárások és emigrációk révén meghatározó politikusi sorát elvesztő SZDP felszámolásának utolsó állomása volt.

25 Az MDP vezetésén belül az 1944/45 fordulóján a Szovjetunióból hazatért emigráns kommunistákat nevezték így, akik 1949 őszére, nem utolsósorban a Rajk-per miatt kiszorították a vezetésből a népiek egy részével is jó kapcsolatokat ápoló, „hazai” jelzővel illetett csoportot. Veres e folyamat miatti aggodalmának adott hangot Németh László előtt.

26 Az 1948 kora nyarán megjelent, részben csonkán publikált könyvében, a Paraszti jövőben Veres Péter állást foglalt a kollektivizálással szemben, s ennek következménye volt a politikai életből való kitérésével.

27 1949. december 28-án kelt levelében Németh László arról értesítette Gulyás Pálnét, hogy orosz fordítást kapott, az Anna Karenina mellett Vaszilij Grosszman Sztepan Kolcsugin című regényét. In: *Németh László élete levelekben I. 1949–1961.* Szerk.: Németh Ágnes, jegyz.: Domokos Mátyás. Osiris, Bp., 2000. 59–60.

28 Thornton Wilder történelmi regénye 1948-ban jelent meg a Révai Irodalmi Intézet kiadásában, Németh László tolmácsolásában. Ezzel a művel kezdődött Németh műfordítói pályafutása.

Megjegyzés: Veres Péter az utóbbi időben többször felkereste Német Lászlót a lakásán. Emberünk véleménye szerint Veres Német Lászlótól akar az elkövetkezendő időre vonatkozólag tájékoztatást kapni. Veres magatartása optimista.

Emberünk a beszélgetést nyitott ajtón keresztül hallotta, anélkül, hogy a beszélgetésbe bevonták volna. Utasítottam emberünket hogy állapítsa meg Német Lászlónál, hogy Veres Péter legutóbbi sűrű látogatásának mi az oka.

[ÁBTL 2.1. VII/1. 163–164. Géppel írt példány, aláírás és pecsét nélkül. A két lap jobb felső sarkaiban kézzel írt és áthúzott 74-es és 75-ös oldalszám szerepel. Németh László nevét piros színű ceruzával aláhúzták. A 163. oldal jobb felső sarkában ugyancsak piros ceruzával kézzel írva: Németh és Veres, az előbbi név áthúzva.]

Jelentés. Budapest, 1949. november 15. *Tárgy:* Veres Péter volt honv. miniszter.

F. hó 13-án Kristó Nagy Istvánt felkereste lakásán Veres Péter volt honvédelmi miniszter, akivel Németh László jelenlétében /aki Kristó Nagy Istvánnál lakik/ beszélgetést folytatott.

Veres Péter elmondotta a beszélgetés folyamán, hogy sokat jár vidéken és látja, hogy a parasztság hangulata nagyon rossz. Mindenki bízik abban, hogy ez a helyzet hamarosan meg fog változni, mert a parasztságra annyi terhet rónak,²⁹ hogy ezt nem sokáig fogják tűrni.

16/8/11.

[ÁBTL 2.1. VII/1. 166. Géppel írt példány, aláírás és pecsét nélkül. A jobb felső sarokban kézzel írt és áthúzott 77/b és 50-es oldalszám szerepel. Kristó Nagy István és Németh László nevét piros színű ceruzával aláhúzták.]

²⁹ 1949 őszétől határozottan felgyorsult az erőszakos téesszervezés, a nagygazdák és a középparasztság elleni fellépés, a kényszerű tagosítások folyamata, valamint jelentősen emelték a mezőgazdaság fejlesztési járulékot, illetve a különböző agrártermékek kötelezően beadandó mennyiségét.

Mórocz Gábor

Rendszerkritika? Rendszerapológia?

(Szempontok Németh László *Utazás* című drámájának értelmezéséhez – a mű korabeli recepciójának fényében)

Németh László 1961-ben keletkezett – és a rákövetkező évben a Király István által szerkesztett *Kortársban* napvilágot látott – drámája, az *Utazás* az író életművének atipikus darabja. A társalgási vígjáték és a szatíra jegyeit is hordozó, publicisztikus elemekkel színezett alkotás nem vagy csak nagyon nehezen illeszthető bele azokba az értelmezési keretekbe, amelyeket tisztelői és ellenfelei előszeretettel jelöltek ki Németh számára a mű megírása előtti években, évtizedekben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az *Utazás* – megjelenésének pillanatában – nagyfokú értetlenséget váltott volna ki idehaza. Az „atipikus” ezúttal nem volt teljesen összeegyeztethetetlen a kor meghatározó eszmei, ideológiai tendenciáival. Legalábbis ezt valószínűsíti az a recepciótörténeti tény, hogy a színmű – 1962-es folyóiratbeli közlése, illetve ugyanez évi budapesti, szegedi és debreceni színházi bemutatói után – sem visszhangtalan nem maradt, sem megsemmisítő erejű kritikai pergőtűz nem zúdult rá. Korabeli magyarországi fogadtatása vegyes képet mutat: többen rokonszenvezően írtak róla (Király István elragadtatott hangon, Illés Jenő higgadtabb jóindulattal méltatta), mások – például Dersi Tamás, Héra Zoltán vagy Pamlényi Ervin – bírálattal illették ugyan, ám fenntartásaikat mértéktartóan fogalmazták meg. Igazán erőteljes kritikát inkább csak a nyugat-európai emigrációs köröket reprezentáló értékelők gyakoroltak a dráma és alkotója felett. Elsősorban a szilárd polgári értékrendjét áttételek nélkül kifejezésre juttató, ítélkező hajlamú és gyakran kíméletlen őszinteségű Cs. Szabó László nevét kell említeni ebben a vonatkozásban, másodsorban a próteuszi nyitottsággal több – valós és fiktív (!) – értelmezői horizontba és nyelvi közegbe is behelyezkedő, „metakritikai” megközelítéssel kísérletező,¹ ironikus beszédmódot alkalmazó Szabó Zoltánét. Az utóbbi ugyan Cs. Szabónál jóval megértőbbnek mutatkozott a szerző eszmei törekvései iránt, de a maga bonyolultan rétegzett, nyelvjátékos, parodisztikus stílusában voltaképpen ő is dezavualó értelmezést adott a műről

¹ Ablonczy László e rendhagyó poétikai eljárást „kaleidoszkopikus kritikajáték”-nak nevezte. Lásd: A. L.: *Igazmondás a fessl/tett világról, Szabó Zoltán színi gondolatai az emigrációban* Hitel, 2012/4., 69.

(amelyet drámapoétikai vonatkozásban például erősen „lepontozott”²) – szemben Nyéki Lajossal, aki hiteles korjellemző alkotásnak tartotta a darabot.

Az a fejlemény, hogy az *Utazás* egykorú hazai recepcióját nem a negatív előjelű megnyilatkozások uralták, mai nézőpontból tekintve akár meglepő is lehet – főként annak ismeretében, hogy a színmű politikai szempontból érzékeny problémákat tárgyal (amelyek között jelzésszerűen és a vígjátéki keretek között látszólag súlytalanítva még olyan, a korszakban tabunak számító témák is fel-fel-tűnnek, mint amilyen a rettegett híru államvédelmi hatóság, az „aszimmetrikus” szovjet–magyar viszony vagy az 1956 utáni megtorlások kérdésköre). Kevésbé eufémisztikusan fogalmazva: a megírás jelenében játszódó szövegben nemcsak az 1945 előtti „úri Magyarország” – vidéki zárványokban – tovább élő habitusképleteinek bírálata, hanem az aktuálisan fennálló rendszerrel szembeni kritika is megformálódik. E ponton a Németh-dráma két feltűnő jellegzetességére érdemes felhívni a figyelmet. (1.) Az *Utazásban* megnyilvánuló markáns sajtókritika túlmutat önmagán, hiszen hangsúlyosan a kommunista világnézeti elkötelezettségű sajtó szenzációhajászságát, manipulációs és hamisítási technikáit leplezi le. (2.) A mű legellenszenvesebb alakja nem a főhős, Karádi József vidéki középiskolai tanár valamely „reakciós” gondolkodású kisvárosi ismerőse, hanem egy járási párttitkár: a körmönfont hatalmi praktikák mestere, Forgács. (Igaz, Németh László – lektora, Király István tanácsára – finomított rendszerkritikáján, amikor a dráma első változatában még megyei párttitkárként szereplő Forgácsot a *Kortárs* folyóiratban megjelent szövegben járasi párttitkárrá „fokozta le”.³)

Az *Utazás* rendszerkritikus szöveghelyeire talán Cs. Szabó László reagált a legérzékenyebben a korabeli műbírálok közül. „Megtette”, hiszen ő maga 1948 óta emigrációban élt (ekkor már több mint egy évtizede London volt a lakóhelye), kritikája pedig Nyugat-Németországban, a müncheni Új Látóhatárban látott napvilágot. A kategorikus hangnemet kedvelő Cs. Szabó a tőle megszokott szókimondó stílusban egyértelműsítette: „Először fordul elő Magyarországon, hogy íróilag ábrázolt kommunisták: a párttitkár, a tanácselnök s az újságírók csakugyan olyanok, amilyeneknek az életből ismeri őket az ország. Műveletlenek, cinikusan ferdítenek, átlátszón csálnak, ok nélkül beletaposnak mások önértékeibe s a legalantasabb emberi hajlamokra játszanak: sebezhető pontjain át érintkeznek a néppel.”⁴ Cs. Szabó fiatalabb, Franciaországban élő kritikus-társa, az analitikus megközelítést alkalmazó Nyéki Lajos fontosnak tartotta kiemelni, hogy a műben „[...] – sokszor szinte alig észrevehető rezdülések, félszavak, elszólások formájában – ott remegnek a sorok között a mai emberek mindennapos féelmei, reményei; hiedelmei”,⁵ amelyeket a szerző a „szocialista” rendszer hivatalos ide-

2 „Az »Utazás« Németh Lászlónak nem a legigényesebb darabja s olyan formabontó törekvések, melyeneket Németh a mai nyugati irodalomban kissé sommásan szokott megítélni, véletlenül sem jelentkeznek itt; formaalkotók sem.” – Szabó Zoltán: *Utazás és külvilág*, Új Látóhatár, 1962/4., 306.

3 Maga a szerző számol be erről egy 1962-ben íródott műhelytanulmányában. Lásd: NÉMETH László: *Hogy kell vígjátékot írni?* = Uő: *Mai témák*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 22.

4 Cs. Szabó László: *Az Utazás*, Új Látóhatár (München), 1962/4., 322.

5 NYÉKI Lajos: *Egy nemzetnevelő útja*. Németh László és az 56 utáni kiegyezés = *Eszmék nyomában*. Válogatás a Tanulmányi Heteken elhangzott előadásokból, szerk. NÉMETH Sándor, Hága, Hollandia,

ológiájának ellenszólamaiként jellemzett. A Cs. Szabóhoz hasonlóan Angliában élő Szabó Zoltán Németh leleményes műfajválasztásának tulajdonította, hogy a szöveg azoknak a gondolatait is képes „kihangosítani”, akik – legalábbis érzelmi szinten – szembenállnak a hatalom által előírt diskurzussal: „Amit a műfaj [a komédia – M. G.] megtűr, s a helyzet megenged, az ebbe a vígjátékba belekerült. A személyes sérelem szelepjén vígan fűtyülnek az olyan szavak is, amelyeknek a színpadon eddig, így nem volt polgárjoguk »ÁVO«-tól »csengőfrász«-ig. Az az akasztófahumor is színpadra jut itt, amit eddig csak viccekből hallottunk ki. Az »Utazás«-sal a jus murmurandi szószéket kapott maga alá, ezen nyelven, néha úgy, mint egy halaskofa, s a felvonásaiból a valóság sípjai szólnak, ha egy kissé össze-vissza is.”⁶ (Igaz, Szabó írásának végkövetkeztetése mégis az, hogy – a gondolatszabadság eszméjének csak részleges engedményeket tevő diktatórikus rendszer természetéből fakadóan – „a mű a használni akarás írói szándéka és az igazság teljes feltárásának lehetetlensége közé szorul.”⁷)

A hazai bírálók közül – hozzátehetnénk: magától értetődően – senki sem tette nyíltan szóvá az *Utazás* kifejezetten rendszerkritikus tendenciáit. Akadtak azonban olyan értelmezők, akik felemlgették, hogy a kommunista hitvallású szereplők egy része nem pozitív kontextusban jelenik meg a műben. Többen nehezteltek az íróra azért, hogy jövőorientált, tette kész pártembereket nem egy esetben elmaradott gondolkodású, önmagukat túlélt „reakciós” figurák pandantjaiként ábrázol. Dersi Tamás – aki Szabó Zoltán szellemes „kritikajátékában” is emlékezetes szerephez jutott – árnyalt kifejezésmóddal adott hangot aggályainak, de azt félreérthetlenné tette, hogy ideológiai szempontból elhibázottnak tartja a dráma cselekményének alakulását a harmadik és a negyedik felvonásban: „Forgács módszerei, igaz, nem rokonszenvesek, de az újságírók tapintatlansága, az utazás [a főhős szovjetunióbeli útjáról van szó – M. G.] »pozitív visszhangját« kisürgető türelmetlenség *nem állítható be a reakciós barátok és ismerősök maradásának ellenpontjaként*. Karádinak valójában ezekkel az emberekkel, nem pedig a pártmunkásokkal kellene tovább vitatkoznia.”⁸ [Kiemelés az eredetiben: M. G.] Dersire – e sorok tanúsága szerint – még 1962-ben is inspirálóan hatott az ötvenes évek Révai József nevével fémjelzett irodalompolitikai gyakorlata. Az általa elképzelt – a megvalósultnál eszmeileg tisztább – mű „védelmében” radikálisan átíratva volna Németh Lászlóval az *Utazás* második felét, mert úgy látta, hogy az abban szereplő jelenetsor eredeti formájában nem felel meg az esztétikai kategória rangjára szert tevő „pártosság” követelményrendszerének.

Pamlényi Ervin egyik fő kifogása a mű szerzőjével szemben az volt, hogy kommunista alakjait „kívülről látja, és ezért is kissé sematikusán ábrázolja.”⁹ Majd

Mikes International, 2005 (eredeti megjelenés: München, NSZK [Amszterdam, Hollandia], Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1965), http://www.federatio.org/mi_bibl/HMKK_1965.pdf, 79. (2021. 02. 15.)

6 SZABÓ Zoltán: *Utazás és külvilág*, i. m., 315.

7 *Uo.*, 320.

8 DERSI Tamás: *Az utazás*. Németh László vígjátéka a Katona József Színházban, *Esti Hírlap*, 1962. május 17., 2.

9 PAMLÉNYI Ervin: *Az utazás*. Németh László vígjátéka, *Magyar Nemzet*, 1962. május 16., 4.

hozzátette – nemcsak a saját véleményét, hanem a párt álláspontját is közvetítve (a többes szám első személyű ige használata alighanem erre utal): „Nem bántuk volna, ha elmélyültebben nyúl Forgács alakjához (aki egyébként »fönt« már nem »áll olyan jól«, mint Nagy Pál [a mű öreg tanácselnök figurája – M. G.] hiszi), és egy kicsit jobban érezte volna annak a küzdelemnek forró és nemes indulatait, amellyel a legjobb kommunisták ma győzelemre viszik a párt politikájának, benne az értelmiségi politikának is új vonalát.”¹⁰

Némethől természetesen mi sem állt távolabb, mint hogy ezt a propagandisztikus ízű „irodalmi” (valójában politikai) programot kötelezőnek ismerje el magára nézve. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy drámájából teljes mértékben hiányoztak volna a rendszerapológiaként is felfogható eszmei összetevők. Cs. Szabó László joggal tehette fel a – korántsem szónoki – kérdést: „Hogyan lehetséges, hogy a rendszer vállalta a kockázatot s túri a pártvezetők meghurcolását nyílt színen, amoralitásuk kitergetésében?”¹¹ A bíráló szerint az író kritikai attitűdjét a darab egyik „kulcsmondata” teszi szalonképessé azért, hogy a rendszer számára előnyös módon ellentételezi az ironikus bírálat mozzanatát. „Karádi indulatos beszélgetésbe keveredik egy kiábrándult hódolójával. »Ha mindent kivonunk, összeadunk: végül is emelkedik a nemzet«, mondja. »Legalábbis nem merném azt mondani, mint önök, hogy nem emelkedik.«”¹²

Cs. Szabó emlékeztetett arra, hogy Németh korábban már használta az „emelkedő nemzet” kifejezést – méghozzá egy 1956. november 2-án megjelent cikkében. Akkor kétféle vonatkozásban alkalmazta ezt a jelzős szerkezetet: egyfelől azzal a szellemiséggel hozta szoros összefüggésbe, amely a Horthy-rendszer kedvezőtlen viszonyai között, e körülményekkel szívósan dacolva különleges eredményeket tudott felmutatni a kultúra és a gazdaság területén. Másfelől az 1956. októberi forradalmi események kapcsán írt – nem kevés pátosszal – erkölcsi szempontból emelkedő nemzetről: „Az elmúlt hét azért volt óriási élmény a számomra, mert ez a néhány nap mutatta meg, nemcsak nekem, de az egész világnak, hogy a magyarság erkölcsileg mekkorát emelkedett.”¹³

Cs. Szabó mélységes csalódottsággal, keserőséggel vette tudomásul, hogy a „szinte megszentelt két szót Karádi ajkán Németh László most az új Bach-rendszerre [vagyis a lassan konszolidálódó Kádár-rendszerre – M. G.] alkalmazza.”¹⁴ A kritikus explicit módon nem nevezte áruulásnak Németh gesztusát. Az író tehát erőteljesen túlzott, amikor 1965-ben, *Negyven év* című – saját pályáját mérlegre tevő – nagyesszéjében, burkoltan Cs. Szabóra (is) utalva megjegyezte: „[...] a disszidens írók [...], élükön a legelőkelőbbek, sorra felvonultak [az *Utazás* megjelenését követően – M. G.], hogy az áruulás bélyegét rám süssék.”¹⁵ Cs.

10 Uo.

11 Cs. SZABÓ László: *Az Utazás, i. m.*, 323.

12 Uo.

13 NÉMETH László: *Emelkedő nemzet*, Irodalmi Újság, 1956. november 2., 1.

14 Cs. SZABÓ László: *Az Utazás, i. m.*, 323.

15 NÉMETH László: *Negyven év = Uő: Negyven év*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 56.

Szabó László később visszautasította azt az „inszinuációt”, mely szerint korábbi kritikájában az árulás vádját fogalmazta volna meg Némethtel szemben (pontosabban: ezt nemcsak a saját nevében tette meg, hanem Nyéki Lajoséban és Szabó Zoltánéban is).¹⁶ Ilyenfajta gyanúsítással valóban nem élt, jóllehet úgy látta: az író az *Utazás* idézett szöveghelyén – egy 1956-ban általa létrehozott nyelvi konstrukció új összefüggésbe helyezése során – saját maga homályosította el azt az etikai fényt, amely forradalom alatti publicisztikájából (az abban felvázolt nemzetértelmezésből) még elevenen sugárzott.

A „végül is emelkedik” konklúzióban összegződő rendszerapológiára – Cs. Szabóhoz hasonlóan – Király István is figyelmet fordított rendhagyó kritikai dolgozatában, amelyben az igényes műelemzés és a brosúraízű fordulatoktól sem mentes ideológiai alapvetés műfaji vonásai egyként fellelhetők. Ám az ifjúkori mesterét a „szocialista” rendszerhez integrálni kívánó marxista irodalmár merőben másként értékelte a Cs. Szabót megbotránkoztató Németh-önidézetet, mint emigráns műbíráló társa. Éppen azt igyekezett igazolni, hogy Karádinak a nemzet emelkedéséről kialakított meggyőződése egy magasabb szintű belátásból fakad. A kommunisták által korábban perifériára szorított tanár – szovjetunióbeli látogatásától, ottani pozitív élményeitől nem függetlenül – már a műben bemutatott eseménysor kezdőpontján történetfilozófiai síkra helyezi gondolkodását. Ez teszi lehetővé számára, hogy maga mögött hagyja saját múltbeli sérelmeit, mi több: eredendő individualista beállítódását is: „A történelem ismerete képesíti Karádit arra, hogy nagy távlatokban, összefüggésekben gondolkodva éljen, hogy saját jelenét is történelemként nézze. Hibák, hiányok, emberi tévedések nem fedhetik el előle a nagy vállalkozások igazi értelmét. Egészében tudja nézni a dolgokat, így az alakuló magyar életet is. Hatástalanul peregnék le róla a reakció szokványos érvei. Tudja, hogy »ha mindent kivonunk, összeadunk«, az emberiségtől kapott új keretek között a nemzet »végül is emelkedik«. Számára ez a végső mérleg.”¹⁷

Az „emelkedő nemzet” formula *Utazás*-beli újrakontextualizálásával kapcsolatban Cs. Szabó László és Király István álláspontjától is eltérő, „különutas” véleményt alakított ki Nyéki Lajos. Királlyal polemizálva leszögezte: „[...] az otthoni kritika (elsősorban Király István) igyekszik a darabot sematikusán beállítani, túlzott jelentőséget tulajdonítva Karádi egyes kiragadott mondatainak. Karádi egyik kijelentésében: »ha mindent kivonunk és összeadunk, végül is emelkedett«, (értsd: a nemzet a mai kereteiben) valami nagy rendszer melletti vallomást vélnek egyesek felfedezni. De ha kicsit jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy a mondat rendkívül üres, még akkor is az, ha az író történetesen súlyosnak szánta. Mert a világon pillanatnyilag nehezen lehet egy-két országot találni, amely az utóbbi 20 év alatt ne emelkedett volna valamicskét a maga (akár szocialista, akár kapitalista) rendszerében.”¹⁸ [Kiemelés az eredetiben: M. G.] Nyéki tehát – Németh László számára kedvező módon – kisebbíteni próbálta a műben megnyilvánuló

16 Cs. Szabó László: *A mintadiák*, Új Látóhatár, 1971/2., 124.

17 Király István: Németh László: *Az utazás* = Uő: Irodalom és társadalom, Bp., Szépirodalmi, 1976, 360–361.

18 Nyéki Lajos: *Egy nemzetnevelő útja*. Németh László és az 56 utáni kiegészítés, i. m., 79.

rendszerapológia jelentőségét. Figyelemreméltó, hogy e higgadt értékelést éppen egy antikommunista felfogású emigráns kritikus fogalmazta meg; olyasvalaki, aki a „szocialista” rendszerrel kompromisszumot kötő Némethhez – mint ideológushoz – bizonyos fokú idegenkedéssel viszonyult.¹⁹ (Úgy vélte például, hogy az író 1950-es évek végi, szovjet témájú publicisztikai írásai „vitatható politikusként” jelenítik meg Némethet – olyanként, aki „nemzetmentő” igyekezetében nem képes megóvni magát attól, hogy „a konformizmus, sőt konzervativizmus prókátorává”²⁰ váljon.) Mindennek ismeretében talán nem túlzás az értelmezői szuverenitás és objektivitás-igény kiemelkedő teljesítményeként számon tartani Nyéki fentebb idézett gondolat kísérletét.

Nyéki Lajos – a rendszerapológia problémakörén belül – más vonatkozásban is dekonstruálta Király István nagyívű *Utazás*-kommentárját. Nem tulajdonított döntő fontosságot a darab többi szereplőjénél összetettebb identitású – Karádi tanítványként induló, majd a kommunista mozgalomhoz csatlakozó, és a rendszer meggyőződéses hívévé váló – Mircse Zoltán alakjának és a cselekmény menetében betöltött funkciójának. Király István viszont – épp ellenkezőleg – megkülönböztetett figyelmet szentelt Mircse negyedik felvonásbeli jelenletének. A nemzeti eszme iránt is fogékonyságot mutató marxista értelmezőre láthatóan olyan elementáris hatást gyakorolt Mircse frappáns önjellemzése – „kettős biztosítású kommunista ő”, „akin nemcsak az úszóöv van rajta, amin a hatalom lógatja be a nemzetbe, de az a hegymászó kötél is, amellyel a nemzet küldi fel lehetőségei kinyomozására a magasba”²¹ –, hogy kezdett kiesni a távolságtartó műbíráló szerepéből. Nem rettent vissza attól, hogy valóságreferenciával ruházza fel a művet – és ez nem csak azt jelentette, hogy Karádi perspektíváját a Németh Lászlóéval azonosította. Attól sem tartóztatta meg magát, hogy Mircse nézőpontját a sajátjával csúsztassa össze. Ennek megfelelően: amikor Mircse Karádihoz való lelki-szellemi kötődéséről írt, kódolt nyelven annak a bonyolult, ellentmondásokat nem nélkülöző viszonynak a lényegét is feltárta, ami őt egykori mesteréhez fűzte: „Mircse tudja Karádi Józsefről, hogy nem kommunista, nem a forradalmi munkásmozgalom nevelte. De tudja azt is, mit köszönhet ő emberként és kommunistaként egyaránt hajdani tanárának. Ott élnek benne ennek a könyvek közt eltöltött gondolkodó, gazdag életnek ösztönző szavai. Fel lehet róni Mircse hibájául, hogy a tanítványi hűség elhallgattatja némileg benne a bíráló elviséget. [...] De semmi esetre sem hibája: erénye Mircsének, hogy az érzett világnézeti különbségek ellenére is fenntartások nélkül tud bízni Karádi tanár úrban.”²²

Király István Mircse-eszményítése – amely egyúttal öngazolásként, rendszerapológiaként és (közvetettebben) Németh László melletti kiállásként is felfogható – Nyéki Lajos teljes értetlenségével találkozott. A disszidens bíráló idevágó

19 Nyéki Lajos Németh László-értelmezéséről bővebben lásd Monostori Imre elemzését: *Németh László és az „új Bach-korszak” (1956–1962)*, Hítel, 2001/4., 83.

20 Uo., 78.

21 Mircsének az *Utazás* negyedik felvonásában elhangzott szavait szabadon idézi Király István: *Németh László: Az utazás, i. m.*, 364.

22 Uo., 365.

húvös, illúzióromboló megjegyzései tökéletesen ellenpontozzák a befolyásos hazai recenzens túlfűtött hangú tirádáit: „Aki [...] éppen Mircse alakjában, cselekedeteiben és nyilatkozataiban véli a bűvös alapmondanivalót megtalálni, igencsak pórul jár, mert ez a »kettős biztosítású kommunista« nem állja ki az erőpróbát; alig nyúlunk hozzá, szétpukkan, hisz csak a kívánalmak buborékaiból áll össze. Németh maga is hangsúlyozza a vígjátékához fűzött magyarázataiban, hogy követendő példának, ideálnak szánta.”²³

Különösnek tűnhet, hogy a „kettős biztosítású kommunista” kulcsfogalmát tartalmazó szövegrész nemcsak Nyékit nem nyugtázta le, hanem még az ideológiai értelemben tőle fényévnyi távolságra lévő, markánsan baloldali hazai kritikusok egy részéből sem váltott ki lelkesedést. Pamlényi Ervin például – Királlyal ellentétben – nem egyetértően idézte, hanem élesen megkérdőjelezte, illetve meghaladottnak, korszerűtlennek minősítette Mircse tetszetős önvallomását: „[...] »hatalom« és »nemzet«, »párt« és »nép« – ez a szétválasztás szükséges és helyes volt a Horthy-rendszer negyedszázadán át, egyes ilyen jelenségekre fel lehetett figyelni az ötvenes évek elején is: ma már – tíz- és tízezer Mircse, tíz- és tízezer munkás, tíz- és tízezer értelmiségi jelenti a hatalmat, a pártot. Miért kell tehát második biztonsági öv?”²⁴ Mircse hitvallásáról Dersi Tamás is kifejtette véleményét, amely nemcsak tartalmát, hanem érveléstechnikáját és fogalomhasználatát illetően is kísértetiesen hasonlított Pamlényi reflexiójához: „Amit [...] Mircse járási pártbizottsági tag arról mond, hogy helyes tájékozódását kettős biztosítéknak köszönheti (az egyik övet – felülről – a párt tartja a valóság fölé, a másikon – alulról – a nép küldi fel fiait a lehetőségek kémlelésére), *semmiképpen nem számíthat egyetértésre*. Ebben a koncepcióban még felismerhető az a *hibás elgondolás*, amely egy időben szembenállónak, de legalábbis különválaszthatónak tartotta a népet és a munkáshatalmat, a népet és a pártot.”²⁵ [Kiemelések az eredetiben – M. G.] Pamlényi és Dersi tehát úgy látták: a tántoríthatatlanul rendszerhű Mircsével szemben is meg kell védeniük a pártot, ha ez az egyébiránt rokonszenves kommunista szereplő pontatlanul fogalmazza meg, mi a nép és a „szocialista” politikai elit közötti összefüggés lényegi tartalma az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. Így mind a színikritika-írás területére kiránduló szolid történettudósról (Pamlényiről), mind a nála valamivel érdekesebb stílusban megnyilatkozó kulturális újságíróról (Dersiről) kijelenthető, hogy a „mircseizmus” kérdésköre kapcsán még a dogmatikus baloldali hírében álló Király Istvánnál is „vonalsabb” álláspontot képviseltek.

Írásunk végéhez közeledve még érdemes kitérnünk arra, hogy az *Utazás* egykorú értelmezői nemcsak Mircse, hanem Karádi alakjához is eltérő szempontok alapján közelítettek. Akadt olyan műbíráló (mindenekelőtt – mint már említettük – Király István), aki Németh alterego-jaként tekintett Karádira, és messze az átlagember intellektuális és morális szintje felett álló, kivételes sze-

23 NYÉKI Lajos: *Egy nemzetnevelő útja*. Németh László és az 56 utáni kiegyezés, i. m., 79.

24 PAMLÉNYI ERVIN: *Az utazás*. Németh László vígjátéka, i. m., 4.

25 DERSI TAMÁS: *Az utazás*. Németh László vígjátéka a Katona József Színházban, i. m., 2.

mélyiségként jellemezte a „tanár urat”. Jelentkezett azonban olyan kritikus is, aki inkább deheroizáló képet vázolt fel a dráma középponti figurájáról. Szabó Zoltán szeszélyes vonalvezetésű, szokatlan ötletekben bővelkedő elemzése például ebbe az irányba mutatott: „Az »Utazás«-nak nincs rendkívüli figurája [...], Karádi se az. Ő csak két ujjal emelkedik a többi fölé, egy csöpp puritánsággal, igazmondással, naívsággal [sic], a becsvágy és haszonlesés feltűnő hiányával, nem éppen rokonszenves tanársággal.”²⁶ Szabó egyedi meglátása szerint a darab komikumának egyik fő forrása Karádi pragmatikai kompetenciájának fogyatékos volta: az, hogy a szovjetunióbeli tapasztalatairól családjának, ismerőseinek és a sajtónak szuggesztív ismeretterjesztő előadásokat tartó öreg tudós valósággal belemerevedik önnön tanári, népművelői szerepébe, és nem vesz tudomást arról, hogy „Moszkváról Magyarországon nem lehet földrajztanárosan szólni, mert Moszkva Magyarországon nem földrajzi, turisztikai fogalom.”²⁷ Ami akár úgy is értelmezhető – változtathatnánk pozitív előjelűvé Szabó Zoltán gondolatörát –, hogy a szovjetekről empátiával és elismeréssel beszélő Karádi József nem a fennálló rendszernek hódol be, hanem, mint általában, most is elkötelezett marad egy inkább távolra, mint közelre néző, hétköznapi előítéletektől mentes, jóindulatúan tárgyilagos gondolkodásmód iránt, s ezt a sokak számára merevnek tűnő elkötelezettséget még akkor is érvényesíti, ha törekvéseit környezete értetlenül, felháborodással vagy a gúny, a cinizmus gesztusaival fogadja.

Ez az interpretáció igen közel áll Karádinak ahhoz a keserű, daccal átítatott önreflexiójához is, amelyet a mű eredeti befejezésében olvashatunk: „[...] ehhez az én programomhoz pontosan ez a hely [Küngös városa, a dráma fiktív tere – M. G.] a legillőbb környezet: a köpés a kapumon, a gúny diadala a hátamban, az összetépett jó hírem a párnám helyén.”²⁸ A darab újabb, Király István által „kikényszerített” – de nem feltétlenül az ő intencióinak megfelelő – zárlatának értelmezéséhez viszont nem annyira Szabó Zoltán, inkább Héra Zoltán és Pamlényi Ervin meglátásai adhatnak termékeny szempontokat.

(1.) Az esztétikai nézeteit az antiindividualizmus és a baloldali kollektívizmus dogmáihoz igazító Héra abban véli felfedezni Karádi attitűdjének rendező elvét, hogy a tanár mindenfajta közösségi ideológiához tartózkodóan viszonyul. A költő-kritikus megfigyelése roppant találó – még akkor is, ha marxista eszmei alapállásának megfelelően a főhős igényét az el nem köteleződés²⁹ (amely jelen esetben a kommunista mozgalom irányában is megnyilvánul) tévesztettnek, illuzórikusnak, mi több: groteszknak és patológiakusnak minősíti. (2.) Pamlényi az el nem köteleződés helyett a függetlenség – pozitívabb konnotációjú – fogalmát társítja Karádi beállítódásához: „Mindkét oldalról [a „reakciós küngösiek” és a pártberek részéről is – M. G.] folyik [...] ügyes és ügyetlen sakkhúzásokkal a küzdelem Karádi »lelki üdvéért«, de maga a tanár is szívósan küzd »függetlenség-

26 Szabó Zoltán: *Utazás és külvilág*, i. m., 307.

27 *Uo.*, 312.

28 NÉMETH László: *Utazás = Uő*: Mai témák, i. m., 155.

29 Az eredeti szövegben az „el nem kötelezettség” szó szerepel. Lásd: HÉRA Zoltán: *Az utazás*. Németh László színműve a Katona József Színházban, *Élet és Irodalom*, 1962. május 26., 11.

ge« megőrzéséért.”³⁰ Tegyük hozzá: a második befejezés tanúsága alapján Karádi végül fölényesen megnyeri ezt a „függetlenségi” harcot. Nem politikai, hanem tudati fordulatot hajt végre (amelyet érdemes lenne – a kortárs műbírálók többségével szemben [itt Illés Jenő részleges kivételt képez³¹] – közvetlen kontextusából kiemelve, elvontabb etikai–antropológiai síkon is alaposabban megvizsgálni). Megváltoztatja beállítódását, és immár nem áldozatként, üldözött személyként, hanem diákjai által megréftelt tanárként tekint önmagára. Olyanként, aki – a hajdan volt sztoikus mesterek vonzó mintája nyomán – mind az aktuális hatalom rafinált játszmaín, mind az őt körülvevő provinciális közeg kisszerű intrikáin bölcs derűvel képes felülemelkedni.

30 PAMLÉNYI ERVIN: *Az utazás. Németh László vígjátéka, i. m., 4.*

31 Illés Jenő egyrészt felismeri Karádi tudati fordulatának unikális jelentőségét („Az ismert [Németh László színműveiben általában érvényesülő – M. G.] dramaturgiai képlet: az értetlen környezet és [a] főhős magános vergődése – itt is adva van, de a környezetet szemlélő emberi biztonság és bölcsesség is.”), másrészt azt is leszögezi, hogy e fordulatot a politikai szféra pozitív irányú változásai alapozták meg („A mi jelenünk sugalmazta ezt a dramaturgiát, ez ajándékozta meg az írókat a derű fölényével és biztonságával [...]”). – Lásd: ILLÉS JENŐ: *„Mai” témák és „örök” problémák.* Németh László új drámáiról, *Kortárs*, 1963/10., 1577.

Monostori Imre

Németh László „szerelmes földrajza”

A *Vidéken élni*, 1966-ban írt esszéjében Németh László meleg szavakkal emlékezett az őt leginkább megragadó tájhazáira. „Azóta, ami jó pályámon ért, majd minden vidékről jött. Életem legnagyobb vállalkozásába, a *Tanúba* Debrecen ugratott bele; a magam írta esszé-folyóirat Kecskeméten talált gondos, ötletes kiadót s melegítő kört. Győr, Pápa, Pécs, Sárospatak, Szeged mind beírta pályámba a nevét, hogy aztán életem legnehezebb éveire egy Móricz Zsigmond oldalán megismert alföldi város, Hódmezővásárhely adjon men- és munkahelyet s egy városnyi szeretetet is ráadásul.”

„Én szép helyen születtem: Nagybányán”. „Szülőföldem, Mezőszilas”

Mindkét fenti idézet szép és pontos, habár némi magyarázatra szorul. Mint tudjuk, Németh László valóban az észak-partiumi bányavárosban született, mindazonáltal édesapja erős mezőföldi kötődéseit is a magáénak vallotta egész életében, s számtalan rendkívül fontos emléket szerzett itt maga is.

A nagybányai életrajzi epizódokat a hely és a téma ismert kutatója, Máriás József dolgozta fel. Németh László édesapja a nagybányai főgimnázium tanára volt, a városban töltött el csaknem hat esztendő. Az újszülött László Károly csak élete első két évét élte Nagybányán, emlékei tehát nem ebből az időből valók, hanem a későbbiekből: 1906-ban a szüleivel látogatott ide, majd 1918 nyarán egyedül töltött itt négy hetet.¹ Méghozzá a szőlőhegyen, a többször emlegetett Morgó oldalában. Későbbi önéletrajzi munkáiban visszatérnek az itteni emlékek, ezek a leírások nagy érzékenységgel és bensőséges szeretettel emlékeznek meg bányai élményeiről.

Az említett szünidei egy hónap nemcsak kellemes vakáció volt, hanem a tizenhét éves Németh László készülődése is az irodalmi világ meghódítására. Magával vitte Elek Artúr antológiáját a *Nyugat* lírikusaitól, s az „ihletkeltő almaszagban” maga is megpróbálkozott a versírással, sőt egyfelvonásos verses drámát írt *Nagybánya* címmel. Magán az életművön is nyomot hagytak a bányai emlékek. Már az 1926-ban írt *Télamakhosz* című novellában (a sokkal későbbi *Irgalom* őscsi-

¹ Máriás József: „Én szép helyen születtem: Nagybányán”. In: *Az író rejtettebb birtokán. Írások Németh Lászlóról*. Szerk. Bakonyi István. (Székesfehérvár) Németh László Társaság és Vörösmarty Társaság. 1992. 12–17.

rájában) utal a hazatérő fogoly a nagybányai emléktárgyakra, aztán *A botanikus révebe ér* címűben szintén említődik a nagybányai milió, majd első fontos regényében, az *Emberi színjátékban* is szó esik a várossról. Az esszék közül az 1935-ben írt *San Remó-i napló* tartalmaz ide vonatkozó konkrét emlékeket, és az *Utolsó kísérlet* regényciklusban szintén ott vannak a szülővárosra utaló motívumok. Miként az *Égető Eszterben* is. Az *Irgalom* című nagyregényben Verespatak néven él tovább Nagybánya és az édesapa emléke.

A Mezőföld, a választott szülőháza még erőteljesebben ott van a Németh László-i életműben. Ennek a szoros kapcsolatnak a feldolgozásáról több tanulmányt ismerünk.² Bakonyi István azt emeli ki, hogy ez a táj „ott van a legfontosabb Németh László-művek világában. [...] A gyökerek mindig ide vezetnek vissza, Mezőszilasra, a Mezőföldre és a későbbi jelentős műveknek a csiráit és korai megvalósulásait ott látjuk a korai novellákban, ott látjuk aztán később valamilyen módon minden nagy műben is.” Bakonyi a *Horváthné meghal* című *Nyugat*-pályadíjas novellát tartja a téma gyökérzetének, amelyből később kinőttek az ismert nagy művekben föllelhető utalások és azonosítások. Ez a novella már a „görögös eszmény” megnyilvánulása: a családi háborúskodás és szándékos kártevés megrontja az embert és a környezetét is. Egy másik fontos jellegzetesség a sajátosan magyar elemek és az egyetemes emberi vonások folyamatos és állandó egysége, mintegy az életmű minőségének garanciája.

Varga Emőke nemcsak kutatója volt a témának, de hosszú ideig mezőszilasi lakos is, azaz közvetlen élmények alapján értesülhet tőle az olvasó. Természetesen a szerző komoly kutatómunkát végzett: föltárta a nagy Németh család, a „búr család” eredettörténetét, pontosan rögzítve a családfát is. Középpontjában a családot pántként összetartó, hat testvért s tőlük huszonhat unokatestvért élte-tő parasztasszonnyal, aki a cselédsorból a falu első gazdasszonyává vált. Ő a főszereplője a pályadíjnyertes novellának, de a *Bodnárné* című korai drámájának is, és felbukkan a *Kocsik szeptemberben*, a *Gyász* és az *Irgalom* lapjain is. A nagy család férfi tagjai is beszédes módon reprezentálják a történelmi-társadalmi mozgásokat. A nyakas kálvinista gyökereket, a dolgos és nehéz paraszti polgárosodás folyamatait. Innen kerülnek ki a későbbi Németh-művek ismert nagy alakjai: Takaró Sanyi az *Iszonyból*, ugyaninnen felesége, Kárász Nelli, s tovább a rokonság. Sőt, az író – Imre szerepében – magát is belerajzolta a regénybe. Varga Emőke páratlan alaposággal veszi szemügyre a Németh-művek világát, s nagy anyagismerettel a nem éppen egyszerű szerepeket s szereplőket – még az epizódszereplőket is – a valóságos, igen kiterjedt Németh família szerkezetében, kapcsolatrendszerében. Összegzésként megállapítja, hogy „6 regény-kisregény, 7 novella, 4 vers, 2 dráma, 4 életrajzi írás, másrészt több mint félszáz irodalomba emelt életút a szilasbáthási kötődés eredménye – mennyiségileg. A művek jórészt a pálya első szakaszában íródtak, de az *Irgalom* s a visszatekintések az életút legvégéig verik a hidat.”

2 Bakonyi István: *A Mezőföld és Németh László kapcsolata*. In: *Az író rejtettebb birtokán*. 162–166. Varga Emőke: *Németh László és Mezőszilas. A Németh László-művek szilasi modelljei*. = *Árgus*, 1992. 3. sz. 76–81. Uő: *A mezőföldi táj Németh László műveiben (Látvány-elemek és lélekrajz)*. In: *Szárszó Budapestben. Előadások Németh László életművéről*. 1999. szeptember 25-én. Bp., Püski – Szárszói Baráti Kör, 2000. 51–55.

Második tanulmányában Varga Emőke az itteni táj harmonikus elrendezését vizsgálja mint meghatározó vonzaserőt az életműben: ez, az itteni táj szövődött bele írói világába nagy energiával és elkerülhetetlenül. Az *Emberi színjáték* Boda Zoltánja *ide*, ebbe a tájba menekül az emberi gonoszság elől. „A Németh László-i epikában – írja Varga Emőke – táj, természet és tér összekapcsolódik a lélek természetrajzával, a pszichikum mozzanataival. [...] A mezőföldi táj elemei Németh László mitológiájának szerves részeként mutatkoznak meg.” Műveiben viszonylag kevés hagyományos tájleíró rész található, ám az emberi lélek, a belső mozgások tekintetében mégis lényegesek a mezőföldi táj elemei. Elsősorban horizontális irányban: a szereplők mozgásának, útjaik leírásának alkalmával. A *Gyász* hősnője temetőbe járva például sokszor rajzolja ki ugyanazt a metszetet a tájból, s a vertikális metszetek egyben lelki pozíciót is jelentenek. Ugyanígy az *Iszonyban*: Kárász Nelli a pusztán kezdetben földrajzilag magasabban lakik, mint a falu síkja, s ez viszonylagos nyugalommal tölti el. Újra és újra: a mezőföldi táj a lélek belső mitológiájává lesz.

„Sátorkő p. u. p. Dorog”

1930 és 1939 között Németh László öt nyarat töltött (legalábbis a nyár egy részét) a Dorog és Esztergom között meghúzódó pusztán apósa, Démusz János modernül felszerelt mintegy százholdas birtokán.³ Az após a Nyugati pályaudvar vendéglőjének bérlőjeként itt termelte meg a szükséges alapanyagokat a resti és az étterem működtetéséhez. Számos pontos leírás maradt fenn Németh Lászlótól a birtokról és környezetéről, nem beszélve az esztergomi útjairól, amikor is Babits Mihályékat látogatta meg az Előhegyen.

Sátorkőpusztai élményei mélyen érintették írói munkásságát. Érdemes lehet ebben a „keresztmetszetben” magának a tájnak, a közvetlen környezetnek a hangulatát szemügyre venni. „A sátorkői birtok rezgőkupolájú fáival, melyek közt furcsa meteorológiai csudául a legcsendesebb kánikulában is zizegett egy kis szél, valóságos édenkert volt: a kastélyforma épület teraszára boruló ezüstfa turbékolással teli lombjából galambok röpdöstek ki-be, s ha reggel kicsaptuk a kertre nyíló ajtót, csattogó tenyerünk elől két páva rebent föl a lejáró muskátli-jairól. Konok, gonosz állatok voltak ezek a pávák, meglékeltek a csirkék fejét, s újra visszagugyorodtak a muskátlikra, melyekről így reggelente méltatlankodva menekültek a harmatcseppek szivárványait ringató bokrok közé.”⁴ Azaz: idill és dráma egybeszőve, költői eszközökkel. A táj, a sátorkői birtok szőlővel, gyümölcsösselel, az ott dolgozó béresekkal és tokaji szőlőmunkásokkal beleivódott a Németh László-i mitológiába, mint oly sok más magyarországi táj, helyszín. (És a Nyugati pályaudvar étterme is bekerült az *Utolsó kísérlet* sorozat *A másik mester* című kötetének lapjaira.) Sátorkő p. u. p. Dorog – ahogyan innen írt levelezőlap-

3 Monostori Imre: *Németh László Sátorkőpusztán*. Tatahánya, Komárom megyei Tanács v. b. művelődési osztálya és a Hazafias Népfront megyei honismereti bizottsága. 1985.

4 *Ember és szerep*. In: uő: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Bp., Magvető és Szépirodalmi. 1977. I. k. 417.

jain olvasható. A kezdeti időszakban sokat levelez: 1931-ben írja a *Nyugat*-sorozat egyes darabjait a bontakozó új magyar irodalom legjobbjaival, ide kéri a köteteket, a folyóirat-közleményeket. 1932 nyarán ekként örökölte meg helyzetét és közérzetét. „Vendég vagyok szőlők és gyümölcsfák közepén; a homokon hatalmas lavór, benne a kislányom, meztelen. Főzeléken élek és tejen: kora reggel írok, délelőtt Arisztophanészt olvasom, pihenőül a differenciál- és integrálszámítást lapozgatom, délután Szophoklészt, Homéroszt s mellé Proustot, vagy ha kedvem tartja, a héber nyelvtanom. Fürdök, s lesem, hogy érik-e a kajszibarack. Este a nyitott terasz villanykörtejének rohanó bogarakat nézzük; a terasz fölött szagos ezüsthézagok, lombágaikon elhelyezkedett alvó galambokkal.”⁵ Idillnek tűnő pillanatképek, pedig élete addigi legnagyobb kihívására készül: folyamatosan írja az első *Tanú*-füzet esszéit. És a többi, minden egyes sátorközi nyárnak megvannak az irodalomtörténetileg fontos fejleményei: fontos alkotóhely ez a békés birtok Németh László számára. Persze ide is be-bevillannak az irodalmi és politikai közélet szikrái, ám hatóerejük nem versenyezhet a régi görögökével vagy Prousttal és a többiekkel. *Tanú*, minőségszocializmus, *Magyarság és Európa*, *Cseresnyés*, *Bethlen Kata* – átfoghatatlanul sok és bonyolult lelki és tudati hatást vitt magával Németh László Sátorköpusztjáról az 1930 és 1939 közötti nyarak szellemi és lelki gyümölcseként.

A kecskeméti „oltóág”

A fent bemutatott „tájhazák” sorába bizvást odasorolhatjuk Kecskemétet is. Németh László szoros szálakkal kötődött a városhoz már a harmincas évek elejétől, hiszen a *Tanú* számaina a városban nyomták, Tóth László, a nagyszerű nyomdaigazgató (és sakktörténész, 1945 után egy ideig polgármester) baráti segítségével. A másik, inkább utópikus, ám erős kötőanyag a környező tájból sugárzott feléje: a „Kert-Magyarország” modelljét itt vélte fölfedezni. Az 1935-ben megjelent *Magyarság és Európa* című esszékönyvében azt írta, hogy ez a táj igencsak alkalmas a kertgazdálkodásra, egy új magyar belső hódítás számára. „Ez a nevelés ma már nem egy idegen kertműves kultúra betelepítését jelenti. Ahogy oltóágot nem külföldről hozunk, oltó magyarunk is van az oltóághoz. Kecskemét magyar, s itt-ott az országban virágba borulnak a fiók-Kecskemétek. Csináljunk kertországot Magyarországból: nem annyi ez, hogy csináljunk belőle valami tőle idegent, hanem: terjesszük ki boldog övét a boldogtalanra.”⁶

Orosz László szép tanulmányban dolgozta fel a kecskeméti szálakat.⁷ Bemutatja Tóth László környezetét és szellemiségét, s idéz tőle egy cikkrészletet, amelyben Tóth öntudatosan említi a város, illetve a nyomda szerepét a magyar kulturális folyóiratok életében és működésében. Ezt írja többek között: „Ma talán

5 Szophoklész. *Tanulmány és vallomás*. In: uő: *Európai utas*. Bp., Magvető és Szépirodalmi. 1973. 30.

6 Németh László: *Magyarság és Európa*. Bp., Franklin. 1935. 64. Egy 1958-ban írt visszaemlékezésében összefoglalta Kecskemét-élményeit. Vö. *Kecskemét*. In: uő: *Sajkódi esték*. Bp., Magvető és Szépirodalmi. 1974. 421–426.

7 Orosz László: *Németh László és Kecskemét = Forrás*, 1992. 12. sz. 13–17.

nem tűnik fel jelentősnek, ami évek múltán bizonyára művelődéstörténeti adat lesz: a magyar irodalom és tudomány megújulásának jegyében született új folyóiratok indultak el.” (Ezenkívül számos jeles magyar író könyvei itt jelentek meg.) Németh László kötődését azzal is formálta, hogy jó néhány alkalommal volt vendéglelő a Katona József Társaság, illetve a Hétfői Kör rendezvényein. Szinte romantikus terveket is szövögetett: a honoráriumként Kisnyírben kapott egy hold erdőirtás birtokosaként írótelep létrehozásán gondolkodott. (A *Cseresnyés* című drámájának háttére, illetve színtere ugyancsak egy Kecskemét melletti farm.) S még egyszer Tóth Lászlóról. Orosz László egy a *Forrás*nak küldött Németh-levélből is idéz vele kapcsolatban. A következőket: „Aligha van még egy ember, akinek a képe emlékezetemben egy városéval úgy összeforrt volna, mint Tóth Lászlóé Kecskeméttel. [...] Nem barát volt, több annál, érdeklődő s életemben városa követe. Kecskemétről voltaképp annyit tudok, amennyit ő megmutatott, elolvastatott. [...] Az, hogy Kecskemét mitológiámban a Minőség jelképe lett, neki köszönhető, s ami ennél is fontosabb, ő mutatta meg, hogy lehet valaki vidéki s önálló egyszerre.”⁸

Monografikus igényrel, külön könyvben dolgozta fel Németh László és Kecskemét valóságos és szellemi kapcsolatát Heltai Nándor.⁹ Természetesen ő is a *Tanú*-történettel kezdi részletes és színes elbeszélését. Amely amiatt is fontos, mert művelődéstörténeti és helytörténeti elemeket fon össze egységes egészé. Például nagy figyelmet fordít a helyi sajtó szerepére, amely derekasan segítette a *Tanú* népszerűsítését, s ezzel a nyomdászt és a szerzőt is. Sőt kiálltak Németh László mellett a helyi lapok egyéb ügyekben is, hírt adtak a körülötte folyó vitákról, támadásokról. Részletesen bemutatja a könyv szerzője a *Válasz* születését, Gulyás Pál szerepét a szervezésben, hiszen ezt a folyóiratot is ez a nyomda állította elő. Tóth László a helyi sajtóban méltatta a *Magyarság és Európát*, s szervezte az egyéb recenziókat, tudósításokat. Ám a kapcsolat Németh és Tóth között egy időpillanatban mégsem egészen harmonikus: a nyomdász a nyomda érdekeit tartja szem előtt, s Németh panaszkodik is Gulyásnak. Ám ez csak a fel-fellobbanó nyugtalanság következménye, a kiadó és a szerző között továbbra is erős a bizalom. Itt látott napvilágot a nagy port fölvert *Ember és szerep*, majd a *Kisebbségben* is. A *Tanú* folyóirat megszűnte után könyvsorozatot indítottak Tanúkönyvtár néven.

Külön fejezetben tárgyalja Heltai Németh László kecskeméti szerepléseit, előadásait, s részletezi a helyi sajtóvisszhangokat. Mégpedig nemcsak a háború előttiakat, hanem még a hatvanas évekbelieket is, sőt tovább; tehát teljes időmetszetet ad: arról is beszámol, hogyan élt tovább Németh László emléke a város szellemi életében.

Ugyancsak külön fejezetben foglalkozik a szerző a Budapesten korábban játszott Németh László-drámák helyi visszhangjaival, valamint a kecskeméti színházban játszott színdarabjainak fogadtatásával. 1970 és 1990 között a

8 Ld. még Saskói Zoltán: *Németh László és Tóth László barátsága = Forrás*, 1984. 11. sz. 82–84.

9 Heltai Nándor: „A kecskeméti oltóág”. *Németh László és a híros város*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft. 1997.

következő színműveket láthatta a kecskeméti közönség: *Cseresnyés, VII. Gergely, Villámfénynél, Az áruló, Az írás ördöge*. Ezután a Németh László-életműben fölfedezhető Kecskemét-motivációkat veszi számba, beleértve a kecskeméti példaembereket (többek között Katona József, Kodály Zoltán vagy Mathiász János alakjait). Mindezeket és az összes további kapcsolati elemet bőséges dokumentációval látja el, önmagát is belehelyezve az akkori jelenkori történesekbe.¹⁰

„Debrecen, lelkem székvárosa”

Elsősorban Bakó Endre jóvoltából tudhatunk meg sokat arról a szintén erős vonzódásról, amely Németh Lászlót Debrecenhez fűzte. Bakó időben első tanulmánya a debreceni színház Németh-előadásait elemezte.¹¹

Az első előadásra, az *Utazás* bemutatójára 1962 novemberében került sor nagy érdeklődés mellett, ám mérsékelt sikerrel. A következő Németh-bemutatót kilenc év múlva tartották; ám most sem a legjobb darabot választották: az *Erzsébet-napot* vitték színre, de tisztos helytállással sikert értek el. Hamarosan a Puskin-drámát, a *Csapidát* láthatta a debreceni közönség, majd 1980-ban a *Villámfénynél* következett. A legnagyobb kihívás 1994 szeptemberében történt meg: a *Galilei*, mégpedig az addig soha nem játszott eredeti negyedik felvonással Lengyel György rendezésében. A dráma és az előadás igencsak mérsékelt sikert ért el, s országosan sem volt jobb a visszhang. Bemutattak egy vizsgaelőadást is: a *Széchenyi* került így színre 2000-ben. A Németh László-drámák kedvetlen fogadtatásának okait kutatva Bakó Endre már az ezredfordulón előrevetítette a *korszellem* védhetetlen hatását, hiszen befejezőképpen ezeket írta: „Nem zárható ki az a következtetés sem, hogy a posztmodern kánon várható uralkodásának következő periódusában Németh László művei még ritkábban vagy egyáltalán nem lesznek kívánatosak Debrecenben!” (És máshol sem – tehetjük hozzá két évtizeddel később.)

Bakó következő hasonló tárgyú, ezúttal már nagyobb időperiódust és témavi látót feldolgozó tanulmánya 2003-ban jelent meg.¹² A történetet itt a harmincas évekkel kezdi a szerző: mi keltette fel s kötötte le a debreceni értelmiség és irodalmi közélet köreiben a figyelmet Németh Lászlóval kapcsolatban? Nyilván a művek, a hang bátor egyedisége és eredetisége, a nemegyszer provokáló figyelem a magyar valóságra, a magyar szellemi életre. A jelzett debreceni értelmiségi kör (Gulyás Pál, Juhász Géza, Tóth Béla, Karácsony Sándor, Kardos László, Kardos Pál, Kondor Imre, Koczogh Ákos és mások) kezdetől fogva figyelemmel kísérte és írásaival támogatta Némethet, majd debreceni látogatásai nyomán a személyes kapcsolatok is kialakultak és megerősödtek. Szellemi pezsgést eredményeztek Németh László ekkori esszéinek, tanulmányainak debreceni kritikái és a debreceni szerzők más egyéb fórumokon publikált írásai, egyszóval harmonikus volt az

10 A kecskeméti megyei könyvtár 2016-ban Szokolay Klára összeállításában ajánló bibliográfiát adott ki *Németh László és Kecskemét* címmel.

11 Bakó Endre: *Németh László színművei a Csokonai Színházban = Debreceni Szemle*, 2002. 1. sz. 100–117.

12 Bakó Endre: *Németh László debreceni fogadtatása és kapcsolatai. (1938–1944)* Klny. a *Könyv és Könyvtár* XXV. kötetéből. (295–319.) Debrecen, 2003.

együttműködés. Németh László szívesen fogadott vendége volt a Debreceni Írói Napoknak s más rendezvényeknek. Szomorú epizód volt viszont 1942–43-ban a sikertelen pályázata az egyetem magyar irodalom tanszékére, ám szőlőt vásárolt kis házzal a Bocskay kertben, s – természetesen – egy „Cseresnyés” farmról álmodott itt is.

Bakó Endre legteljesebb összefoglaló munkája ebben a témakörben monografikus igényű és terjedelmű külön kötet volt.¹³ Mivel – helyesen – korábbi munkáit beledolgozta a könyvbe, ezért csak az eddig nem érintett területeket elevenítjük föl Debrecen és Németh László kapcsolatvilágából.

Például a Gulyás Pállal fenntartott, mintegy másfél évtizedig (Gulyás haláláig) tartó barátságról, amely nem volt mentes apályos időszakról sem, ám Németh László életében rendkívüli fontosságú volt. Gulyás mintegy kétszáz levelet és húsz verset írt Némethnek, számára is létfontosságú volt ez a szoros baráti és harcostársi kapcsolat. Hiszen mindkettejük életében ugyanaz volt a fő cél: fennmaradni a magyar irodalmi életben, s megtalálni a legmegfelelőbb létformát ebben a közegben. Bakó Endre finom és színes elemzése arra is rámutatnak, hogy ebben a baráti kapcsolatban nem azonos súlyú felek a főszereplők: Németh László értékelt, de nem tartotta élvonalbeli költőnek Gulyást, aki ugyanakkor érzékelt és szatírákban tette szóvá Németh furcsaságait, titáni erejének túlzásait.

A háború utáni tavaszon kétszer volt vendég Németh László a debreceni írók körében, majd 1947 elején előadást tartott a Parasztegyetemen. Ezután sokáig nélküle zajlottak a szellemi események Debrecenben, hódmezővásárhelyi élete viszont kiteljesedett. A hatvanas években már nehezen mozdult idegenbe. Több meghívást le kellett mondania, bár a kapcsolat nem szakadt meg Debrecennel. Ekkor már minden témában és minden fórumon az újdonsült kommunista nemzedék vette át a mérvadó szerepet, s ilyen körülmények között tortúrákat kellett volna kiállnia. (Még abból is „ügy” kerekedett, hogy a KISZ égisze alatt a debreceni egyetemisták az egyetemi templom előtt bemutatták a *Sámsont*.) Már csak kétszer fordult meg Debrecenben, szinte inkognitóban, sajtóhírvetés nélkül: tanárok, egyetemi oktatók körében.

Külön fejezetben foglalkozik Bakó Endre monográfiája Németh László és az *Alföld* folyóirat kapcsolatával. Amely nehezen szövődött, s csak 1956 után lehetett róla szó. Itt jelent meg a *II. József* című dráma, majd néhányszor részletek régebbi műveiből. Többször írtak Németh egy-egy művéről, hullámzó minősítésekkel. Miként a népi irodalom is gyanús, sőt ellenséges jelenségnek számított az ideológiai-politikai szférában. A hetvenes években az új debreceni irodalmi nemzedék viszont már egyértelműen kiállt ezen értékek mellett. Németh László halála után, egészen a „rendszerváltozásig”, gyakran és érdemben foglalkoztak e műhelyben a sokoldalú életmű vizsgálatával. „1994 óta azonban – írja Bakó – hiába keressük a folyóiratban Németh László műveit, szellemét, az újabb kutatások eredményeit. A folyóiratot posztmodern szellemben szerkesztik, s ebben az irodalmi kánonban Németh Lászlónak nincs helye!”

¹³ Bakó Endre: *„Debrecen, lelkem székvárosa”*. (Németh László és Debrecen). Debrecen, Hajdú-Bihari Múzeumok Igazgatósága és Debreceni Irodalmi Múzeum. 2006.

A vásárhelyi kútra

Minden bizonnyal a hódmezővásárhelyi kapcsolatrendszer a legfeldolgozottabb és legismertebb Németh László „szerelmes földrajzá”-ból. Hiszen 1979-ben vaskos monográfia is született erről a különleges fontosságú írói és emberi életről Grezsa Ferenc tollából. Ennek a monográfiának az ürügyén írta meg Tárkány Szűcs Ernő saját emlékeit a Németh Lászlóval közös vásárhelyi évekről.¹⁴ Grezsa úti kalauzolója nyomán kibővíti és színesíti a vásárhelyi élményeket, mind a Németh Lászlóét, mind a magáét. Mint néprajztudós ad eligazítást a város életének korábbi szakaszairól, kézzelfogható közelségbe hozva Vásárhely értelmiségi szellemmel beoltott paraszt polgári társadalmát és érzékelhetővé teszi a város értelmisége és művészvilága által kialakított különlegesen gazdag kulturális miliót. Amit már Németh László is észrevett korábbi látogatásai során, s akinek nem volt idegen a város, sem a Tanyai Tanulók Otthona (a későbbi Cseresnyés Népi Kollégium), sem a református gimnázium, ahol nagy szeretettel fogadták be 1945 szeptemberében. Megjelennek ebben az esszében (is) az *Égető Eszter*ből megismert magányosan is összehangoló értelmiségiek, költők, művészek, s megelevenednek a kulturális élet egyes intézményei. Nem hiába nevezte „Boldogság szigetének” az író a várost, amely életében kivételesen fontos szerepet játszott. Írói világában úgyszintén.

Már Grezsa halála után, 1993-ban adták ki Vásárhelyt egyik szép (még 1987-ben írt) dolgozatát a város irodalmi életéről.¹⁵ A szerző a tőle megszokott alapos-sággal és pontossággal vezet végig a hely történetén és a belőle kinövő irodalmi élet fontosabb eseményein. Németh László itteni munkássága kiemelt helyet kap, a letelepedéstől a többszöri visszatérése után át a végleges búcsúig. Mint pedagógus itt bontakozott ki igazán, hogy aztán évekig folytassa és kiterjessze ezt a tündöklő szerepet. Megírja nagy jelentőségű *A tanúgy rendezése* című tanulmányát, s több más pedagógiai esszé követi ezt az alapművet. Nem ellenséges a fennálló rezsimmel szemben, vállalja a szolgálatot minden erejével. Grezsa három írói periódust említ ebből a korszakból. Az első a vívódásé: milyen legyen a viszonya múltjához, s hogyan illeszkedjék be az új világba (1945–1947). Ekkori drámáinak szereplői a meg nem tagadás hősei (Széchenyi, Husz): egyértelmű tehát az író állásfoglalása saját múltját tekintve is. A második időszak (1947–1949) a szépíró Németh László kiugróan nagy műveinek a korszaka: az *Iszony* és az *Égető Eszter* születése. A harmadik periódus (1949–1953) a műfordítás időszaka: ebben az irodalmi tevékenységi körben is maximális erő kifejtéssel tevékenykedik. Maga a város és annak értelmisége vonzó volt Németh László számára. Mélyre ható élményt jelentett neki ez az értelmiség, és mindig kiállt a Budapest-fölény misz-

14 Tárkány Szűcs Ernő: *Németh László és Vásárhely. (Emlékek és jegyzetek)* = *Új Auróra*, 1981. 3. sz. 86–100.

15 Grezsa Ferenc: *Irodalom Vásárhelyen, Vásárhely az irodalomban. Hódmezővásárhely*, [K. n.] 1993. A füzetet Olasz Sándor vezeti be, a bibliográfia pedig felsorolja Grezsa Hódmezővásárhellyel kapcsolatos írásait. A vásárhelyi évekről ld. még: Kristó Nagy István: *Németh László, a nevelő = Köznevelés*, 1979. okt. 19. 9–10. Mátyás Sándor: *Németh László a vásárhelyi gimnáziumban (1945–48)*. = *Csongrád Megyei Hírlap*, 1975. márc. 23. Sipka Sándor: *Németh László Vásárhelyen*. In: *A Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve. Hódmezővásárhely*, 1970. 8–10. Grezsa Ferenc: *Németh László Vásárhelyen*. In: *Németh László-emlékkiállítás. Hódmezővásárhely, Andrásy út 44.* [Hely, kiadó és évszám nélkül.] 6–14.

tifikálásával szemben. Egy helyütt ezt írta: „Az egyik, amit ezekre a városokra rákentek: a műveletlenség. Nos nemigen hiszem, hogy az ország bármely más pontján, még az értelmiséget magába szívó Budapesten is ezer lélekre több művelt fő esett volna, mint Vásárhelyen, amikor én odakerültem.” Az egyéni kvalitások közösségi ügyeket is szolgáltak: egy időben két irodalmi folyóirat működött széles körű szerzőgárdával, színházi előadások voltak és gazdag képzőművészeti események is.

Az *Égető Eszter* akként is vásárhelyi regény – írja Grezsa –, hogy a város „életének, történelmének az alföldi művészet teljesítményével fölerő megörökítése. Valamennyi modellje vásárhelyi. De maga Csomorkány is modell, melyről meg lehet rajzolni a magyar kisvárosi sors ötven esztendejét. Társadalmi és tudatregény egyszerre. [...] Az *Égető Eszter* az *Iszony* folytatása, mintegy továbbírása. De Eszter más választ ad sorsára, mint Nelli: az önvédelem heroizmusa helyett környezetében az emberség békéjét akarja megszőni.” Méhes szerepében maga az író is jelen van a regényben. Miként később világossá tette a párhuzamot: „A hősnővel szemben, aki a lélek, a megértés szerepét kapta, Méhes lett az intellektus, az elemzés, a Kelettel szemben a Nyugat. Az egyik felem tehát, hisz világos, hogy a másik fél, az eszteri ugyancsak én vagyok.”

Olasz Sándor (akárcsak Tárkány Szűcs Ernő és Grezsa Ferenc) belülről, „otthonról” elemezte, vizsgálta még egyszer a kérdéskört.¹⁶ Az *Égető Esztert* állítja a középpontba, e regényen keresztül válaszol meg addig el nem döntött kérdéseket. Illetve megteszi a maga korrekcióját a „csomorkányizmus” középpontba állításával kapcsolatban. Rámutat arra, hogy ezek a figurák nem „őrültek”, hiszen bennük él a jobbra, szebbre vágyás érzése. Az viszont már társadalmi kérdés, hogy miért nem sikerül kitörniök elszigeteltségükből. Összességében – állítja Olasz – egy mítosz válik e regényben teljessé. S rögtön meg is emeli a perspektívát: összehasonlítja Németh Vásárhely-mítoszt Gulyás Pál „debreceniségével”. Mely utóbbi lényeges eleme a valamiféle „ős-debreceniség”, amely nem állott távol Németh „mély magyarság” gondolatától. Amely nem elzárkózó, hanem befogadó és nyitott Európára. „Az *Égető Eszter* a Vásárhely-mítosz legfontosabb műve a Gulyás Páléhoz hasonló szemlélet mellett regényepötiájában is tükrözi a mitologikus gondolkodást. [...] Szinte az olvasó szeme előtt játszódik le a régi jó nagyregény lebontása. [...] A háromszor hármas tagolás ily módon egyszerre szigorú kompozíció és dekonstrukció, mely törvényszerűen a nagyepikai alapok kamara jellegű szűkítéséhez vezet.” Maga a város válik mitikus szigetté, amely megvéd, ugyanakkor táplál és növeszt. Jelképek rendszerén át folyik a cselekmény. „Látszólag minden helyhez és időhöz kötött, valójában lebegtetett. [...] A vezérmotívum, az a bizonyos mozarti dallam is a végtelenség érzését erősíti. [...] Ez a realista mitológia a városnak és jellegzetes alakjainak irodalommal formálása pontosan abba a sorba illik, amelyet a *Szerelmes földrajz*ot író Szabó Zoltán beszél: »Magyarország térképét írók tették élővé, plasztikussá... Minden magyar

16 Olasz Sándor: *Németh László Vásárhely-mítosza = Tiszatáj*, 2006. 10. sz. 59-64. Ld. még: Németh Ágnes: *Vásárhelyi életrajzi elemek Németh László levelezésében*. In *Németh László emlékkönyv*. Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. Szeged, Németh László Társaság, Tiszatáj Alapítvány. 2001. 407-412. Ld. még Czine Mihály: *Németh László levelei Sipka Sándorékhoz = Délsziget*, 1988. 11. sz. 1-9.

író belerajzol néhány tájat a mappába.« Miként Németh László rajzolta bele – világirodalmi mércével mérhetően – Vásárhelyt.»

Szegedi utak

Németh László a harmincas évek elején figyelt föl a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma szellemi mozgolódására, s a jövődőt szövögető terveiben a város értelmiségére is számított. Jóllehet ez a város nem játszott olyan jelentős szerepet életében és munkásságában, mint több másik, mégis érdemes ezt a kapcsolatot is kutatni. Miként tette ezt Péter László, aki színes összefoglaló tanulmányt írt a témáról.¹⁷

Németh László 1935-ben esszét írt (*A magyarságtudomány feladatai*) Ortutayék folyóiratába, a *Magyarságtudományba*, Szegeden Kristó Nagy István vásárhelyi gyógyszerészhallgató, ifjúsági vezető kalauzolta 1941-ben. A következő évben Kristó előadónak hívta az egyetem bölcsészkarára, ahol két előadást olvasott fel. 1945 után Péter László Vásárhelyen személyes ismeretségbe került az íróval, aki számos könyvét dedikálta neki. Németh László azonban csak ritkán fordult meg Szegeden. Jóllehet a város színháza és a *Tiszatáj* folyóirat méltó módon képviselte szellemiségét. Szegeden mutatták be 1962-ben az *Utazás* című tragikomédiát, 1970-ben *Az írás ördögét*, a folyóirat pedig sorra-rendre közölte az író kevésbé ismert, vagy éppen még ismeretlen írásait, színműveit.

„Sárospatak nekem nagyon megtetszett...”

Elegendő leírás áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy e nagy történelmi múltú iskolaváros és Németh László kapcsolatát több irányból és kellő fényvel lehessen megvilágítani. Az időben első tanulmány Maller Sándor munkája.¹⁸ Maller a református kollégium tanára s egyik vezetője volt, már 1945 augusztusában meghívta Németh Lászlót Patakra népfőiskolai munkára. Nem volt idegen a szép és híres városka Németh előtt, hiszen a negyvenes évek első felének rengeteg utazást követelő elszánt „eklézsia-járásai” során 1942-ben és 1943-ban is megfordult Sárospatakon: mint mindegyik vidéki városban, itt is a megújuló Magyarország csíráit és lehetőségeit kereste. Majd 1946 nyarán Illyés Gyulával látogatott ide, természetesen az oktatás, ekkor elsősorban a felnőttoktatás lehetőségei izgatták. Különleges energia működött benne, óriási utazási kényszer, a maga helyét is keresve az átalakuló országban. Patakon sem tudott azonban gyökeret verni: újabb és újabb ötletei, tervei, írói ambíciói nem engedtek neki huzamosabb nyugalmat. Holott erre vágyott a leginkább. A szerzetesi cellára, a lehető legegyszerűbb életvitelre, s a lehető legtágasabb szellemi környezetre, beleértve természetesen a könyvek, a könyvtár világát.

1948 nyarán beköltözött a kollégiumba. Regényterv foglalkoztatta, a később is sokat emlegetett *Drága jó nyolcadik*. Bele is merül az írásba, ám egyszer csak

17 Péter László: *Németh László és Szeged = Szeged*, 1996. 8. sz. 10–14.

18 Maller Sándor: *Németh László és Sárospatak = Irodalomtörténet*, 1979. 2. sz. 404–414.

félreteszi a kéziratot: nagyobb erő kerekedett felül benne. Szinte azonnal papírra veti az új regényterv vázlatát, teljes szerkezeti vázát, mintha csak magától íródott volna. Ám az új regényt (*Örültek*, azaz *Égető Eszter*) már Vásárhelyt írja meg. 1949 nyarán újra visszatért Sárospatakra. Most az Angol Internátusban kapott szállást, s egy Bibliát, amely egy új regény, egy Jézus-regény megírására ösztönözte. Ebből sem lett azonban regény, de más igen: a később megszületett verses példázat, a *Négy próféta*.

Cs. Varga István feltáró munkája¹⁹ elsősorban az író emlékirataira és levelezésére támaszkodik. Tárnyilagosan állapítja meg, hogy Patak nem játszott olyan féle döntő fontosságú szerepet az író életében, mint Hódmezővásárhely vagy Debrecen, mégis részévé vált Németh László életművének. Elsősorban a pedagógiai ösztönét ragadta meg az oktatás és képzés lehetősége, már a negyvenes évek elején, első látogatásai alkalmával. Később az írói alkotómunka szempontjai is érvényesültek, sőt „Németh jellegzetes regénytípológiája is gazdagodott a pataki tartózkodás idején. A »monódia« – kész jellem állapotrajza, például a *Gyászban* – és a társadalmi körkép – legjobban befejezetlenségében is az *Utolsó kísérlet* képviseli – szintetizáló célkitűzése munkálkodik az íróban.” Ám az elkezdett regény, a *Drága jó nyolcadik* oly erősen önéletrajzi jellegűvé formálódott, hogy riadtan abbahagyta. Egy a Horia-féle parasztlázadás idejére helyezett történet is kínálkozott regénytemának, de ez is hamvába holt. Ugyanúgy a Jézusról tervezett regény is.

Bertha Zoltán tanulmánya mint lehetséges modellt tekinti a sárospataki miliót Németh László nagy ideái megközelítéséhez.²⁰ Például a hajdani „a nép Eötvöskollégiuma”-idea újjászületése számára. „Mindaz, ami Patakon a nemzeti megújulás, a társadalmi és morális megtisztulás irányába mutatott, a legteljesebb összhangban állt a »minőség forradalmát«, a kertgazdálkodást, a paraszt- vagy népkollégiumok alapítását és működtetését, a középosztály népi felfrissítését, az egyetemes műveltség igazságos elosztását kívánó és szorgalmazó író elképzelésével és sürgető javaslataival.”

Egerben és Miskolcon

Egerbe 1932 májusában látogatott el először, ekkor még kirándulóként, éppen a Batitscsal és a *Nyugattal* való végleges szakítás idején. Cs. Varga István innen indítja dolgozatát.²¹ Több évtized és egy Németh László-barát színházi ember kellett ahhoz, hogy Németh Lászlót Egerbe csábítsa. Ő volt Lendvay Ferenc, az egri és a miskolci színház közös igazgatója. Először a *Nagy család*ot mutatta be 1966 februárjában. (A bemutaton az író is részt vett.) S ugyanezen év novemberé-

19 Cs. Varga István: „Sárospatak nekem nagyon megtetszett”. *Németh László és Patak kapcsolatáról = Napjaink*, 1980. 12. sz. 24–26. Ua. uő: *Utak és távolatok*. Miskolc, (B.-A.-Z., Megyei Tanács művelődési osztálya és a Magyar Írók Szövetségének észak-magyarországi csoportja.) 1987. 112–124.

20 Bertha Zoltán: *Egy „magyar sziget”*. *Németh László és Sárospatak kapcsolatáról*. In: uő: *Világképteremtő enciklopédizmus. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., Kairosz Kiadó. 2005. 163–171. Ld még: *Újszászy Kálmán emlékkönyv*. Szerk. Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály. Bp. – Sárospatak, 1996. 475–492.

21 Cs. Varga István: *Németh László Sirokban és Egerben*. In: uő: *Utak és távolatok*. 125–136.

ben előadták a *Csapda* című drámát ugyancsak Egerben. (Néhány héttel korábban Miskolcon is bemutatták.) Sok beszélgetés, egyeztetés előzte meg e színdarab színre kerülését, Németh László hálás volt Lendvaynak (aki több színházban is feltűnt és kitűnt mint Németh László-rendező), az együttműködésük kiváló volt. A harmadik bemutató a *Bodnárné* volt 1972 tavaszán. Az egri közönség szívesen fogadta ezt a darabot is. (A megyéhez kötődik még egy emlékezetes Németh László-esemény, már az író halála után. 1976. április 16-án, születésének 75. évfordulója alkalmából a gyöngyösi Berze Nagy János Gimnáziumban rendezték az első tudományos Németh László-konferenciát. Az itt elhangzott összes előadást jóval később Moldvay Győző folyóirata, a *Délsziget* közölte az 1986. 4. számában.)

A miskolci kapcsolatok témáját Kabdebó Lóránt dolgozta fel személyes élményei és helyi dokumentumok, valamint Németh László-levelek alapján.²² 1966 februárjában ünnepséget szerveztek a városban Németh tiszteletére. S különös: a város vezetése is szeretettel fogadta. Egerből hozta át Lendvay az ottani *Nagy család* bemutatójának másnapján. Mélyen érintette Németh Lászlót a baráti emberi közeg: mindhárom Miskolcot emelő kisesszéje ebben az évben született.

Az *Üzenet Miskolcra* címűben köszönetét is megfogalmazta. „Ezen a héten többet utaztam, szerepeltem, mint a három utolsó esztendőben. Miskolcra, bár nem ígértem meg, mégis le akartam menni; a beteg test törődésével köszönni meg Lendvay Ferencnek, aki a veszprémi példát adta, hogy azt Miskolcon is folytatni próbálja, Kabdebó Lórántnak, hogy több kolumnát és szeretetet szán műveimre, mint a magyar újságírás együttvéve, a miskolci színház színészeinek, hogy erre az egy alkalomra is gyötrődtek felpanaszoltan nehéz szöveggel.” A *Vidéken élni* című írása messze tágítja a kört: a magyar irodalom jövője miatti aggodalom van elrejtve fejtegetéseinek mélyén. „A magyar irodalom s vele a magyar szellem válaszúton áll; vagy bátorságot nyer a maga útjainak a folytatásához – világméretű eredetiséghez –, vagy balkáni kiárusítás lesz Nyugat divatjainak. Az utóbbi hajlandóságot, az európai méretű *provincializmust* a metropolizmus képviseli és terjeszti. Nem lehetne ez ellen a vidékiesség ellen távlattartó tájékozódással, a helyi problémák ébrentartásával és megemelésével a nagy kérdések iránti fogékonyság foglalkoztatásával (többek közt az olyan lapoknak, mint a *Napjaink*) épp a vidéket mozgósítani?” A harmadik cikk – *Zárószó a miskolci TIT-esten* – szép ajándék a helyieknek, ezzel fejeződik be: „Én pedig a földgolyótól távolodóban azt gondolom majd: Miskolcon léptem utolszor dobogóra. Nagyon jóindulatú közönség gyűlt össze; mindent elkövettek, hogy egy napra ne magányos töprengőnek, tollpusztítóknak, hanem egy igazi nemzet igazi írójának érezhessem magam.”

22 Kabdebó Lóránt: *Németh László Miskolcon = Irodalomtörténet*, 1990. 1–2. sz. 24–28. Ua. In: *Németh László emlékkönyv*. Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. Szeged, Németh László Társaság, Tiszatáj Alapítvány. 2001. 516–536.

A nyugati végeken. A Balaton partján és Pécssett

Nem mindegyik kultúrvárosban volt azonban olyan sikere Németh Lászlónak, mint azt az eddigiek során láttuk. Pedig Szombathelyen a Faludi Ferenc Irodalmi Társaság már a húszas évektől kezdődően rendszeresen szervezett és rendezett irodalmi esteket a városban a legnevesebb írókkal és művészekkel.²³ 1935 márciusában Németh László és Szabó Lőrinc közös estjét tartották meg Bárdosi Németh János szervezésében. A sajtóbeharangozás megtörtént, mégiscsak 40-50 érdeklődő jött el a Kultúrpalota 500 fős nagytermébe. Némethet ez igen lehangolta. A másnapi helyi lapok kultúrbotrányt emlegettek, a Faludi Társaság vezetői lemondtak, egyszerűen az est balul ütött ki.

Legközelebb 1936 szeptemberében Berzsenyi nyomát kutatva jutott el a vasi tájakra: Egyházashetyére és Kemenessömjénbe. Ez a megejtő szépségű táj ihlető forrás volt Németh László számára; megérezte és átélte a vasi táj hangulatát, színeit és inspiráló erejét, belülről is rá tudott hangolódni a nagy költőelőd világára. „Ha van hely, mely Berzsenyi ifjúkori ódáit lebegésben utánozhatja: a sömjéni szőlő az. Valóban ott is írta a legtöbbet” – jegyezte meg az *Esték Sümegen* című írásában.

Hosszú szünet következett Szombathely (Vas megye) és Németh László kapcsolatát tekintve mindaddig, amíg meg nem született az *Életünk* antológia, majd folyóirat. A hatvanas évek közepétől fontos írásai jelentek itt meg. Műveiről is írtak időnként, az 1981. 1-es szám pedig jubileumi összeállítást közölt. A személyes jelenlétet azonban betegsége miatt már nem vállalta. Vendégtársulatok többször játszottak Szombathelyen Németh László-darabokat. (*Nagy család I-II., Apáczai, Bethlen Kata, Széchenyi, Mathiász-panzió, Harc a jólét ellen, VII. Gergely, Erzsébet-nap.*)

1958-ban a *Mi köt a Balatonhoz?* című esszéjében összegezte balatoni vonzódásának történetét és tartalmát. Régről, ifjú korától kezdve ismerte és szerette a tó környékét. (Kenese, Földvár, Szárszó...) Tájhazának mondja ezt a vidéket is, hiszen otthon lenni benne könnyű és szép, egyúttal lélekelmelő. Holott nem éppen vidám körülmények között került újra Füredre: 1956 őszén, a forradalom napjaiban – a szívkörházba. Szokása szerint azonnal tájékozódott, ismerkedett.²⁴ Bár Sajkodon telepedett le, Füredhez sem lett hűtlen: pedagógiai ösztönei a Lóczy Lajos Gimnáziumhoz is kötődtek.²⁵ (*Füredi beszéd. Iskolaavatás, Jegyzet a füredi beszédhez.*)

A Balaton és vidéke nagy erővel ragadta meg Németh Lászlót. Először Füred, majd a varázslatos miliójú Sajkod, ahol az 1956-ban Nyugatra menekült Magda

²³ Tóth [Lőcsei] Péter: *Németh László a nyugati végeken. Vázlat az író Vas megyei kapcsolatairól.* = *Vasi Szemle*, 2001. 6. sz. 749–775.

²⁴ Lakatos István: *Németh László és Balatonfüred.* In: *Illyés Gyula és Németh László Balatonfüreden.* Szerk. Praznovszky Mihály. Balatonfüred, Balatonfüred Városért Alapítvány. 2007. 80–82. A kötet gazdag idevágó levelezést is tartalmaz Németh Ágnes összeállításában, majd Lipták Gábor visszaemlékezésével zárul.

²⁵ Kemény Géza: *Németh László nyomdokain.* In: *Illyés Gyula és...* 109–115.

lánya és annak férje kis nyaralóját vette birtokba.²⁶ Mindig vágyott erre az életmódra, különösen a hipertóniája megjelenése után. Rossz időben megközelíthetetlen volt ez a kis kolónia, de máskor is sokat kellett ide gyalogolni. A téli próbatételeket is állta. Nyaranta időnként népes értelmiségi társaság jelent meg itt, de számos egyéni jelentkező is. Németh László nem utasított el senkit, de mindig sajnálta az elvesztegetett időt. Hamarosan külön kis házat építettek a számára, végre ideális környezetben dolgozhatott. Itt is megvolt a cellamagány. Betegsége súlyosbodásáig igen termékeny korszak volt ez, s kemény munka az író számára. Életének utolsó két évtizede szorosan kapcsolódott Sajkodhoz, az év jelentős részét itt töltötte, számtalan írása itt született vagy itt is dolgozott rajtuk, beleértve a fordításokat is.

Németh László és Pécs kapcsolatáról Tüskés Tibor kutatásaiból és személyes élményei nyomán tudhatunk meg legtöbbet. 1994-ben írt tanulmánya az alapozó írás,²⁷ amelyből kiderül, hogy 1947 elején Németh komolyan gondolkodott és levelezett arról, hogy Hódmezővásárhelyről Pécsre költözik könyvtárosnak. A kapcsolat Péccsel 1941 óta élt már: a Janus Pannonius Társaság és a *Sorsunk* folyóirat vonzerőként hatott. S illet Németh László gondolkodásához is, a kis magyar eklézsiák fölfedezéséhez és megismeréséhez: a jövő Magyarországot ezekben kereste. A negyvenes évek elején a rohamszerű, szerteszét ágazó utazások célállomásainak sorába ennél fogva Pécs is belekerült. Megkapóan jellemző 1941-es cikksorozatának (*Krónikák*) *Eklézsia-járás* című részében ekként örököltette meg pécsi benyomásait és találkozását Várkonyi Nándorral. „Pécsett két napot töltöttem. De ami megérte: egy félóra séta a pálos kolostor és a Szathmáry-palota romjai közt. Kísérőm, Pécs szent embere a háborúban hagyta hallását; egy papírblokkon kell beszélgetnünk. Mégis több gondolatot váltottunk, mint éjjel a három- vagy négyórás bankett alatt. A város Tabánja fölött az édesen kékellő Baranyába nézve: kinyílt előttem Pécs, s a kelta múltú táj magyar álma: egy piciny délszaki Magyarországot csinálni itt a Mecsek öt-hat fokkal melegebb árnyékában, egy magyar Dubrovnikot, amilyen Raguzá volt a horvátságnak.” Németh László több írást küldött a Várkonyi szerkesztette *Sorsunk*nak, s róla is rendre írt a folyóirat, többek között két teljes portrét. 1945 után a folyóirat megszűntéig jó a kapcsolatuk. Ezek után a hatvanas évek közepéig megszakadt az együttműködés Várkonyival. A hatvanas évek elején Tüskés főszerkesztőségének idején a *Jelenkor* fordult szeretettel Németh felé. Még kétszer találkozott Várkonyi Nándor és Németh László Péccsett: 1964 elején egy hónapot itt üdült a Németh házaspár, majd 1966-ban Várkonyi 70. születésnapja alkalmából élete egyetlen interjúját vele készítette az előre leírt kérdések alapján. (Élményeiről *Látogatás Várkonyi Nándornál* címmel számolt be.)

26 Lakatos István: *Németh László Sajkodon*. = *Limes*, 2007. 4. sz. 53–58. Ld még Vértes László: *Németh László és a Balaton*. = *Somogyi Helyismeret*, 1999. 1. sz. 78–86.

27 Tüskés Tibor: *Egy barátság „természetrajza”*. *Németh László és Várkonyi Nándor*. In: uő: *Az édenalapító. Írások Németh Lászlóról*. (Pécs), Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. (2001) 185–197. A Várkonyival kialakult barátságról ld: uo. 203–213. A Tüskéssel kialakult munka- és emberi kapcsolatról ld. uo. 214–233. Tüskés további ide vonatkozó tanulmánya: *Németh László és Pécs*. = *Pécsi Szemle*, 2000. 4. sz. 106–109.

Budapest

Akik a fentiek elolvasása után azt gondolják, hogy Németh László nem szerette Budapestet, csak a vidéki Magyarországot tartotta az igaz magyarság letéteményesének és az igazi magyar jövő zálogának, azok tévednek. Másról van szó. Mégpedig arról, hogy valóban nem szerette a meggondolatlan, szerinte a magyarság egészséges szellemi fejlődését akadályozó tendenciák elhatalmasodását, netán egyeduralmát. Mindig ellene volt a sajtóban és a gátlástalanul pénzéhes szórakoztatóiparban, valamint a színházak többségében meghonosodott metropolisz-kultúrának, amely erőszakosan kereste saját kiteljesedését, és fordult szembe a nemzeti-népi törekvésekkel. (Jóllehet Németh László nem tartotta magát „népi” írónak. De nemzetinek igen.) Budapest-élményei mélyen beleivódtak az életébe és munkásságába. Budapesten is megvolt az az értelmiségi réteg, amely tagjai szeretettel vették őt körül, néha persze nehezen viselve határozottságát és teljesíthetetlen követelményeit. Az viszont bizonyos, hogy érzelmileg közelebb állt a vidékhez, a vidéki városokhoz, mint Budapesthez.

Vargha Balázs ihletett cikksorozatban vezeti végig az olvasót Németh Lászlónak a műveiben feltáruló Budapest sajátjának vallott tájain, utcáin.²⁸ A Fazekas utcával indít, ahol a gyermek Németh döbbsenten élte át apjának az anyja által okozott szenvedéseit. Majd a Medve utca következett, ahol elemibe járt, s ahol húsz év múlva a polgáriban iskolaorvosként működött. „Ezt a régi Vízivárost az *Irgalom* Ágnesével is úgy nézette végig, mint gyerekkori szorongások rengetegét. Csak éppen annyit mozdított el a képen, hogy Guszti nénit Frida néninek nevezte, s egykori lakásukat a Fazekas utcából egy Margit körüti iskolába tette át.” Az apa alakja a regényben is uralja a leány lelkét, éppúgy, mint az íróét a valóságban. A *Bűn* című regényben a faluról idekeveredett Lajos a budai hegyekben húzza meg magát, onnan szemlélődik a környező dombvidéken, melynek csúcsai a földrajzi valóságban is éppúgy helyezkednek el, mint a regényben.

A „Bajnok” utca, ahová hamarosan átköltöztek, már Pest volt. Ágnes itt is megsétáltatja az író (hiszen ő is az alteregója). A Liget és a Keleti pályaudvar kettős tükörben mutatkozik: az önéletrajziban és a regénybeliben. S ez utóbbiban tökéletesebben.

Az *Utolsó kísérlet* harmadik és negyedik kötete úgyszintén életrajzi indíttatású. Jó Péter most nem orvostanhallgató, hanem bölcész, ám éppúgy Németh László is, mint Kertész Ágnes, s vele is végigjárja az ismerős utcákat, tereket. S a Démusz vendéglő alagsori labirintusában is eligazodik. És sokat bolyonganak szerelmével, Tusival a Tabán romantikus tájain. Buda és Pest mélyen beszívódott Németh László önéletírásaiba és regényeibe, hiszen meghatározó szerepet játszott az életműben a szerző ifjúkorának színtereiként.

Miként beleivódott egész Magyarország, tájaival, embereivel, kultúrájával s életet formáló hangulatával.

²⁸ Vargha Balázs: *Irodalmi városképek. Németh László változatai a Budapest témára = Budapest*, 1974. 10. sz. 22–23.; 11. sz. 22–23.; 12. sz. 22–23.

Füzi László

Kánon, újraértelmezett múlt és történetiség

Németh László életművének kutatásáról – 2021-ben

1.

Mostani írásomat megelőzően utoljára jó egy évtizeddel ezelőtt tekintetem át a Németh László-kutatás helyzetét, eredményeit.¹ Az akkori tanulmányban nagyobb részt 2001-re koncentráltam, ebből következően a Németh László születésének századik évfordulójára megjelent könyvekre, tanulmányokra, forráskiadványokra. Az akkor megjelent munkák kapcsán Monostori Imre a következőket írta: „...mintegy negyven napilap és periodika összesen több mint 180 közleményét regisztrálhattuk. Mindezek mellett 2001-ben (egy év alatt!) – ugyanezen rendkívüli érdeklődésnek köszönhetően – 12 könyv (14 kötetben és két CD ROM jelent meg Németh Lászlótól, illetve róla.”² Ha valaki csak az akkori rendezvényekre és az abban az évben megjelent kiadványokra figyelt, könnyen azt gondolhatta, hogy a Németh László-életmű kutatásának nagy összefoglaló pillanatát éltük meg. Magam ezzel szemben a következőket írtam: „Az évforduló óta eltelt hat esztendő (...) inkább sűrűsödési pontnak mutatja a 2001-es esztendőt, mert hiszen az azóta megjelent újabb munkák azt jelzik, hogy akkor semmi nem zárult le, s semmit nem kellett új alapokról elindulva újakezdeni, sokkal inkább folytatódott mindaz, aminek korábban is megvoltak az alapjai. Változás, ha egyáltalán történt változás, a jelenségek megmutatkozásának intenzitásában történt...”³

Ahhoz, hogy a fenti mondatot pontosan értsük, tudni kell, hogy Németh Lászlót és írásait életében, s most eltekintek az egymástól erősen különböző időszakoktól, ezért általánosítva mondom, állandóan viták vették körül. Az időben és térben hosszan elnyúló irodalmi-ideológiai-politikai küzdelmek közepette a hatvanas évektől jól megfigyelhető volt az a vonulat, amelyik életművének aktualizálható, akkor elfogadhatónak gondolt, és úgymond pozitívnak nevezett vonásait helyezte előtérbe, s mintegy azok segítségével igyekezett bizonyítani az életmű súlyát, jelentőségét. A másik oldalon akkor is a teljes elutasítás állt, így

1 Füzi László: *Centenárium után* (A Németh László-életmű kutatásának újabb eredményei), Tiszatáj, 2008. január, 70–76.

2 Monostori Imre: *Érezni lehetett az együvé tartozást* (Gondolatok a Németh László Társaság első húsz évéről, Tiszatáj, 2009. április, 75.

3 I. m., 70.

valójában az életmű körüli vélemények és értékelések polarizálódása a korábbiakkal összevetve más formában, de mégiscsak újrateremtődött. A rendszerváltás időszakában történetesen az általa a vállalkozói szocializmusról mondottakat aktualizálták, mivel néhány értelmiségi előtt felrémlt a modell megvalósíthatóságának eshetősége, ezzel párhuzamosan pedig a kapitalista út elkerülésének vágya. A rendszerváltást követő politikai csatározásokban Németh neve és egy-egy gondolata a legkülönbözőbb előjelű interpretációkban tűnt fel, a már említett centenáriumi ünnepségeket éppenséggel a mű melletti elkötelezettségnek és a politikai aktualizálások lehetőségének az összekapcsolódása erősítette fel. Publicisztikai szinten, igaz, már ritkábban, mint korábban, de ma is szinte minden elhangzik Németh Lászlóról, kezdve a jelentéktelenségéről és jelentőségéről mondottaktól egészen a legvadabb asszociációkig...

Mindennek ellenére úgy látom, hogy egyre nagyobb lesz az igény Németh életművének és a hozzá kapcsolódó történeti összefüggéseknek az értelmezésére. Mindezek mögött az a jelenség áll, hogy Németh utóélete újabb korszakba lépett át, abba az időszakba, amikor a személyes kapcsolódások már kevésbé vannak jelen, a történeti összefüggések viszont a korábbiakhoz viszonyítva jobban megmutatkoznak. Azaz az évek múlása a korábbiakhoz képest alapvetően más szituációba helyezte Németh életművét. Az állandóan kísértő aktualizálás kísértete mellett egyre fontosabbá válik alakjának és életművének történeti jelenségként való szemlélése. Ahhoz, hogy ez a mű a különböző időszakoknak válaszolni tudjon, látnunk kell, hogy az életmű megismerése terén mi történt eddig, s azt is, hogy minek kellene történnie a továbbiakban.

Mostani áttekintésünk értelmét éppenséggel az ezzel az új körülménnyel való szembenézés adhatja.

2.

Ahhoz, hogy gondolatmenetemben tovább léphessek, elsőként az életmű kiadásának eddigi története kapcsán kell pár megjegyzést tennem, vállalva a rendelkezésemre álló terjedelemből fakadó leegyszerűsítéseket is. Szükséges ennek a pár megjegyzésnek a megtétele, mivel ezen a területen még mindig számos megoldatlansággal találkozhatunk. Németh írásai közül a filológusok természetesen számosat elérnek, a könyvtárak mellett a világháló segítségével akár a dolgozószobájukból tanulmányozhatják a korabeli folyóiratokban megjelent írásokat, a szélesebb közönség, s hát, tegyük hozzá, a szakemberek számára mégis alapvetően szükséges lenne az életmű filológiai szempontokat is figyelembe vevő hiteles és teljes kiadása. Bár léteznek újabb, s az egyes területeken a korábbinál pontosabb kiadások, meghatározó módon a mai napig a Magvető és a Szépirodalmi Kiadó által 1969-ben elindított *Németh László munkái* című sorozat huszonehárom kötete forog közközezen, ezeknek a köteteknek a szövegei kerültek fel a Digitális Irodalmi Akadémia részeként világhálóra is.⁴ A sorozatot 1969-ben indították el, s végül 1993-ban zárult le. Köteteinek összeállításakor semmiféle filológiai szem-

4 <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/nemeth-laszlo>

pontot nem vettek figyelembe, indulásakor a szerző is az adott politikai körülményekhez alkalmazkodott, a sorozat köteteiből, abból, hogy mikor mi jelenhetett meg, s milyen húzásokkal, átírásokkal, szinte negyed évszázad magyar politikai életének mozgásai is kikövetkeztethetőek. Ennek tudható be, hogy a Kádár-rendszer alatt problematikusnak ítélt szövegeket afféle szöveggyűjteményekben kényszerűen egymás mellé állítva csak a rendszerváltás időszakában, 1989-ben jelentették meg az *Életmű szilánkokban 1-2.* és a *Sorskérdések* című kötetekben, húsz évvel a sorozat indulása, s kilenc évvel a sorozat előző kötete után. A jelzett köteteket 1993-ban, még a sorozat borítójával követte a *Németh László élete levelekben 1914–1948* című kötet, azaz a levelezés első kötete, ennek a rendkívül fontos újabb sorozatnak a további kötetei később az Osiris Kiadónál jelentek meg.

Az így majdhogynem negyed évszázad alatt megjelenő sorozatról és a Németh László-filológia helyzetéről a *Tiszatáj* 2005. februári számában Domokos Mátyás, Füzi László, Péter László és Monostori Imre tollából tanulmányok jelentek meg.⁵ Az írások számos példát mutattak be a filológiai pontatlanságokkal és a tudatos, politikai eredetű szövegrontásokkal kapcsolatban, a sorozat szerkezetét tekintve pedig kifogásolták az időrend teljes mellőzését. Aki kicsit is ismeri ezeket a köteteket, tudja, miről beszélek, ezért ennek kapcsán csak egy példát említek meg. Némethnek a magyar irodalomtörténettel kapcsolatos írásait *Az én katedrám* című kötetben adták közre, a tárgyalt szerzők és munkák időrendjét követve, a felületes olvasó számára azt az illúziót keltve, hogy a kötetben szerves, az egész tematika belső logikáját követő irodalomtörténettel találkozik. Németh azonban nem irodalomtörténész volt, hanem esszéista, főképpen pedig soha nem írt egy-egy szemlélettel bíró irodalomtörténetet, ezért ezeket az írásokat keletkezésük időrendje szerint kellett volna közölni.

Két megjegyzés azonban mégiscsak idekívánkozik. Az egyik az, hogy Németh Lászlótól magától sem állt távol munkásságának tömbök szerinti összefoglalása, nem beszélve arról, hogy a sorozat szerkezetét is maga alakította ki, igaz, erőteljes politikai kényszerek közepette. A magyar irodalom egyik sajátos és kevésbé ismert dokumentuma az a kétlapnyi felsorolás, amelyet első, 1934-ben megjelent *Ember és szerep* című könyvéhez csatolt *Németh László munkái a Tanu előtt* címmel. Itt is csoportosította az írásait, mondjuk úgy, tömbösítette őket, ilyen, a későbbi életműsorozat egyes köteteit vagy azok ciklusait megelőlegező címekkel: *Harmadik Magyarország – Egy kritikus inaséve, Külföldi út, A Nyugat írói, Az irodalomtörténet margójára, Halhatatlan Európa, Kritikai Napló...* A felsorolás akkor bizonyítékként is szolgált, tájékozódása széles voltát, s alkotói tudatosságát volt hivatott jelezni, az életműsorozat összeállításakor azonban ilyen jellegű bizonyítéokra már nem volt szükség. A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy az életmű szövegeinek közlésekor az előbbieket ellenére sem szabad mindig ragaszkodni az időrendhez, van, amikor valóban tömböket kell megjelentetni. Csak példaként mondom, Németh László *Tanu* című, 1932 és 1937 között írt, tizenhét

⁵ Németh László-textológia, Tiszatáj, 2005. február (Domokos Mátyás: *Filológiai rendteremtés Németh László életműve körül*, 44–48.; Füzi László: *Németh László életművének kiadásáról*, 49–54.; Péter László: *Németh László-textológia*, 55–57.; Monostori Imre: *Illusztrációk a Németh László-filológia helyzetéről*, 58–65.).

füzetben megjelent folyóirata önálló entitás, az ottani írásokat csak együtt, az egyes számok rendje szerint szabad kiadni. Itt kell megemlítenem, hogy a *Tanu* írásai abban a rendben lenne, ahogy eredetileg napvilágot láttak, azóta sem jelentek meg, noha a lap indulásától már kilencven esztendő választ el bennünket. A *minőség forradalma* című, Németh emblematikus jelentőségű írása 1945 után a *Magyar Remekírók* című sorozat *Esszépanoráma 1900–1944* című háromkötetes összeállításának második kötetében jelent meg 1978-ban,⁶ ezt követően Király István szerepeltette az ugyancsak a *Magyar Remekírók Németh László válogatott művei* című háromkötetes válogatásában, majd az életműsorozat egyik utolsó, *Életmű szilánkokban* című kötetében találkozhattunk vele. Talán ez a példa is jelzi, miért tartom fontosnak a szövegek kiadását, amíg azokat nem ismerjük, nincs is miről beszélünk.

Mindezek mellett meg kell említenem, hogy az újabb kiadásoknál az életműsorozathoz viszonyítva jó néhány helyen a szövegek pontosítására is sor került. Ismét csak pár példát említek. A Püski Kiadó 2001-ben három nagy kötetben fogta össze Németh László 1945 után írott tanulmányait. A kötet folytatása volt az 1999-ben ugyancsak a Püski Kiadónál megjelent *A minőség forradalma* című köteteknek. Erre a kiadásra visszautalva írta az újabb kötet zárásaként dr. Kovács Zoltán: „A minőség forradalma I–IV. kötetekben Németh László 1925–1944 között alkotott tanulmányai-esszéi jelentek meg, teljes szövegűséggel. Jelen kötet az író 1945 után alkotott tanulmányait-esszéit, ugyancsak szövegűen közli...”⁷ Ugyancsak a Püski Kiadó jelentette meg 2002-ben *Magam helyett* (Tanulmányok az életéről) címmel két nagy kötetben Németh életrajzi írásait. Németh Ágnes, a kötet összeállítója, a szövegek gondozója az utószóban a következőket írta a kiadásról: édesapja „...1968-ban a Homályból homályba kötethez előre megírta az Előszót, összeállította a tartalomjegyzéket és saját kezűleg átjavította a kéziratfüzeteket, amelyek szerencsére ma is megvannak, s így lehetőség van arra, hogy a második kötet minden mondatát az eredeti kézirat alapján állítsuk helyre. Az első kötet anyagát az első kiadások alapján közöljük.”⁸ Ekler Andrea, aki előbb három kötetben jelentette meg Németh világirodalmi tanulmányait⁹, majd újabb három kötetben Némethnek a magyar irodalommal foglalkozó írásait,¹⁰ a szövegek kiadásáról a következőket írta, még a világirodalmi tanulmányokat közlő sorozat első kötetéhez írott tanulmányában: „...a kötetben szereplő írások (kéziratok

6 *Esszépanoráma 1900–1944*, Magyar Remekírók, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. A válogatás, a szöveg gondozás és a jegyzetek Kenyeres Zoltán munkája. A jelzett írás: 465–469.

7 Németh László: *A felelősség szorításában – Jelek a társadalomnak 1945–1975*, Püski Kiadó I–III. 2001. Szerkesztette: Németh Ágnes, 1566.

8 Németh Ágnes: *Utószó*, in: Németh László: *Magam helyett* (Tanulmányok az életéről), Püski Kiadó I–II. 2002. A szöveget gondozta, összeállította: Németh Ágnes, 877.

9 Németh László: *A mítosz emlőin*, Írások a világirodalomról, Magyar Napló Kiadó, 2005; *A kísérletező ember*, Írások a világirodalomról, Írott Szó Alapítvány, 2006; *Szimultán utazás*, Írások a világirodalomról III., Magyar Napló Kiadó, 2009.

10 Németh László: *Történet és vallomás*, Írások a magyar irodalomról I., Magyar Napló Kiadó, 2011; *Illúzió és alkotás*, Írások a magyar irodalomról II., Magyar Napló Kiadó, 2014; *Tények, titkok, varázslatok*, Írások a magyar irodalomról III., Magyar Napló Kiadó, 2017.

híján) az első kiadást követik, az életműsorozatot, illetve a Püski-féle kiadásban szereplő, Németh Ágnes által javított szerzői kéziratok alapján történt kiadást alapul vevő digitális szövegváltozattal egybevetve.”¹¹ (A digitális változat: CD-ROM, *Arcanum Adatbázis – Osiris Kiadó, Németh László összes műve.*) Ez az egy mondat önmagában is jelzi, hogy akár egy-egy írás közreadásakor hányféle változatra, s milyen bonyolult összefüggésekre kell tekintettel lenni, kezdve azzal, hogy 1945 előtti, vagy 1945 utáni írásról van szó, merthogy 1945 előtt a nyomda ronthatott a megjelenő szövegeken, 1945 után viszont a cenzúra is nyomokat hagyhatott és hagyott is azokon, ha nem őrződött meg az írások kézírata, akkor végérvényesen. A kiadások során az ultima manus (utolsó kéz) elvének követése így aligha követhető. Az eddig említett gyakorlati kérdések megválaszolása és az egyes szövegek gondozása után következhetne a felépítményen való tünődés, az egyes tömbök létrehozása, s az életmű időbeliségen alapuló gondolati rendszerének az egyes írások segítségével történő megteremtése, az ezekkel kapcsolatos kérdések feltevésére és azok megválaszolására itt kísérletet sem teszek.

3.

Mostani írásom keretei között nem tekinthetem át a Németh László-i életművel foglalkozó írásokat. Sem azokat, amelyek a kialakuló életmű egyes darabjait fogadták, elemezték, vagy éppen támadták, sem a Németh halála után kibontakozó, jelentős gondolkodói-tudományos eredményeket hozó irodalom egyes darabjait. Itt és most az utóbbi tíz év eredményeivel sem szeretnék foglalkozni, gondolatmenetem más irányt követ. Ezért az utóbbi évtizedek valóban hatalmas és nehezen áttekinthető irodalmából három szerző munkáit emelem ki, igaz, az adott összefüggések között azokról is csak érintőlegesen írhatok.

Sándor Iván esszéíróként közelített Németh Lászlóhoz, a helyzet tisztázásának szándékával. A nyolcvanas években írott két könyve¹² az adott időszak helyzetűdata felől vizsgálta Németh gondolkodását, s annak aktualizálható elemeit, ne felejtjük, az erőteljes társadalmi változások felé vezető éveket éltük akkor. A Németh László Társaság elnökeként kezdeményezője volt *A századvég szellemi körképe* című tanácskozásnak és a tanácskozáson elhangzott előadásokat magába foglaló tanulmánykötetnek.¹³ A vállalkozás egésze mögött ott húzódott a Németh László-i indíttatás. Az életművel foglalkozó szaktudományos kutatás alapjait Grezsa Ferenc teremtette meg tanulmányaival, dokumentumközléseivel, számos kötet szerkesztésével, különösképpen pedig három korszak-monográfiájával, ezek Németh vásárhelyi korszakát, a háborús időszakot, majd a

11 Ekler Andrea: „A világ mindenfelé nyílt, s szerencsét próbálni jó és szabad”, In: Németh László: *A mítosz emlőin*, ih.: 371.

12 Németh László *üdvotana tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében*, Gondolat Kiadó, 1981; *A Németh László-pör*, Magvető Kiadó, 1986.

13 *A századvég szellemi körképe*, szerkesztette: Sándor Iván, Géczy János, Poszler György, Staar Gyula, Vekerdi László; Jelenkor Kiadó, 1995.

Tanu-korszakot vizsgálták.¹⁴ Ezekben a munkáiban kidolgozta és alkalmazta azt a fogalmi hálót (korszakfogalom, hőstipológia, a műfajok sajátos vonásai), amelynek segítségével Németh életművének sajátos vonásait meg lehet ragadni. A Németh László-kutatás örök vesztesége, hogy korai, 1991-ben bekövetkezett halála megakadályozta a hiányzó két korszak, az indulási időszak és a sajkodi korszak monográfiáinak megírásában. Vekerdi László nem csupán Németh gondolkodásának szaktudományos hátterét értette, hanem azt a sávot is pontosan érzékeltette, amelyikben Németh gondolkodása létezett, s amelyikre vonatkozott. Németh regényei kapcsán írta: „...a parciális szintekre szakadozottságtól talált vissza regényírásában a népmese egyetemes idejéhez, ami – mondani se kell – nem azonos az emlegetni szokott »időtlenséggel«. A konkrét időben játszódó történet a népmesében mindig megtörténhet, bár sohasem fog megtörténni, tudjuk jól. Nem fog megtörténni, mert nem a megtörténés az értelme, hanem a helyzetértelmezés. Éspedig majdnem kivétel nélkül olyan helyzetértelmezés, amely nem zárja ki eleve a reményt.”¹⁵

A különböző közlések révén a Németh László halála után eltelt közel fél évszázad alatt hatalmas ismeretanyag halmozódott fel. Egyrészt a személyéhez közvetlenül is kapcsolódó irodalomtörténészek, kritikusok, így Domokos Mátyás, Kabdebó Lóránt, Rákos Péter, másrészt a náluknál fiatalabb irodalmárok, közülük, szinte a jéghegy csúcsaként Babus Antalt, Bakonyi Istvánt, Bertha Zoltánt, Cs. Varga Istvánt, Görömbei András, Imre Lászlót, Kiss Gy. Csabát, Kulcsár Szabó Ernőt, Monostori Imrét, N. Pál Józsefet, Olasz Sándort, Szegedy-Maszák Mihályt, Tarján Tamást említem itt meg, számos fontos tanulmányban, könyvben foglalkoztak a munkásságával. Tényszerűen is rengeteg adat, levél áll rendelkezésünkre. Ismerjük édesapja, Németh József *Naplóját* és az első világháborús hadifogságára való emlékezését.¹⁶ Számos fontos levelezéskötet látott napvilágot, ahogy jeleztem, az első nagy kötet még az életműsorozat részeként, az azt követő három monumentális kötet már azon kívül.¹⁷ Ebben a négy kötetben összesen négyezerhatszáz Németh László által vagy neki írott levél található, az anyag részletes elemzése nélkül is elmondható, hogy ezek a kötetek a kutatók, de akár a tájékozódni akaró olvasók számára is a valóságos kincsesbányaként szolgálnak. Megjegyzendő, hogy az említett anyag csupán ízelítőt tartalmaz Németh László és Gulyás Pál levelezéséből, a megőrződött levelezés, négyszáznegyvenkettő

14 Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*, Szépirodalmi Kiadó, 1979; *Németh László háborús korszaka* (1938–1944), Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985; *Németh László Tanú korszaka*, Szépirodalmi Kiadó, 1990.

15 Vekerdi László: „*Viharokra emelt nyárderű...*” (Az Iszony – Égető Eszter – Irgalom trilógia világa), In.: Vekerdi László: *A Sorskérdések árnyékában*, Kalandozások Németh László világában, Új Forrás Könyvek, 1997, 146–147.

16 Németh József: *Napló (1898–1911), Hét év (1914–1921)*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Füzi László, Magvető Kiadó, 1993.

17 *Németh László élete levelekben*, Németh László munkái, Szerkesztette, sajtó alá rendezte: Németh Ágnes, a jegyzeteket írta: Grezsa Ferenc, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1993, majd: *Németh László élete levelekben I. 1949–1961, II. 1962–1966, III. 1967–1975*. A leveleket összegyűjtötte, szerkesztette: Németh Ágnes, jegyzeteket és az utószót írta: Domokos Mátyás, a szöveget gondozta: Duró Gábor, Osiris Kiadó, 2000.

levél, önálló kötetben jelent meg.¹⁸ Ugyancsak külön kötetben láttak napvilágot Németh László Magda lányához írott levelei, ez a kötet százkilencvennyolc levelet tartalmazott, majd Németh Magda édesapjához írott levelei.¹⁹ Megjelentek Németh László és felesége, Démusz Ella egymáshoz írott levelei, az ezeket tartalmazó kötetben háromszázkilencvenöt levelet találunk.²⁰ Érdekességként említem meg, hogy ismerjük Németh „dedikált könyvtárát” is, azaz a neki szóló könyvdedikációkat.²¹

Az eddigiekből jól látható, hogy Németh László családjának tagjai meghatározó módon segítettek a kutatást, hatalmas anyagot tettek közzé. Ennek kapcsán joggal írta Vekerdi László: „...a családban valamiképpen folytatódik a Németh László-i vállalkozás, a családban szép csendesen dolgozik tovább egy Németh László-i »műhely«.”²² Az alábbiakban pár utalással szeretném hangsúlyosan aláhúzni Vekerdi László mondatának igazát. Németh Judit kéziratban maradt, nagyobbrészt nem publikált írásokból összeállította a *Négy könyv* című kötetet,²³ és könyvet jelentetett meg Némethnek a természettudományokkal való kapcsolatáról.²⁴ Németh Magda a család 1944–45-ös helyzetéről adott közre könyvet.²⁵ Németh Ágnes a Püski Kiadónál több könyvet is szerkesztett, itt az életrajzi írásoknak a kétkötetes kiadását említem meg, *Magam helyett* címmel jelentek meg, később ezek párjaként édesapja naplóit adta ki összegyűjtve.²⁶ A levelezésköteteknek és ezeknek a könyveknek nagy szerepük volt abban, hogy a leveleket és a naplókat Németh legalább olyan fontos „műfajainak” tudjuk tartani, mint a regényeket, drámákat, esszéket. Dr. Lakatos István, Németh Ágnes férje több életrajzi kötetet jelentetett meg.²⁷ Ezek a könyvek számos másképpen nem elérhető utalást, adatot tartalmaznak, olvasásukkor mindig azt érzem, hogy segítségükkel akár életrajzi regényt is lehetne írni Németh Lászlóról. Dr. Lakatos

18 *Egy barátság levelekben*, Gulyás Pál és Németh László levelezése, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Gulyás Klára és G. Merva Mária. Utószó: Gulyás Klára, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990.

19 Németh László: *Levelek Magdához*, szerkesztette: Németh Magda, Monostori Imre, Cs. Varga István, TIT Komárom Megyei Szervezete, 1988 és Németh Magda: *Levelek apámnak*. Szerkesztette, válogatta és a jegyzeteket írta: Németh Magda és Cs. Nagy Ibolya, Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen, 1989.

20 „...tőlem külön nem engedlek”, Németh László és felesége levelezése 1920–1973. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Németh Ágnes és Gál Mihály, Gondolat Kiadó, 2014.

21 Gál Mihály: *„A nemzet lelkiismeretének”*, Németh László dedikált könyvtára, Gondolat Kiadó, 2012.

22 Vekerdi László: *A Család*, Forrás, 2000. 1. 72.

23 Németh László: *Négy könyv*. Válogatta és szerkesztette: Németh Judit, sajtó alá rendezte: Vekerdi László, Szépirodalmi Kiadó, 1988.

24 Németh Judit: *Németh László és a természettudományok*, Nap Kiadó, 2013.

25 Németh Magda: *Mélységből mélységbe*, Németh László és családja 1944–1945, Nap Kiadó, 2010.

26 Németh László: *Magam helyett* (Tanulmányok az életéről) I–II., A szöveget gondozta, összeállította: Németh Ágnes, Püski Kiadó, 2002 és Németh László: *Napló*. Összeállította, a szöveget gondozta és az utószót írta: Németh Ágnes, Tiszatáj Könyvek, 2006.

27 „Az író – vállalkozás”, Németh László *Életrajzi kronológia 1901–1948*, I. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: Dr. Lakatos István, Argumentum Kiadó, 1997, „Az író – vállalkozás”, Németh László *Életrajzi kronológia 1949–1975*, II. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: Dr. Lakatos István, Argumentum Kiadó, 1998 és dr. Lakatos István: *Németh László betegsége és halála – Naplóm Németh Lászlóról (1963–1975)*. „Gyermekeimért és érte” (Fejezetek Németh Ella életéből), Tatabánya, 1989.

István munkáinak értéke felbecsülhetetlen, hiszen olyan területtel kapcsolatosak, amelyről más forrás nem áll a rendelkezésünkre...

Ahhoz, hogy Némethnek a saját korában elfoglalt helyét érzékelhessük, ismerünk kell Monostori Imre „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” – *Vonulatok a Németh László recepció történetéből* című fogadtatástörténeti munkáját, pontosabban annak első kötetét – a második kötet most formálódik.²⁸ A Németh László-irodalomban új, de erősen indokolt színként jelent meg Bálint Ágnes *Télemakhosz bolyongásai* című, lélektani elemzéseken alapuló pszichobiográfiai munkája.²⁹ A pszichobiográfia a történettudomány (irodalomtörténet) és a pszichoanalízis eszköztárát alkalmazza, ezek segítségével Bálint Ágnes Németh személyiségfejlődését követi nyomon, s pontosan rámutat azokra a csomópontokra, amelyek analízisen alapuló ismerete nélkül Németh világát nem érthetjük pontosan. A megközelítésnek ez a módja Németh-műveken alapszik, azok kínálták fel, mondhatom azt is, hogy azok követelték az elemzésnek ezt a formáját. Bálint Ágnes jelzi, hogy munkája egyelőre töredék, s várhatjuk a folytatását, magam viszont azt mondom, hogy a Németh-életmű mögötti lélektani vonulatokat máris sikerült felvázolnia.

4.

A kényszerűen rövid áttekintések után fel kell tennem a merre tovább? kérdését is. Ennek kapcsán jegyzem meg, hogy ez a kérdés magánérdeklődésemből fakad, feltételére senkitől megbízatást nem kaptam, sőt fölöttébb sajátos lenne, ha valamiféle megbízatásról beszélnék. Ugyanis az eddigi kutatások során sem érvényesült megtervezettség, mindaz, amiről eddig írtam, életkorukban és szemléletükben egymástól kisebb-nagyobb távolságra lévő, de nagyjából egymás munkáját figyelő és megbecsülő irodalomtörténészek, könyv- és lapszerkesztők, egyetemi és főiskolai tanárok, s láttuk, a családtagok munkája eredményeként jött létre. Intézményi háttér a legritkább esetben állt egy-egy kutató mögött, ez egyébként más életművek kutatói kapcsán is elmondható. Így tehát csupán a magam elképzeléseit fogalmazom meg akkor, amikor elmondom, hogy szerintem merre kellene továbbhaladni Németh László életművének kutatásában.

Úgy gondolom, az eddig elmondottak kapcsán, de az egyszerű belátás alapján is nyilvánvaló, hogy az életmű valós történeti összefüggésekre helyezésének legalapvetőbb feltétele a pontos, annak alakulását nyomon követő, s így a megértését segítő, az életmű logikai rendjét is követő szövegkiadás. Magam Németh életművének alakulása szempontjából az időt tartom a leginkább meghatározó tényezőnek, ezért az elvárhatóan hiteles, de számos gyakorlati kérdést felvető kritikai szövegközlés mellett a genetikus kiadást tartanám elfogadhatónak. Az életmű alakulásának történetiségét bemutató kiadás nagyban segíthetné a művek

28 „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” – *Vonulatok a Németh László recepció történetéből*, Az író születésének 100. évfordulójára válogatta, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta: Monostori Imre, Argumentum Kiadó, 2003.

29 Bálint Ágnes: *Télemakhosz bolyongásai – Németh László pszichobiográfiája (1901–1932)*, Kronosz Kiadó, 2012.

értelmezését, s azt, hogy azok milyen szereppel-feladattal bírnak az életmű egészén belül. Idáig eljutva szükséges utalnom arra, hogy egy egységes elvek alapján történő és teljesnek nevezhető kiadás megvalósításának ma semmiféle esélyét nem látom. Évtizedeket igénybe vevő feladat lenne ez, ilyen hosszú időre azonban nem tervezhetünk akkor, amikor mostanra gyakorlatilag minden, korábban elkezdett kritikai kiadás munkálatai leálltak.

Ugyancsak fontosnak gondolom, hogy valamikor a hiányzó két korszak-monográfia megíródjon. Említettem, hogy Grezsa Ferenc az általa megírt három korszak-monográfia után a készülődés, majd a lezáródás időszakának monográfiáit már nem írhatta meg. Tudom, hogy a más által elvégzett korábbi munkák nem folytathatóak, így annak is örülnék, ha akár önálló szemlélettel váгна neki valaki ennek a munkának, mivel szükség lenne számos filológiai kérdés megválaszolására, nem beszélve az értelmezésekről. Itt említem meg, hogy a magam összefoglaló munkáját³⁰ sem az egyes korszakok, sem az életmű egészének vonatkozásában nem tekintem monografikus jellegűnek. Abban a könyvben arra tettem kísérletet, hogy megmutassam, Németh életművét miképpen lehet egyben látni, s hogy gondolkodását milyen mozgások és törvényszerűségek jellemezték.

A harmadik megjegyzésem az előbbiekkal kapcsolatos. A magyar irodalomtörténet-írás művelői az elmúlt évtizedekben érezhetően egy-egy szerzőre koncentráltak. Ha a huszadik századi alkotókra gondolunk, akkor kezdetben nem is tehettek mást. „Birtokba” kellett venniük az életművet, fel kellett tártaniuk alakulásának belső törvényszerűségeit, meg kellett jelentetniük az egyes szerzőkhöz kapcsolódó dokumentumokat – mégis mintha izolációhoz, elszigetelődéshez vezetett volna mindez. Az egyes életművek kutatói maguk között folytatnak diskurzust, mintha a másik, vagy a harmadik klasszikus szerző nem is a kortársa lett volna annak az alkotónak, akivel ők foglalkoznak. Így fontosnak érzem a történetiség elvéhez való visszatérést, s az egyes szerzők közötti kapcsolódási pontok keresését. Az eddigi irodalomban természetesen számos hasonló céllal írott tanulmányt találunk, közülük példaként említem Lackó Mikós tanulmányát az Új Szellemi Frontról,³¹ Dénes Iván Zoltán tanulmányait, kiemelve a Bibó István Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával folytatott vitájáról írott könyvét,³² Olasz Sándornak már a halála után összegyűjtött tanulmányait,³³ a Németh László 1956-os forradalommal kapcsolatos írásaiból, kéziratföredékeiből összeállított, a Nap Kiadó által közreadott könyvet,³⁴ Monostori Imrének a Szekfű Gyula kortársaival való kapcsolatát elemző tanulmányát³⁵ és a Szekfű Gyulával foglalkozó

30 Füzi László: *Alkat és mű*, Németh László 1901–1975, Kalligram, 2001.

31 Lackó Miklós: *Az Új Szellemi Front történetéhez*, in.: Lackó Miklós: *Válságok, választások* (Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról), Gondolat Kiadó, 1975, 52–170.

32 Dénes Iván Zoltán: *Ellorzult magyar alkat* (Németh László vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával, Osiris, 1999).

33 Olasz Sándor: *A nyugati igény* (Németh Lászlóról), Nap Kiadó, 2011.

34 Németh László: *A magyar forradalomról*. A bevezető tanulmányt írta: Görömbei András, befejező megjegyzések: Németh Judit, Nap Kiadó, 2011.

35 Monostori Imre: *Pillantások Szekfű Gyula szellemi kapcsolataira a harmincas évek közepén*, Magyar Szemle, 2017. március, 34–52.

könyvét,³⁶ s Bartha Ákos Bajcsy-Zsilinszky Endrével foglalkozó monográfiáját.³⁷ Természetesen a megjelentetett levelezés anyaga is ehhez a vonulathoz tartozik, ezért sajnálatos, hogy más életművekkel foglalkozó irodalmárok eddig ritkán hasznosították ezt a hatalmas szövegegyüttest. Az említett munkák is jelezhetik, hogy Németh számos irányból érkező és számos irányba elágazó gondolkodói szálakat kapcsolt össze, olyan szálakat, amelyek erősen a saját korához kötődtek, s a közösségteremtés irányába mutattak, miközben a kivonulás, a csoportoktól való elszakadás lehetőségeit is állandóan kereste. Ha a Németh-jelenséget érteni akarjuk, akkor alkatának és magatartásának, szellemi mozgásainak ezzel a sajátos kettősségével is szembe kell néznünk.

De mással is. A monografikus szemlélet ugyanis szükségszerűen és elkerülhetetlenül, annak ellenére, hogy a tárgyalt szerzőnek az adott korról való kapcsolatát is elemzi, mintegy „kivágja” a szerzőt az adott korból, s önmagában szerepelteti. Németh azonban nem csupán élte korát, miközben természetesen ezt is tette, s mindez a műveiben is megmutatkozik, hanem történelmi szereplő is volt, valójában már a húszas évek végétől szinte élete végéig, s a személyes vonásokon és kapcsolódásokon túl ennek a szerepnek a sajátos vonásait, eszmetörténeti tartalmait is fel kell majd tárni. Enélkül sem a *Tanuban* hirdetett programját és magatartását, sem a későbbi korszakokat nem értenék meg. A legtöbbit talán, nem utolsósorban a már említett kötetnek köszönhetően, az ezerkilencszázötvenhat sorsdöntő napjaiban vállalt szerepéről tudunk, bár még itt is akadnak fehér foltok. Minden eddigi eredményt megbecsülve, s ismételten hangsúlyozva, hogy számos kiváló munka mutatott ebbe az irányba, ezt értem a történetiség elvéhez való forduláson, ami szükségszerűen együtt jár majd Németh önértelmező írásainak újbóli értékelésével is. Mindez egyáltalán nem független attól, hogy a most induló történészek és irodalomtörténészek már nem annak az utóéletnek a részesei, amelyik még Németh gondolatainak elfogadtatását tartotta a feladatának, ők inkább már Németh eddigi utóéletét is érteni és elemezni akarják. Feltehetően magát az életutat, a művet, annak az adott korszakokban betöltött szerepét, más gondolkodásokkal való kapcsolatát, vagy az éppen az azokkal való szembenállását akarják elemezni. Munkájuk nem lesz könnyű, ezer irányba elágazó, számos társadalmi-politikai-eszmei összefüggést magához rántó írói-gondolkodói életművel találják majd szemben magukat, miközben úgy kell fogalmakat elemezniük, hogy azok személyes vonatkozásaira, az alkattal való összefüggéseire, morális tartalmaira, vagy akár metaforikus voltokra, s bölcséleti értékükre is figyelemmel kell lenniük.

Mindezek kapcsán idézem a művészettörténész Marosi Ernő gondolatmenetét, aki Fülep Lajos szavaihoz kapcsolódva a következőket mondja: „Az, amit kortárs művészetnek szokás nevezni, nem adott mennyiségű mű egyszerű halmaza, hanem különböző eredetű és emellett eltérő korú alkotásokból leszűrt

36 Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben* (Életmű – fogadtatás – utókor [2013–2016]), Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2017.

37 Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Életút és utóélet, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019.

kánon, amely az újraértelmezett régmúltat is magába foglalja. A mű kora nem feltétlenül azonos keletkezésének és mesterének korával...³⁸ Az idézett mondatok csupán látszólag mondanak ellent az általam eddig mondottaknak. Egy-egy műnek, vagy akár egy gondolkodói világnak az „újraértelmezett régmúltba”, s így az egyes korok kánonjába való bekerülése ugyanis eredendően megköveteli a művek, gondolatrendszerek megszületésük időszakához való kötődéseinek, s így a meghatározottságaiknak a minél pontosabb, fogalmi módon történő elemzését. Egy művet, vagy akár egy gondolkodói rendszert akkor érthetünk teljesen, ha azt is értjük, hogy miért született meg, s hogy az adott korban milyen szerepet töltött be. A műveknek nem csupán ideájuk van, hanem testük is, a festmények ideája, az egyes képek eszméjének létezése, hogy ezt a példát hozzam, elszakíthatatlan fizikai létezésüktől, anyagszerűségüktől, s mindattól, amivel az őket megteremtő korhoz kötődtek. Az igazán jelentős művek csak akkor kerülhetnek be a különböző korszakok kánonjaiba, vagy ahogyan Marosi Ernő pontosan mondja, az újraértelmezett régmúlt révén csak akkor válhatnak az újabb korszakok részévé, ha a hozzájuk közelebb álló utókornak a velük kapcsolatos összes fontos kérdést sikerül tisztázni.

38 Marosi Ernő: *Recepció, önreflexió, művészettörténet*, in: Marosi Ernő: *„Fénylik a mű fényesen”* – Válogatott írások a középkori művészet történetéről, I–III., 1. kötet, 15., Martin Opitz Kiadó, 2020.

Petőcz András

Anyám arca

*Alszik az anyám.
Holnap majd meghal.
Nézem az arcát:
nem látom többé.*

*Mindenen túl ez az arc.
Nincs rajta szomorúság.
Vereség van rajta.
Meg a távozás akarata.*

*Anyám alszik.
Mozog a szája.
A ráncait nézem,
és a szőrszálakat.*

*Túl mindenem,
mindenen, ami Idő.
Valaminek a kezdete.
Valaminek a vége.*

*Hívott az orvos:
búcsúzzam el.
Mellette állok.
Búcsúzkodom.*

*Alszik az anyám,
álmodik éppen,
mozog a szája,
nem mozdulok.*

*Most akkor elmegy,
mondom magamban.
A homlokát simogatom.
Bocsásson meg nekem.*

*Alszik az anyám.
Holnap már halott.
Itt van az arca:
többé nem láthatom.*

Öregség ellen

*Nem akarok megöregedni.
De a befejezés mikéntjét
nem ismerem.*

*Nem tudom, hogyan
távozhatnék innen
mindenféle felesleges*

*és értelmetlen, sőt,
kínosnak mondható
procedúra nélkül.*

*Elmenni szeretnék.
Itthagyni mindent.
Elmenni,*

*és soha többé
vissza nem nézni,
ha lehet.*

Rimaszombat

*Rimaszombat messzire van,
Rimaszombat a határon túl van.
Rimaszombatból jött az anyám.
És meghalt egy kórházi ágyon,
Budapesten.*

*Rimaszombat messzire van,
mondom, és látom a házat,
ott, a Rima partján, ami
már nem az anyám háza:
idegenek lakják.*

*Elmegy mindenki, aki itt.
Jönnek helyettük mások.
A Rima partján valamikor
játszadózott valami kislány,
bámulta a folyót.*

*És a folyó is bámulta őt, aki
fagallyat hajított bele, a vízbe,
és sikongatott a boldogságtól,
mikor az a gally, bukdácsolva bár,
de továsietett.*

*Mindenki elmegy, aki vagyunk,
de a távoli Rima, kicsinke folyó,
ott, túl a határon, idegen földön,
most is látja az anyámat, ahogy
játszik a parton.*

*Rimaszombat messzire van,
Rimaszombat a határon túl van.
Valamikor onnan jött az anyám.
Mehalt a napokban, Budapesten,
egy kórházi ágyon.*

Soproni András

Egy orosz ballada

A vers, amelynek fordítása alább olvasható, Puskin egyik legismertebb költeménye, az orosz nemzeti romantika szépen zengő mintadarabja, amely mind a mai napig az iskolai tananyag olyan stabil része, mint nálunk, mondjuk, a Walesi bárdok. Jómagam valamikor 1954–55 körül ismerkedtem meg vele a budapesti Maxim Gorkij (igen, még x-szel írva) orosz tannyelvű iskola hatodik-hetedik osztályos tanulójaként. (Akit a kitűnő iskola jobban érdekel, ajánlom figyelmébe Papp Gábor Zsigmond *Sihedernyi koromban* című dokumentumfilmjét.) Bár hála orosz anyanyelvű tanárainknak, akkor már elég jól ismertem a nyelvet, hazudnék, ha azt mondanám, hogy a vers minden szavát egyből megértettem, hiszen még a mai anyanyelvű orosz iskolások számára sem könnyű – éppen, mint a magyar gyerekeknek az „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja” –, de a zenéje megragadott, és a memoriter jóvoltából hosszú szakaszok egy életre megmaradtak az emlékezetemben.

Amikor bő egy évvel ezelőtt – merő kedvtelésből – nekifogtam Puskin versei fordításának, elsőként éppen az egykori – azóta szinte véremmé vált – memoriterek átültetésével próbálkoztam. Őszintén szólva, az *Olegtől* tartottam, mert ellentétben a legtöbb Puskin-verssel, nem két szótagú (hárommorás) ritmusban íródott, hanem három szótagosban (négymorás), és a két nyelv hangzó különbségei következtében ez utóbbiakat közismerten nehezebb átültetni.

Ki volt hát a költeményben szereplő Oleg fejedelem?

Minden nép történelmi tudata legendákkal veszi kezdetét (amelyekkel aztán az önmagát tudománynak tekintő történelem nem győz eleget hadakozni). Oleg nagyfejedelem egyik legkorábbi említése a legteljesebb fennmaradt óorosz krónika vagy évkönyv, az Óskronika lapjain olvasható. Ez az 1110 körül (tehát valamivel Anonymus előtt) keletkezett mű a kilencedik század közepétől (ez nagyjából a honfoglalás kora) kezdi az eseményeket, és a mi Névtelenünkhöz hasonlóan régi írott adatokat és mondákat elegyít bibliai történetekkel. Nos, az Óskronika szerint Oleg (Árpáddal nagyjából egy időben) 879-től novgorodi, majd 882-től kijevi nagyfejedelem volt, állítólag ő egyesítette a keleti szlávok két fontos központját, ezért sokan őt tekintik az óorosz állam megalapítójának. Az Óskronikában szerepel először állandóvá vált jelzője: *вещий* (vescsij), ami jóst, jövőbe látót, de egyszerűen bölcslet is jelent (a különböző értelmezéseknek a vers fordítása szempontjából is szerepe van). Ugyaninnen és más forrásokból az is tudható, hogy harcolt a kazárok ellen (akiknek kissé korábban a magyarok ősei is a fennhatósága alá tartoztak), valamint kitűzte Cárgrád, azaz Bizánc kapujára a pajzsát (vö. Lehel kürtje).

Oleg utóda – egyes források szerint – a fia, Igor nagyfejedelem lett (bár a fiú-ági örökösödés valószínűleg jóval később vált törvényvé). Más források azonban Igot az ő-ős és dinasztiaalapító Rjurik fiának tartják, és eszerint Olegnek csupán nevelt gyermeke volt. Ez az Igor lett Muszorgszkij *Igor fejedelem* (és nem herceg!) című operájának főhőse. A legendák egyik változata szerint Igonak amolyan társuralkodója volt a felesége, Olga fejedelemasszony (valójában több felesége lehetett, és Olga talán a legkedvesebb volt – ha létezett egyáltalán).

A Puskin-költeményben említett reáliák közül ki kell emelnünk még a kereszténység előtti óorosz panteon – Zeuszra/Jupiterre, és némiképp Arészre/Marsra emlékeztető – villámhajigáló, katonaságot pártfogoló főistenségét, Perunt, akinek kedvenc fája (és Puskiné is!) a tölgy. A versben említett „sötét vadon”, ahonnét Perun papja előlép, alighanem szintén tölgyerdő lehetett. Érdemes megjegyezni, hogy a *pap* szó nem szerepel az oroszban, a vers szerint az illető *кудесник* – varázsló, mágus, jós, aki *покорный Перуну одному* – Perun híve, *szolgája, alávetette egyedül*. Itt utalnék vissza Oleg jelzőjére: ha egyszer ettől a – remeteszerű – mágustól kér eligazítást a jövőjét illetően, akkor a *вещий* nem lehet *jós*, hanem csakis *bölcs*.

A költemény tehát amolyan óorosz mondafeldolgozás, teljesen a korabeli európai romantika szellemében, de mondandója – sok hasonlóval ellentétben – nem (vagy nem csak) az ősök hősiességének megéneklése, sokkal inkább a megjósolt és elkerülhetetlen végzet motívumának óorosz jelmezbe öltöztetése. A motívum, mely már Oidipusz történetébe is évezredes múlt nyomán került be, különösen dúsan virágzott a fatalista beállítottságú Kelet irodalmában, így az *Ezeregy éjszaka* históriáiban.

Van azonban itt még egy fontos motívum, és Puskin talán éppen ennek kedvéért írta meg az egész költeményt. Amikor Oleg az igaz jóslat díjául a legszebb lovát ajánlja, a jós felháborodottan válaszol:

*„Nem féli a jós a hatalmas urat,
S nem kell neki fényes ajándék.
Igaz szava mind, és a nyelve szabad,
És ihleti isteni szándék.”*

Itt a szellem embere, a vátesz – és Puskin fogalomvilágában a költő! – utasítja vissza a harcos fejedelem adományát, igaza – isteni ihlete – biztos tudatában. És a történet őt igazolja. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a Perun-pap távoli rokona a walesi bárdoknak.

A vers műfaja ballada – jellegzetes korabali műfaj –, így közeli rokona az Arany-balladáknak is. Azzal a jelentős különbséggel, hogy Arany gondolatvilága nem annyira a fátum, mint inkább a vétek és a belső bűnhődés, a lelkipurdalás eszméje körül forog.

A vers nyelvazata a témának megfelelően ünnepélyes, enyhén archaizáló, természetesen a 19. század eleje nyelvéhez képest. Az oroszban ezt az teszi viszonylag könnyűvé, hogy az orosz pravoszláv/ortodox egyház által használt nyelv megőrzött egy évszázadokkal korábbi nyelvállapotot, ami így Puskin korában még jól érthető volt. Az egyház üldözése és a „természetes elvilágosiasodás” következtében ez ma már nem így van.

De hát Puskin kora óta eltelt két évszázad, és a mai olvasó számára már maga Puskin is egy cseppet archaikus. Sántikáló hasonlattal, az abszolút kortárs Vörösmartynál frissebb, és valahol a balladás Arany környékén helyezhető el. A fordítónak itt mérlegelnie kell: azokat a tartalmakat, amelyekről Puskin ír, képtelenség, sőt komikus lenne a mai magyar nyelven előadni, ezért érdemes egy hajszálnyi archaikus árnyalatot adni a fordításnak. Alkalmos eszköz ehhez az úgynevezett félmúlt idő (festé, leszegé, rálépe), amely a 19. század első felének nyelvében még ismert volt, de már teljesen egybemosódott a „valódi” múlt idővel. A klasszikus példa:

*Borozgatánk apámmal;
 Ivott a jó öreg,
 S a kedvemért ez egyszer –
 Az isten áldja meg!
 (Petőfi Sándor: Egy estém otthon)*

Érdeemes pár szót fordítani a költemény verselésére. Elnézését kérem az oroszot már semmilyen szinten nem ismerő olvasóknak, muszáj példát hoznom. Az alábbi, szótagokra bontott szövegben dőlten kiemelt betűk hangsúlyos (és egyben értelemszerűen hosszú) magánhangzót jelölnek.

Вот ны-не сби-ра-ет-ся ве-щий О-лег
 От-мститъ не-раз-ум-ным хо-за-рам

Vagyis
 U – U U – U U – U U –
 U – U U – U U – U

Az orosz verstan a sort így tagolja:
 U – U | U – U | U – U | U –

Ilyen verslábat az általam ismert magyar verstanok nem tartalmaznak, az orosz költészetnek viszont egyik legfontosabb mértéke: az amfibrachisz (két rövid között egy hosszú szótag).

És most nézzünk egy sort Arany *Szondi két apródja* című verséből, itt dőlttel a magyar prozódia szerinti hosszú szótagok vannak kiemelve:

Mint hul-la a hul-la! ve-szett a po-gány

Vagyis
 – – U U – U U – U U –

Mint látjuk, ez csaknem teljesen azonos az orosz sor ritmusával.

A magyar vers ritmusát általában anapesztusosnak tekintik, eszerint a sort így tagolják:

– – | U U – | U U – | U U –

Megvallom, én az első szótagot is rövidnek hallom, vagyis így:

U – U U – U U – U U –

(Még egyértelműbb ez az olyan sorokban, mint A vár pi-a-cá-ra e-züs-töt, a-ranyt... stb.)

Mint látjuk, ez teljesen azonos az orosz sor ritmusával. Lehet, hogy ez az elemzés szakmai szempontból vitatható, az én pragmatikus fordítói szempontomból az a lényeg, hogy fordítás közben fülemben az Arany-ballada ritmusa csengett. Azaz: a fordító ebben a tekintetben is hozott anyagból dolgozik, csak ritkán kell felfedeznie a spanyolviaszt.

ПЕСНЬ О ВЕЩЕМ ОЛЕГЕ

*Как ныне собирается вещей Олег
Отмстить неразумным хозарам,
Их селы и нивы за буйный набег
Обрек он мечам и пожарам;
С дружиной своей, в цареградской броне,
Князь по полю едет на верном коне.*

*Из темного леса навстречу ему
Идет вдохновенный кудесник,
Покорный Перуну старик одному,
Заветов грядущего вестник,
В мольбах и гаданьях прошедший весь век.
И к мудрому старцу подъехал Олег.*

*«Скажи мне, кудесник, любимец богов,
Что сбудется в жизни со мною?
И скоро ль, на радость соседей-врагов,
Могильной засыплюсь землею?
Открой мне всю правду, не бойся меня:
В награду любого возьмешь ты коня».*

*«Волхвы не боятся могучих владык,
А княжеский дар им не нужен;
Правдив и свободен их вещей язык
И с волей небесною дружен.
Грядущие годы таятся во мгле;
Но вижу твой жребий на светлом челе.*

*Запомни же ныне ты слово мое:
Воителю слава — отрада;
Победой прославлено имя твое;
Твой щит на вратах Цареграда;
И волны и суша покорны тебе;
Завидует недруг столь дивной судьбе.*

Ének Oleg fejedelemről

*Ím, bosszúra indul a bölcs nagy Oleg,
Leszámol a dőre kazárral.
Rabló rohamukra a fészkeiket
Felégeti, dúlja vasával.
Bizánci a vértje, mögötte a had,
És hú paripája a nyerge alatt.*

*Szemközt, a sötét vadon fái közül
Ősz férfiú tart a mezőnek.
Perunnak a papja az agg egyedül,
Tudója a messi jövőnek,
Jóslat s ima közt igaz élte pereg.
S a mágus elé odaléptet Oleg.*

*„Mondd, jós, kit az istenek atyja szeret,
Mit tartogat nékem az élet?
S szomszéd örömére, hamar betemet
A sír röge? Mit hoz a végzet?
Ne félj! Csak a színigazat – ha tudod,
S legszebb lovamat jutalomba kapod.”*

*„Nem féli a jós a hatalmas urat,
S nem kell neki fényes ajándék.
Igaz szava mind, és a nyelve szabad,
És ihleti isteni szándék.
A messze jövő a homályba' vagyon,
De látom a sorsod a homlokodon.*

*Jegyezd meg a szóm: amiként akarsz,
Dicsó diadalt hoz a kardod,
Hírnév koszorúz, s odaszegzi karod
Bizánc kapujára a pajzsod.
Meghódol előtted a tenger, a föld,
Térdelnek irigyek a lábad előtt.*

И синего моря обманчивый вал
В часы роковой непогоды,
И пращ, и стрела, и лукавый кинжал
Щадят победителя годы...
Под грозной броней ты не ведаешь ран;
Незримый хранитель могущему дан.

Твой конь не боится опасных трудов;
Он, чуя господскую волю,
То смиренный стоит под стрелами врагов,
То мчится по бранному полю.
И холод и сеча ему ничего...
Но примешь ты смерть от коня своего».

Олег усмехнулся — однако чело
И взор омрачились думой.
В молчаньи, рукой опершись на седло,
С коня он слезает, урюмый;
И верного друга прощальной рукой
И гладит и треплет по шее крутой.

«Прощай, мой товарищ, мой верный слуга,
Расстаться настало нам время;
Теперь отдыхай! уж не ступит нога
В твоё позлащенное стремя.
Прощай, утешайся — да помни меня.
Вы, отроки-друзи, возьмите коня,

Покройте попоной, мохнатым ковром;
В мой луг под уздцы отведите;
Купайте; кормите отборным зерном;
Водой ключевою поите».
И отроки тотчас с конем отошли,
А князю другого коня подвели.

Пирует с дружиною вещий Олег
При звоне веселом стакана.
И кудри их белы, как утренний снег
Над славной главою кургана...
Они поминают минувшие дни
И битвы, где вместе рубились они...

«А где мой товарищ? — промолвил Олег, —
Скажите, где конь мой ретивый?

Hajód, ha a tengeri vész kavarog,
nem süllýed a csalfa habokba,
Se nyíl, se parittyá, se kard, se gyílok
Az életedet ki nem oltja.
A vérted alatt sose kapsz sebeket,
A gondviselés maga óvja fejed.

Nincs vész, amitől megijedne lovad;
Kezes: ha a gazda akarja,
Hol állja a záporozó nyilakat,
Hol vágdat előre, rohamra.
Nem féli a harcot, a hőt, a fagyot...
De tudd: a halálotat tőle kapod.

Oleg nevet, ámde a homloka már
Felhős, csupa gond, csupa bánat.
Támasztja kezét a nyeregbe, leszáll,
Nem szól, elereszti a szarát.
Búcsúzóva becézi a hű paripát,
Paskolja szügyét, simogatja nyakát.

„Bajtársam, az ég veled, elköszönök,
Elválík utunk ma örökre.
Nyergedbe, bizony, soha fel nem ülök,
Hiába a »Rajta, előre!«
Pihenj, vigadozz, de azért ne feledj!
Csatlósaim, erre, vigyétek a pejt.

Hátára terítsetek dísztakarót,
Dús rétjeimen legelészhet,
Forrásból igyék, egyen tiszta magot,
Fürödni a tóra vigyétek.”
Csatlósai elvezeték a lovát,
És hoztak elébe egy új paripát.

Vitézeivel lakomázik Олег,
Csengő kupa úzi a gondot.
Festé az idő maga ős fejüket,
Mint tél hava hajnali dombot.
Idézik a túnt daliás napokat,
Dicsérik a hajdani bajnokokat.

„Ki tudja, hová lehetett a lovam —
Bajtársam a régi csatákban?

Здоров ли? все так же ль легóк его бег?
Все тот же ль он бурный, извивый?»
И внемлет ответу: на холме крутом
Давно уж почил непробудным он сном.

Могучий Олег головою поник
И думает: «Что же гаданье?
Кудесник, ты лживый, безумный старик!
Презреть бы твое предсказанье!
Мой конь и доныне носил бы меня.
И хочет увидеть он кости коня.

Вот едет могучий Олег со двора,
С ним Игорь и старые гости,
И видят — на холме, у берега Днепра,
Лежат благородные кости;
Их моют дожди, засыпает их пыль,
И ветер волнует над ними ковыль.

Князь тихо на череп коня наступил
И молвил: «Спи, друг одинокой!
Твой старый хозяин тебя пережил:
На тризне, уже недалекой,
Не ты под секирой ковыль обагришь
И жаркою кровью мой прах напоишь!

Так вот где таилась погибель моя!
Мне смертью кость угрожала!»
Из мертвой главы гробовая змия,
Шипя, между тем выползала;
Как черная лента, вокруг ног обвилась,
И вскрикнул внезапно ужаленный князь.

Ковши круговые, запенясь, шипят
На тризне плачевной Олега;
Князь Игорь и Ольга на холме сидят;
Дружина пирует у берега;
Бойцы поминают минувшие дни
И битвы, где вместе рубились они

– kérdé Oleg – Ép-e? És fürge, olyan,
mint egykoron, ifjúkorában?”
Egy távoli domb tetején – felelék -
Már régen örökre lehunyta szemét.

Fejét leszegé a hatalmas Oleg
S töpreng: „De hát ama jóslat?
Te jós, te hazug, te mihaszna öreg,
Mért hittem az ostoba szódnak?
Vihetne ma is a lovam, mi se gond.”
S a csontjait látni akarja legott.

Hát indul Oleg és a sarja, Igor,
S az ősz csapat, és odavágtat,
Hol zúg a Dnyeper, és a partjairól
Már látni a dombon a vázat.
Eső veri, por lepi, szürke-fehér,
S rajt árvaleányhaját lenget a szél.

Rálépe a lókoponyára Oleg,
S szól: „Drága barátom, aludjál!
Túlélt lovasod, de a vég közeleg,
S ha készen a sír, s befogad már,
Ott nem te leszel, kire sújt ama a bárd,
Hogy vére itassa a gazda porát!

Hát ez vala végem, e csont? Emiatt
Tartottam a sanda haláltól?”
Kígyó feje bújik elő ezalatt
Sziszegve a holt koponyából.
A lába köré feketén tekereg,
Fogát belevágja, s feljajdul Oleg.

A gyászlakomán zene, szól a koboz,
És habzik az érckupa váltig.
A dombon Igor s vele Olga toroz,
A parton a had lakomázik,
Idézve letűnt daliás napokat,
Dicsérve a hajdani bajnokokat.

Borsodi L. László

E. úr

„az egyetlen út, amely önt Klammhoz vezet,
az (...) a titkár úr jegyzőkönyvein át vezet”

(Franz Kafka)

*Az iskolában sem az éles eszéért kedvelték,
nem tett kárt a tudományokban, a művészetekben,
a puszta írás, olvasás is kihívás volt számára,
tornaórák napokon hol beteg volt, hol másnapos,
a kollégiumban reggel nem szeretett mosakodni.
S mert alkalmatlanabb nem került, egy nap ő lett
a diáktanács elnöke: kezdeményezett, tárgyalt,
cselekvő magatartása diáktársait lenyűgözte,
együgyűbb tanárait szintén, mert irányt mutatott,
de valamiért senki nem mondta meg neki, hogy
amerre mutat, ott még senki nem járt és nem is fog.
Így lett egyre magabiztosabb, határozottabb, ravaszabb,
s sikerült olyanokkal körülvennie magát, akik okosabbak,
mint ő, de meghunyászkodók és szolgalelkűek.
S miután nagymúltú és nagyvonalú iskolája vonal felett
érettségiztette, egy közepes egyetem is elvieselte,
ahol sekély a kék, a szellem, de lón diplomás,
öltönyös-nyakkendő-s-megnyitós-szalagátvágós,
körmonadtokba Ariadné-fonal nélkül bonyolódós
újdemokrata népvészér, népmegváltó kisisten,
akinek most már nem egy iskola, nem egy város,
de egész megye süvegei személytelen személyét,
ki a Nagyházban lakik, akihez portáson, folyosók
labirintusán, hajbókoló vezérigazgatókon és
vezérigazgató-helyetteseken és azok helyettesein,
irodákon és irodakukacokon, jegyzőkönyveken,
határozatokon és rendeleteken át lehet bejutni,
ha be lehet jutni. Oda, ahonnan csakis hivatali útra megy,
levelez, telefonál, megfigyel, megfigyeltet és lehallgattat,
ahonnan mindent irányít, eligazít, kiigazít, kér, parancsol,
előre meghatározza a neki mondható szavak számát,
kényszerít, számonkér, megaláz, büntet, újra büntet,
kinek nevére meghajol, ki meghajol, kinek valódi neve sincs,*

a funkciója lett a személyneve, nagy E-vel, és miközben kiejtik, egyesek még a hangjukat is lehalkítják, mintha templomban, míg a legtöbben valahol a mélyen kis e-vel ejtik, mert tudják, az nem hallatszik, nem is látszik. Ahogy majd egyszer ő sem, mint régen, nagyon régen, amikor a hátsó padban sunyított, és várta, mikor bukik le újra, hogy nem tanult, és mit mond majd neki a tanár.

Feketében

(Kafka-átirat)

Tudják, én vagyok a kormányos, de van egy közülük, a mélynövésű, fekete ruhás férfi. Végighúzza kezét a szeme előtt, mintha álmodt volna, és tagadólag rázza a fejét. Ott állok a kormánynál, egyedül, a sötét éjszakában, lámpással a fejemnél, de hiába: ez az ember elkezd taszigálni, mellkasomra teszi a lábát, lassan lenyom, végül arcul üt. Hiába kapaszkodom addig a kormánykerék küllőibe, az ujjaim nem bírják, kiszakadnak. Elkezdek kiabálni, hogy legyénység, barátaim, de csak kettő-három indul el felém, imbolyogva, a ruhájuk már fekete, a többi viccelődik, meg se hallja. Én vagyok, nemde én vagyok a kormányos, bizonygatom. Bólogatnak, de kajánul egymásra nevetnek, majd elkomorulnak, szemük a törpe, fekete ruhást keresi. Állnak körülöttem, mint a nyitott sírnál. Hallgatnak. Elindulnak visszafelé.

Orosz István

Emlékek apámról VI.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermekeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvasnám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplójait olvasva kezdtem gyűjtögetni és leírni a vele kapcsolatos emlékeimet, ám be kellett látnom, az összeállítás nemcsak róla szól, belőlem is mutat valamit, engem is jellemez, mit választok ki a több száz oldalnyi kéziratból, s persze az is, mi jut eszembe róluk.

Az előző részben történt események közül (Kecskemétre költözött, tanítani kezdett, megházasodott) hadd emeljem ki – jó, beismerem, elfogult vagyok –, hogy megszületett a fia. Vagyis én. 1951-ben vagyunk.

Szeptembertől már szakérettségim voltam főállásban, a gimnáziumban csak egy negyedik osztályban tanítottam a magyart. (...) A kommunista diktatúra rám, ránk azért nem nehezedett teljes súlyával, mert a szakérettségis tanfolyam tanáraként (én 1950-től, Éva 1952-től) kivételezettséget élveztünk. A munkáskáder igazgató a tanulókhöz hasonlóan tisztelte a tanárokat, a tanulmányi vezető, Oláh Jóska pontosan tudta, mit hogyan kell csinálni. Egy jellemző megoldása: nem tartott értekezletet, csak a jegyzőkönyvét írta meg, s annak alapján megállapították, hogy a legtartalmasabb értekezletek a kecskeméti szakérettségis vannak.

A népi kollégiumok utódként indították meg 1948-ban a „Révai-iskolaként” is emlegetett szakérettségis tanfolyamokat, amelyek a „munkás és dolgozó paraszt származású” fiatalok felzárkóztatását, illetve az egyetemi felvételre történő fölkészítést szolgálták, olyanra, hogy maga az érettségi egyúttal a felvételi vizsgát is jelentette. A szakérettségire tizennyolc évnél idősebb, de harmincadik életévüket még be nem töltött fiatalok gyakorlatilag előképzettségtől függetlenül jelentkeztek, vagyis nagyon heterogén társaság ült a padokban, illetve lakott a kollégiumban, mert a „Révai-iskolák” bentlakásos intézmények voltak, ahol napi ötszöri étkezést, tanszert, sőt szociális helyzetüknek megfelelő ösztöndíjat is biztosítottak számukra. A kiváló körülmények, illetve a szaktanárokkal együtt töltött hosszú idő alapján magas színvonalú oktatás, valódi „elitképzés” is elképzelhető volt, a köztudatban azonban úgy él a szakérettségis időszak emléke, s talán nem egészen jogtalanul, hogy az ideológiai szempontok és pártpolitikai elvek már kezdték felülírni a tanári törekvéseket.

1988-ban apám két régi tanítványa – nem szakérettségisek, hanem egykori gimnazisták – a Magyar Televízió megbízásából dokumentumfilmet forgatott az ötvenes évek elejének szakérettségis kollégiumairól *Szárnyaló szellemünk otthona* címmel. Természetesen apámat is meginterjúvolták, sőt hallván, hogy épp ennek a memoárnak az összerakásán ügyködöm, a rendező Fazekas Lajos megajándékozott a film DVD korongjával, a szerkesztő-riporter Benedek István Gábor pedig fölhívott, hogy élőszóban egészítse ki emlékeit. A képernyőn pergő filmet meg-megállítva apám mondatait másolom ide.

Annak idején, diákkorunkban a népi írókon nőttünk fel, és amikor alkalmunk kínálkozott arra, hogy olyan fiatalokat tanítsunk, akiknek társadalmi helyzetük miatt nem volt alkalmuk arra, hogy

magasabb iskolákat végezzenek, akkor annak a lehetőségét láttuk itt, amire a népi írók biztattak bennünket; a nép kulturális színvonalának emelésére. Azt hiszem, nyugodtan mondhatom többes számban, mert a kollégáim is így érezték. Amikor először összehívtak minket, azokat, akiket kiszemeltek rá, hogy a szakérettségén tanítsanak, azzal kezdték, hogy önöket tartjuk a város legjobb tanárainak ... ez, különösen egy fiatalember számára igen lelkesítő volt. (Miközben beszél, megjelenik a monitoron a Kecskeméti Ságvári Endre Szakérettségis Kollégium 1951–52. tanévben végzett mérnöki „B” osztály hallgatóinak táblója, s kiderül, hogy apám nem csak a tanári kar legifjabb tagja, hanem a diákok közt sincs sok, aki fiatalabbnak látszana.) Ezek a gyerekek képesek voltak a reggeli fölkeléstől az esti lefekvésig szinte egyfolytában tanulni... Én az utolsó két évben mellékhivatású kollégiumi nevelőtanár is voltam, akkor már bent laktunk a szakérettségén, tehát az egész napjukat át tudtam tekinteni. Később találkoztam olyanokkal, akik elvégezték az egyetemet is, és természetesen fölvettem a kérdést, nem voltak-e hátrányban olyan diákokkal szemben, akik gimnáziumi érettségivel kerültek oda. Érdekes volt a felelet. Persze hátrányban voltunk az általános műveltség, az olvasottság terén, de előnyt jelentett, hogy megszoktuk a rendszeres munkát, s az egyetemen sem hagytunk ki egyetlen napot sem. (...) Egyébként a szakérettségi számos pozitívuma mellett tényleg voltak negatívumok. Szakirányú képzést kaptak, tehát például a jogász osztályban magas óraszámokban tanulták a történelmet, viszonylag magasban a magyart, sőt latint is tanultak, a többi tárgy azonban, ha volt is, elsikkadt. A mérnök osztályban is volt néhány órában magyar, meg volt valamennyi történelem, de ezek a matematika, a fizika, a kémia mellett melléktantárgynak számítottak. Ha az ember arra gondol, mennyi mindent felejt el az érettségi után, mennyi mindennek nem veszi hasznát, akkor hajlamos azt hinni, hogy ez a lehető legjobb módszer, mert itt eleve elhagyják azt, ami úgyis fölösleges lesz. Másrészt azonban tudjuk, hogy az emberi egyéniségbe az is beépül, aminek később gyakorlati hasznát nem veszi. Tehát ahhoz, hogy valaki értelmiségivé váljék, ahhoz egy szélesebb műveltség megalapozására van szükség, s ez az alapozás a szakérettségén nem történhetett meg úgy, ahogy a középiskolákban. Persze ezen is próbáltunk segíteni. Minden szakérettségisnek volt például színházberlete. Abban az időben a kecskeméti színház egészen színvonalas volt. Emlékszem például Schillertől az Ármány és szerelemre olyan vendégművészekkel, mint Gábor Miklós és Ruttkai Éva, meg egy kitűnő Bánk bánra. Persze voltak gyönyögébb darabok is. Mi a hallgatókkal mindet megbeszéltük. Szerveztem irodalmi szakkört a számukra, erre persze csak a jogász-, meg a közgazdászhallgatók jártak, ahol megpróbáltuk szélesíteni azt a szűkre szabott irodalmi anyagot – elsősorban világirodalmi kitekintéssel –, amelyet az órákon tárgyalni lehetett... Meglep egy ismerős arc, az apám után megszólaló egykori szakérettségis diáké: Horn Gyulának hívják.

'52 szeptemberében egy hónapos tanfolyamon voltam Pesten, a sah palotájában. Mi lehet az? Talán egy keleti elemekkel túldíszített épületet – az Urániát? – nevezte tréfásan a „sah palotájának”, vagy a Stefánia palotát, ahol tényleg járt a perzsa sah, igaz, egy fél évszázadal korábban, vagy az egykori Fasori Gimnáziumot, amelyben épp 1952-ben rendezkedett be a nem túl elegáns nevű KÖPTI, vagyis a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Török András barátom a Budapesti Törzsasztal tagjainak is továbbította a kérdésemet, s megkérte, hogy a tudós társaság tagjai milyen lelkesen próbálták megfejteni a rejtvényt. Az ő jóvoltukból ismertem meg a kívülről neobarokk, belül viszont keleti díszítésű Hermina (akkoriban Május 1.) úti Róheim-villát, amelynek egykori dohányzójában, mint írták, valódi Alhambra-érzés tölthette el a látogatót, ráadásul '45 után, mielőtt az ÁVH birtokba vette volna az épületet, működött is benne valami diákszálló. (Ebben a palotában gyilkolták meg 1918-ban gróf Tisza Istvánt.) A Törzsasztal tagjai hívták föl a figyelmem Emmer Kornél Bem rakparti palotájára is, amelynek eklektikus díszei közt keleti motívumok is burjánzottak. Az építető özvegyének halála után (1949), s mielőtt az államvédelem lecsapott volna rá, ebben az épületben is működött valamilyen kollégiumféleség. Talán érdekesebb is így, hogy nem tudom biztosan, melyik „sah-palotában” lakott apám 1952-ben, mert

így mindegyikbe odaképzélhetem. *Ez a tanfolyam barátságosabb és színvonalasabb volt, mint a két évvel korábbi; Lengyel Dénes volt a szemináriumvezetőm, a másik csoporté Vargha Balázs. Míg odavoltam, Oláh Jóska, a szakérettségi igazgatója Évát is megnyerte főhivatású tanárnak; én nevelőtanárrá is lettem, októberben beköltöztünk a volt árvaházba, a szakérettségi kollégiumban kapott kétszobás, fürdőszobás szolgálati lakásunkba.*

A szakérettségi előnye tehát az volt, hogy a Kada Elek utcai szükséglakásból továbbköltözhetek – illetve továbbköltözhattünk. A Kecskeméti ismerők bizonyára tudják, hogy az egykori polgármesteréről elnevezett Kada Elek utca az ötvenes években nem ott volt, ahol ma. A mai Petőfi Sándor utcát hívták Kada Elek utcának, és első lakóhelyem, amire persze egyáltalán nem emlékszem, valahol a szalagháznak nevezett épületmonstrum helyén állt. Az új cím a Zója utcában (a bútorokat átszállító fuvarosnak még Szent Imre herceg útját kellett mondani), a csak „árvaházként” emlegetett épületben volt. Az árvaház 1897-től létezett, először Országos Tanítói Árvaház volt a neve, 1926-tól, az alapító igazgató emlékére Faragó Béla Árvaháznak hívták, majd a nagy fordulatától, 1949 őszétől Faragó Béla Népi Kollégiumnak. 1951-től, vagyis történetünk idején lett belőle Állami Ságvári Endre Szakérettségis Kollégium, majd az egyik szárnyban rövid ideig Katona József Gimnázium. A szimmetrikus épület másik felében – a „lányszárnyban” – az orosz diákok, vagyis a hazánkban ideiglenesen állomásozó (így mondták) szovjet tisztek gyermekei számára nyitottak iskolát, míg a gimnáziumi oldal 1957-től újra árvaház lett Országos Nevelőintézet néven (csak ONI-ként emlegették), amelyben jutott egy kevés hely a környékbeli gyerekeknek is. Ők voltak, vagyis mi lettünk a bejárók. Én 1958. szeptember elsejétől, de hol vagyunk még attól. Egyelőre egy szolgálati lakásban lakom harmad..., pontosabban negyedmagammal...

Anyuka most már szinte állandóan nálunk lakott, a konyhában. Nyárra mi mentünk ki Cséparára, hozzá, Domokos bácsinál levő szobájába.

...igen, negyedmagammal laktam ott, akkoriban ugyanis az édesanyáknak szinte azonnal munkába kellett állniuk. A törvény szerint a szülési szabadság tizenkét hét volt, amit a szülés előtt és után két egyenlő részben kellett kiadni, vagyis anyámnak decemberben már tanítania kellett. A Cséparól beköltöző nagymama nélkülözhetetlen volt. Anyám kerékpárral járt tanítani, és napjában kétszer, eleinte talán háromszor is hazabiciklizett, hogy megszoportathasson. A Szent Imre – Kaszap (alias Zója – Zsákdugó) táv nem leküzdhetetlen, a Budai utca felé legfőljebb másfél kilométer lehet, letekerem, húsz perc alatt megvan oda-vissza, na persze jégen, hóban, esőben más lehetett, mint mondjuk egy cink-fütytös márciusban. Igen, egy madárcsicsergős március 19-én jutott eszembe mindez, a biciklizés, a szoptatás, ... nem mondhatom, hogy felidéztem őket, mert nem emlékeztem rájuk, legfőljebb annyira, amennyire a sokszor hallott dolgokat a gyermek egy idő után saját emlékeiként tartja számon. Szóval 2016-ban azt találtuk ki a testvéremmel, hogy szüleink temetése után jöjjünk ide a szomszédos református temetőből, és tartsunk egy személyesebb, barátságosabb beszélgetést azokkal az ismerősökkel, rokonokkal, akik a két halottra méretezett hosszadalmas szertartás után (kell még róla írni, de halasztom, ameddig lehet) még hajlandók egy búcsúkoccintás erejéig velünk maradni. Ekkor, 2016. március 19-én, hatvanegynéhány év után először léptem be újra az épületbe, pontosabban az épületnek abba a szárnyába, ahol kisdedkori lakásom volt. Uszkve egy évig éltem ott, a helyembe lépő „ideiglenesek” valamivel tovább: négy évtizedig.

Erről az évről még gyér emlékeim is alig vannak – írta a Memoárban apám, amit megpróbálok úgy értelmezni, hogy alig vannak emlékei, tudniillik rajtam kívül. Az intézeti lakást alighanem sikerült annyira betöltenem (végigbőmbölt éjszakák), hogy az emlékezetéből minden más törölődjék. Akkori életemet szüleim és nagyanyám későbbi megjegyzéseiből, meg persze történelmi olvasmányaimból rekonstruálva úgy látom, nem volt teljesen indo-

kolatlan, hogy időnként (?) hangot adtam ellenérzéseimnek. Az ötvenes évek elején nem volt pelenka, gumibugyi, popsikenőcs, bébiétel, sőt gyógyszer, oltóanyag, de még steril tű se nagyon, vagy ha mégis volt, nem juthatott mindenkinék, a szakirodalomban ugyanis bennünket, az 1950 és 1953 között született generációt hívták „Ratkó-gyerekeknek”, ami azt jelentette, hogy hála az akkori népjóléti, majd egészségügyi miniszter szigorú törvényeinek, hirtelen nagyon sok lett belőlünk. Azt ugyan nem gondolom, hogy születésemhez Ratkó Annának köze lenne, de mivel mégiscsak ez a korán őszülő szövívő volt hazám legelső női minisztere (mellesleg a kiváló költő, Ratkó József nagynénje), aki még Rákosiban is föl tudta gerjeszteni a kötelességtudatot, gyereket kéne csinálnia a túlkoros jakut first ladyvel, Fenyicskával (más kérdés, hogy nem jött össze nekik – nota bene magának a miniszter asszonynak sem), mégse tudom megállni, hogy egy mondatban ne emlékezek meg róla. Minden későbbi „beiskolázásom” során el fog hangzani a kifejezés: „Ratkó-gyerek”. Huszonnyolc évvel később apává, majd hatvanöt múltán nagyapává válván föl tudom mérni a fokozatokat, mennyivel könnyebb lett a csecsemők, a kisgyerekek ellátása. A kissé önzőre sikerült konklúzió tehát így fest: fölmentés adok magamnak az éjszakai bömbölések alól, és ezennel áttolok minden felelősséget a korra.

Megismételhetném apám mondatát, nekem sincsenek emlékeim erről az évről, gyér emlékeim se, igyekszem hát kutakodni, és megtalálni az emlékezésre mégis érdemes eseményeket. Ekkor volt, 1952 tavaszán, hogy középiskolás diákokkal előadták Katona József *Jeruzsálem pusztulása* című drámáját. Az 1814-ben írt darabnak voltaképp ez volt az ősbemutatója. Megtalálom egy kritikáját 1982-ből, a budai Várszínházban, immár „profi” körülmények közt előadott darab kapcsán írta: „Spiró György átdolgozása, amely az Új Írás januári számában jelent meg, örvendetesen irányítja rá a figyelmet Katona József Bánk bán előtt írt legjobb drámájára. Tudomásunk szerint sem megírásakor, 1814-ben, sem azóta nem játszották színházaink ezt a művet, csak műkedvelő, középiskolás diákok adták elő 1952-ben Kecskeméten Khoór Miklós tanár irányításával. A teljes szöveget játszották akkor egyetlen szőnyi változtatás vagy húzás nélkül, aggályosan, ragaszkodva Katona elég szűkszavú színi utasításaihoz is. Az előadás jelentős közönségsikert aratott, meg is ismételték, dicsérrelt írt róla az Irodalmi Újság kritikusa is.” Hogy apámat foglalkoztatta a színház, az más korabeli hírekből is sejtethető (az ő rendezésében játszotta például Molière *Fősvényét* a fiúgimnázium és a leánylíceum diákszínészeiből szervezett társulat), és hogy az 1952-es Katona-ősbemutatónak sem csupán nézője volt, az egy későbbi kecskeméti újsághírből tudható is. 1977. november 11-én (Katona születésnapján) a Katona József Gimnáziumban múltidéző ünnepi beszélgetést tartottak az épp negyedszázados bemutató emlékére, amelyen Szekér Endre tanár úr az egykori létrehozókat, Orosz Lászlót és Khoór Miklóst faggatta. Szóval 1952-ben – a gyereksírás elől menekülve – a *Jeruzsálem pusztulásával* foglalkozott. Hm. Lehetett némi áthallás a dologban, ami azt illeti, nem is kevés. A megszálló római hadsereg épp a város leigázásán ügyködik. „...egy egész nép, a zsidóság egyetemes tragédiáját vitte színre” – írja apám a Katona József-monográfiájában, de Jeruzsálem kapcsán eszembe jut Andrea húgom nagy Dsida-esszéje is, amelyet a *Psalmus Hungaricus*ról írt. „Ó Jeruzsálem!” (Miért nem ír többet ez a lány!?) 1814-ben Katona, 1940-ben Dsida és 1952-ben a kecskeméti színreállítók a zsidók tragédiájában a magyarokét akarták felmutatni. „A *Psalmus Hungaricus* utolsó refrénje ezért Jeruzsálem nevét visszhangozza. A fogalom, mely a névhez tapad, sokkal bővebb tartományúvá vált, mintsem hogy csak egyetlen nép, a zsidók, összetartozásának szimbóluma lehetne” – írja Andi. Annak, hogy van a darabban egy gyermekmegevési mellékjelenet, most nem keresnék aktualitást. Szerencsére Katona másik drámáját, a *Borzasztó toronyt* nem adták elő. A cím folytatása: ...*vagyis a gonosz talált gyermek.*

Volt kollégista társaim nem szűntek meg biztatni, hogy hagyjam ott Kecskemétet, főiskolán vagy egyetemen lenne a helyem. Kecskemétről való elszakadási kísérleteink most már közösen folytak. '51 nyarán Évát áthelyezték – cserével – egy szegedi középiskolába, én azonban hiába jártam ott állás után, még általános iskolában sem volt hely. Így maradtunk. '52 májusában a pécsi pedagógiai főiskolára pályáztam. Mászt neveztek ki, mint megtudtam, Péczely Lászlót, Kodály későbbi apósát.

Péczely neves irodalomtörténész, ráadásul Eötvös-collegista, Horváth János-tanítvány, és húsz évvel idősebb apámnál, vagyis a döntés elfogadható volt. Ha olykor szóba hozta, inkább csak arra utalt, hogy eltérően összes többi elbukott pályázatától, ahol a politika, a személyes protekció – vagy e kettő együtt – döntött, Pécsen legalább szakmai szempontok érvényesültek. Hogy Kodály apósával (aki egyébként 24 évvel fiatalabb volt a vejenél) szót kerítettek-e valaha a pécsi pályázatról, nem tudom. Apám 1980-ban megjelent könyvéről – *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei* – az egyik legalaposabb és legelismerőbb méltatást éppen Péczely írta, például állítva a könyvet a verstantudomány művelői elé.

Az egyre romló politikai és gazdasági helyzetben a szakértelességi bizonyos védelemet jelentett. A politikai szorítást egyébként saját bőrünkön nemigen észleltük. Az iskolákat az államosítás s némi diákszövetségi kilengések (Ordas Katáké diktatúrája) után alig-alig bántották.

Ordas Katalin nevét a *Kecskeméti Hírekben* találok meg, ő volt a városi diákszövetség titkára, s diktatúrája alatt alighanem „a Mindszenty-féle nemzetpusztító reakciós uszítás” elleni nagy kecskeméti diáktüntetés (1948. december), vagy valami hasonló értelmiségellenes demonstráció levezénylésére kell gondolni.

Nekem fölrották ugyan a szakfelügyeletről való lemondást, de következménye nem lett. A szakértelességin Heltai, a munkásigazgató nagyra becsülte a tanárokat, Oláh Jóska, a tanulmányi igazgató meg ügyes diplomata volt. Itt tényleg elegendő volt jól tanítani ahhoz, hogy értékeljenek bennünket. A rólam írt jellemzésben, amely '56-ban a kezembe került (1953. dec. 7-én kelt), csupa pozitívum található. Kiemelkedő szakmai tudás, széleskörű iskolán kívüli irodalomnépszerűsítés stb. „Nem párttag, de jó a kapcsolata a párttal. A párt többször is tanüjlet adta annak, hogy ismeri és értékeli irodalomtörténeti ismeretterjesztő munkáját, pl. a tavalyi oktatási évben az egyik pártiskolán is tartott irodalomtörténeti előadásokat.” Tanítottam a pártfunkcionáriusok exkluzív gimnáziumi levelező tagozatán is. Halanda István, a városi első titkár egyszer négyszemközt bevallotta, Szemereyt meg engem becsül leginkább a tanárok közül, mert mi nem adtunk neki jelest; tudja ő, hogy a többi tárgyból sem érdemli meg. A szakértelességekkel könnyű volt bánni. Szorgalmasak voltak, és hálásak a tanításért. A jogász és közgazdász osztály hallgatóinak irodalmi szakkört is szerveztem, világirodalmi témákkal foglalkoztunk, ők írták – felváltva – a foglalkozások jegyzőkönyvét is. Írásbeli feladataikat, dolgozataikat úgy javítottam, hogy magam mellé ültettem a delikvenst: igen hasznos volt, hogy minden hibát azonnal megbeszéltem velük (s ezért még korrepetálási óradíjat is fizettek). Egyik osztályom egy központi helyesírási felméréskor országos első lett. Az egyik jogász egy találkozáson elmesélte, hogy a minisztériumban vele fogalmaztatják a rendeleteket, úgy megtanult nálam fogalmazni. A szakértelességi történetéből egyetlen disszonáns esetre emlékszem, az sem olyan osztályban fordult elő, ahol tanítottam: az egyik hallgatóról kiderült, hogy kulák származású, kizárták, öngyilkos lett. (Még a gimnáziumban 49/50-ben szintén kizártak egy fiút, Mátyás Jánost, az operaénekes Mátyás Mária öccsét, állítólagos klerikális beállítottság miatt. Ő az én osztályomba járt, tehetséges fiú volt, szerettem, az állomásra menet el is kísértem, intettek, bajom lehet belőle. Mátyás Jancsi később valahol leérettségizett, elvégezte a Zeneakadémiát, jelenleg a hangfalemezgyártó vállalatnál dolgozik. (A 35 éves találkozóra eljött, megbékélve (?) azokkal, akiknek szerepük volt följelentésében. Vannak azonban osztálytársai, akik máig sem voltak egyetlen találkozáson sem, nem tudva elfelejteni az akkori ellentéteket.)

Két éve László napjára hosszú levelet kaptunk (húgom és én) apám egykori tanítványától, Virág Istvántól. Abba a híres legelső – és tudomása szerint is legkedvesebbként

számon tartott osztályba járt (az „A”-ba), amelyikből Mátyás Jancsit eltávolították. Leírta, az Öcsinek, később: Lacinak szólított tanár úr mellett még öt László volt az osztályban, s elárulta azt is, kik voltak a Mátyás Jancsi kizáratását kezdeményező, ám azóta „visz-szafordult” osztálytársak, továbbá összeállította emlékezetből az osztálynévsort: Bagó Bertalan, Dr. S. Bakos József, Balogh Béla, Bayer Tibor, Bábiczy János, Betyár Ferenc, Békefi Jenő, Boros Sándor, Bukovszki Antal, Dr. Farkas Gyula, Dr. Fejes Miklós, Dr. Felek Béla, Főző Gábor, Gál Gyula, Dr. Grezsa Ferenc, Harsányi Antal, Horpácsi Tibor, Józsa József (Fábián), Kalmár Ferenc, Kardos Gyula, Kasza Sándor, Katona Jenő, (Francia) Kiss Lajos, B. Kiss Mihály, Dr. Kisjuhász Zoltán, Kis Rabata Pál, Kovács János, Dr. Kókény János, Laczkó István, Lukács Gyula, Madari József Zoltán, Magony Géza, Major Iván, Markó Antal, Matusovits Péter, Mátyás János, Miklós Ferenc, Dr. Molnár Miklós, Nagy István, Nagy János, Papp Kálmán, Pál Gyula, Radnóti Gusztáv, Romlaky József, Sándor József, Sándor Miklós, Dr. Schippert László (Ernő), Siklós Gábor, Sófalvi Tibor, Somogyi Sándor, Suki Béla, Szabó Balázs, Szabó Emil, Szabó László, Szabó Zoltán, Tasi László, Tálás Áron, Dr. Varga Ernő, Varga István, Vágó Iván, Dr. Virág István, Wolf György, Wolf Tibor, Zsigmond László, Dr. Zsigó László, Elek Péter, Dr. Horváth Iván (Bendegúz), Dr. Kézsmárki Béla. 2019 áprilisában a diákok közül 14-en voltak életben, 49-en meghaltak, ötükről nem tudott Virág István doktor úr. Levele végén felidézte apám utolsó latin-óráját: „Fiúk, művelt ember évente egyszer elolvassa Horatiust, ez szellemi torna. Mire én benyögtem: *kintorna*. A reakció: édes barátom, ezt éppen tőled nem vártam. Ennyit a Lászlókról, László napjára.”

A szakérettségis tanítványairól (leszámítva a Fazekas Lajos filmjében feltűnő tablót) sokkal kevesebbet tudok, egy véletlenül kezembe akadó könyvből derül csak ki, hogy történelmet is tanított nekik. A könyv egyébként elég pikáns (*Egy kirúgott hírszerző emlékirata*), a szerző nemkülönben, Kanyó András ugyanis tényleg igazi kémként folytatta pályafutását, hogy aztán lebukása után mint Kádár János kedvenc újságírója csináljon karriert. Megtudom a könyvből, ami azért jellemző adalék a kor panorámájához, hogy a diákok szabadidejükben tsz-agitációs feladattal járták a város környéki falvakat, tanyákat.

Mondom, mi viszonylag nyugodtan élünk, a tágabb családot azonban nem kímélte az önkény. Pista bácsiékat kitelepítették a fővárosból, Panniék elmenekültek Cséparól a kuláküldözés elől, egyelőre Lakitelekre. Dezsőt Ernő nem merte befogadni, emiatt ma is lappang az ellentét a két család közt. Duckó még '47-ben férjhez ment Domján Jóska-hoz (már '43-ban menyasszonya volt); azt várták előbb, hogy visszakapják a földet, persze hiába. Jóska németet, majd orosz-tanított Csépan, Duckó is elkezdett tanítani, levelezve elvégezte a képzőt; később Szelevényre helyezték őket, négy gyerekük született; nehezen éltek.

Pista bácsi nagyanyám öccse, Panni néni nagyanyám húga volt, Dezső az ő férje. Duckó apám unokatestvére, az ostrom alatt meghalt Bözsi néni és Kovács Ernő lánya. A négy gyermek közül a legkisebb, Domján Márti haláláról épp most érkezik a hír, miközben ezt a fogalmazást írom. Megnézem a tavaly küldött családi fotót, két gyereket és négy unokát számolok rajta.

Éva apja cukorrépa-átvevőként próbált némi pénzhez jutni, Olgit mi is támogattuk, mert képei-től, ékszeraitól, amelyikből pénzhez juthatott volna, nem akart megválni.

Olgi anyai nagyapám húga volt, gyermeke nem lévén, anyámról lányaként gondoskodott. Férje, Ottovay Károly már nem élt. Nagypolgári stílus lakásban lakott a város közepén, a Kass Szálló (akkor Hungáriának hívták) mellett. A drága bútorokra, a nagy könyvtárra, a festményekre és szobrokra én is emlékszem, annyi volt, hogy miután meghalt, minden rokonnak jutott valami, néhány festmény (egy hatalmas Olgyai-tájkép és egy impresszionista nőportré) hozzánk került. Oly hirtelen ment el (a hetvenes évek közepén), hogy végrendelkezni is elfelejtett, így a lakás az államé lett.

Mi viszonylag jobban álltunk anyagilag is. Lakásért, kosztért, fűtésért a szakértetségim keveset fizettünk, s ami talán fontosabb, kosztunkról és szeniünkről gondoskodtak. A szakértetségim a fizetés magasabb volt, mint a gimnáziumban, külön pénzt kaptam a nevelőtanári teendőért, sőt szakfelügyelői pótdíjat is azért, hogy egyik hónapban Kecskeméten, másikban Kalocsán meglátogattam egy-egy szakértetségim latinórát, s írtam róla néhány mondatnyi dicséretet.

Régi collegista kapcsolataimról ekkorra jószerivel már csak a Nagy Micuval való maradt meg; az alighanem korábban, házasságunk elején lehetett, hogy Évával Kereszturyéknál, Sárközi Mártánál, Gyapayéknál jártunk, később Fazekaséknál is. Micu '52 nyarán megnősült. Elővettem most néhány levelét: megható gondossággal próbálja egyengetni utamat a fővárosba. Ekkor már – évek óta – az egyetemen tanít, jár le Szegedre is, de az ő sorsuk sem könnyű: egyszobás társbérleti lakásban laknak, édesapját elítélték, anyja a menyével elégedetlenkedik.

Nagy Micu állandóan biztatótt az irodalomtörténeti tevékenységre, próbálkozásaim azonban kevés sikert hoztak. Még '50-ben írtam egy Fazekas-tanulmányt a „Tanulj jobban” sorozat számára; nem adták ki, a sorozat is megszűnt; nem is jó. '52-ben a Szépirodalmi megbízott először írásával Gyulai Egy régi udvarház utolsó gazdája c. elbeszélésehez. Mint Csanádi Imre közölte, elfogadták, néhány kisebb módosítást kértek, aztán mégsem került sor a kötet kiadására, gondolom, inkább Gyulai miatt, mint miattam. Az Irodalomtörténet közölte '51-ben Sárosi Arany trombitájáról írt recenziómat, azt azonban, amelyet Kiszaludya A kérőkjéről írtam, nem tudtam megjelentetni. (...) Jóval nagyobb az '54-es termés: Katonáról írt füzetem, három recenzióm az Irodalomtörténetben, Jókai Kecskeméten c. tanulmányom, a Tiszatájban. Az Irodalomtörténeti Társaság megyei összekötője voltam már ekkor, ilyen minőségben (?) tartottam előadást Aranyról ('52. dec. 2.), Petőfiről ('53. jan. 11.), s 53. dec. 6-án én nyitottam meg a TTIT megyei alakuló ülését, ahol az irodalmi szakosztály elnökévé választottak.

Nagy Micu beszélhette rá Barótit, az akkori dékánt arra, hogy engem le kell vinni Szegedre, az egyetemre. Sőtért is mozgósította, így került sor arra, hogy '54 áprilisában kari titkár lettem Szegeden. Nem csak az egyetem vonzott Szegedre. A város is tetszett azóta, hogy 1934-ben először láttam. Szombathelyi Pali bácsiékkel voltunk ott akkor a szabadtéri játékon. Csongrádig kocsival, onnan hajóval, vissza ugyanúgy. Alig aludtunk közben, mert a várost is meg kellett nézniünk – Pali bácsiék lokálpatrióta rokonának kalauzolásával –, Az ember tragédiáját is. A zsinagógáról, emlékszem azt mondta a rokonszenves fiatalember: Közép-Európa legszebb épülete. Amit legjobban élveztem három hónapos otllétem alatt, a reggeli séta volt Olgi lakásától az egyetemig: a Széchenyi téren, Kárász utcán, Dugonics téren át. Munkám azonban unalmas volt: semmittevés kötött munkaidőben. Olvashattam volna, s olvastam is, de hogy ennek teljesen átadjam magam; nem tudtam megtenni. Irigyen néztem az oktatókat, akik órájuk meg egy kis csevegés után távoztak.

A postabontáson meg a Barótival való mindennapi fecsegésen kívül egyetlen munkám a havi ülések jegyzőkönyvének elkészítése volt. Mérei professzor a saját felszólásairól szóló részt rendszerint átdolgoztatta, Halász Előd némi derűvel jegyezte meg, ő sokkal rosszabbul mondta el, mint ahogy én leírtam. Az egyéb ügyeket a dékáni hivatal meg a tanulmányi osztály adminisztrátor női elintézték.

Nem engem neveztek ki tanársegédnek, mint Baróti ígérte. A párt döntött. Erre voltaképpen számíthattam volna: korábban visszautasítottak akkor is, amikor afelől érdeklődtem, jelentkezzem-e aspirantúrára. „Nem volt Eötvös-kollégistáknak szervezték” – volt a gúnyos válasz. Talán így is maradtam volna, ha lakást meg Évának állást tudtam volna szerezni. Kilátástalan volt mindkettő.

Aspirantúrának a kandidátusi fokozat megszerzésének intézményes formáját hívták akkoriban. Negyven évvel később, 1992-ben, november 6-án már én is ott voltam az ELTE Pesti Barnabás utcai épületében, amikor megvédte kandidátusi értekezését (Utak a Bánk bánhoz, Kritikai kiadás. Az első kidolgozás és a végleges szöveg. Színpadi szövegek. Opponensek: Kerényi Ferenc, Nagy Imre.) Úgy emlékszem, nem csak a csatagos novemberi idő miatt volt melankolikus hangulatban. Pedig sok barátja összejött. A diktatúra múltán lépett a szegedi egyetem is: 1991 szeptemberében címzetes egyetemi docenssé nevezték ki.

Májusban az egyetemi Jókai-ünnepélyen (halálának 50. évfordulóján) én tartottam előadást az auditorium maximumban. Kecskeméten is volt Jókai-ünnepség, azon Nagy Micu beszélt; Szabadi Sanyival, aki akkor a levéltárban dolgozott, kiállítást is rendeztünk. Ekkor jelent meg Jókai Kecskeméten című írása a Tiszatájban. Az egyetemiekén kívül megismerkedtem Péter Laciival, aki ekkor az egyetemi könyvtárban dolgozott. Bálint Lojzikiéknál, Nánai Zsuzsákéknál is voltam. Végül is nem tudom, helyes döntés volt-e visszajönnöm Kecskemétre. Éva a maradásra biztatott. Nem tudom, hogyan alakult volna a sorsunk, ha Szegeden maradok. Talán jobban, talán rosszabbul. Sohasem volt bennem hajlam, kitartás a nehézségek vállalására esetleges jobb kilátások reményében.

Anyáigilag akkor sem jártam jól, amikor Szegedre kerültem: fizetésem ugyan több lett, de elestem nevelőtanári illetményemtől. Rosszul jártam Kecskemétre való visszahelyezéssel is: a Katona József Gimnázium tanárává neveztek ki, s az ottani fizetés a szakértetségemnél is, az egyetemi főelőadónál is (ez volt a besorolásom) kevesebb volt.

Szegeden nem kaptunk lakást. Kecskeméti szolgálati lakásunkat is elvették: a szakértezési megszünt, az árovház egyik felébe a Katona Gimnázium költözött, másikba a szovjet iskola; mi ebben a másik szárnyban laktunk, s egy reggel arra riadtunk, hogy törik a szobánk falát: a szovjetek ajtót kívántak ott nyitni. Sok izgalom és utánajárás után végül lakáscserével oldódott meg a helyzetünk: a gimnázium igazgatója, Szabó Adorján megkapta a másik szárny egyik megürült lakását, mi az ő főbérletnek minősített társbérletét. Örültünk a kertes villában levő lakásnak, pedig nem volt vize, klozet az udvar sarkában, s mint kiderült, nehezen fűthető és salétromos falú volt mindkét szoba. Rossz csere volt, változtathattunk volna rajta: a háztulajdonos a Luther-palotából akart lakót hozni, az átadta volna nekünk ottani lakását, mi azonban ezt meg sem néztük. (...) Nem mondhatom, hogy rosszul éreztük itt magunkat. Vízért a körút sarkára jártam, túrtuk a tulajdonos, Hausinger Pali rendetlenségét, vendégeit, de élveztük a kertet meg az árovházinál mégiscsak nagyobb lakást. Pedig télen kisebb volt: fűteni csak az egyik szobát tudtuk. Gyakran nálunk volt anyuka is, ilyenkor négyen zsúfolódtunk egy szobába. Ennek ellenére ezekből az évekből szinte kizárólag derűs emlékeim vannak, mintha mindig sütött volna a nap.

A harmadik otthonom, de ez az első, amelyikre emlékszem. Sőt ez igazából a nagybetűs Otthon, ami olykor az álmaimban is visszatér. Hargita utca 9. Azon kevés kecskeméti utcanevek egyike, amelyet nem kereszteltek újra egyik rendszerváltozáskor sem. 1928-ban döntött úgy a város törvényhatósága, hogy utcákat nevez el a Trianonban elszakított helységekéről. Ekkor lett Kecskeméten Lajta, Poprád, Garam, Olt, Ipoly, Szamos, Száva, Küküllő, illetve a mi környékünkön Tátra utca, Bihar utca és Hargita utca. A Tátrát 45 után József Attila utcának nevezték át, és persze a párhuzamos nagy útból, a Horthy Miklósból is Ady lett, de a Hargita nem változott. Pedig milyen irredenta név – magyarázta valami tanácsi ember valami gyűlésen, felszólítva a lakosságot, ők is ajánlhatnak nevet. Apám, mivel utcánk a József Attila és az Ady Endre utca közt futott, Babits Mihályt mondta. A hivatal úgy döntött, inkább elnapolja a kérdést, aztán úgy, hogy inkább elfelejtkezik róla.

A legkorábbi képi emlékek egy kerthez kötnek, vagy talán többhöz is, a Hargita utca-ihoz, vagy a csépaihoz, ahol a napsütésben szellő mozgatja a leveleket. A hangi emlékek inkább a rádióból jönnek, vagyis benti, zárt térben hangzanak föl. Az emberi beszédet már jól értem, meg is tudom értetni magam, de az még felfoghatatlan, ami az éterből jön. Aláhulló akusztikai függöny, hullámzik, lebeg, erősödik, elhalkul. A cserépkályha melege is a szobához kötődik, és a tűz illata, vagy az almahajé, amit anyám a kályhára tesz. Ha az első ízeget keresem, épp a reszelt alma fanyar, száját összehúzó emléke jut eszembe, és máris összefut a nyál a számban.

A Hargita utcában a kilences számú ház az utolsó. Darabos földút, az egyenetlen téglajárdát az akácok gyökere púpozza, az ágakon vadgerlék búgnak, a kerítésekre vadsóska fut. Seholy egy kulcsra zárt kapu, igaz, ritkán lépek be rajtuk, mert a kerítések mászása nagyobb élvezet. A társbérlnök Hausinger Pali. Na jó, Pali bácsi. Agglegény és feltaláló.

A szobája olyan volt, mint a *Vissza a jövőbe* című film flúgos tudósának műhelye. Sőt még egy kicsit olyanabb. Megfejtethetlen rendeltetésű alkatrészek elképesztő összevisszaságban hevertek szerteszét, ám megmagyarázhatatlan módon néha mégis összeálltak valamivé. Egyszer például szerkesztett egy háromkerékű autót – á la Velorex –, néhányszor végigpöfögött vele rövidke utcánkon (a térdén ülve kormányoztam), aztán nem tudom, mi lett vele. Talán átjárt rajta a jövőbe, mint filmbeli alteregója, de valószínűbb, hogy a hatóság elkobozta, nehogy a háborúra készülő imperialisták megkaparintsák. Az utcában voltaképp ő maga volt az imperialista, hisz eredetileg az övé volt az egész ház, igaz, mivel egyedülállóként csak egyetlen szobára volt jogosult, meg kellett azt osztania velünk. Tudomásom szerint munkahelye soha nem volt, s gyanússá tette az is, hogy nappal aludt és éjszaka volt ébren. Az udvari klozetbe csak nagydolgozni járt, a pisit egyszerűen kilötytyintette az ablakon, következképp az ottani ágyásokban nagymama petúniái sosem hoztak virágot. Annál inkább díszelgett burjánozva az ablak alatti járda kövei között egy apró, aranyárga, csillagszirmú, barnás levelű gaz. Már megint mit csinált ez a Pali, kiáltott föl anyám 1956. január 12-én hajnalban, amikor a nagy dunaharaszti földrengés lökéshullámai Kecskemétre értek. Azt hiszem, az is zavarta anyut, hogy a közös előszoba nagy falitükre előtt reggelenként mindig más néni fésülködött. Hosszú ideig csak az ajtóra függesztett szőnyeg, illetve egy sokfiókos bútordarab, az üveges kredenc zárta el a szobánkból a Paliéba vezető átjárást, aztán egyszer csak jött egy kőműves, és falat rakott az ajtókeretek közé. Rajtam kívül mindenki elégedetten szemlélte a téglánként növekvő építményt. Akkoriban történhetett, hogy egy hatalmas létrát kaptam karácsonyra, amit már a *Mennyből az angyal* alatt használatba akartam venni. Hosszú időbe telt, mire sikerült megértetniük velem, hogy az ajándék nem létra, hanem könyvespolc, ráadásul nem is nekem, hanem apámnak hozta a Jézuska. Könyvespolcunk aztán több is lett, fürdőszobánk viszont sokáig nem volt, sőt ivóvízért is kétsaroknyira, a ma Szövetség, korábban Kodály Zoltán, azelőtt Horthy Miklós térnek nevezett akácos terecske kézipumpás kőkútjára kellett járnunk. Később, ez már 1960 körül történhetett, az egyik szomszédba bevezették a vizet. Csap volt a kertjükben, oda járhattunk át a kannával és a vödörrel. Azért gondolom, hogy '60 után lehetett, mert már én is elbírtam a kannát, még ha tele volt, akkor is. Úgy emlékszem, több, de legalább két család élt ebben a házban is. Apám halála után kikértem a megfigyelésre vonatkozó iratokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából. Az egyik róla jelentő férfi, egy újságíró, ott lakott a vízcsapos házban. Nem emlékszem, hogy sokat beszélgettek volna, de arra kétségtelenül alkalmas volt, hogy figyelje, kik fordulnak meg nálunk. Másokról is tudható volt, hogy együttműködtek a rendőrséggel, volt, akiről csak sejtette, de volt olyan is, aki tapintatosan figyelmeztette, inkább ne beszéljen előtte politikáról, mert azt jelentenie kell.

Fényképek és az emlékezet képei nyomán próbálok felidézni a házat, a lakást, a kertet. Előző két otthonomról nem maradt sem valódi fotográfia, sem emléknegatív. Az első képen egy bokornyai gyermekfej méretű fehér dália előtt állunk anyuval, illetve anyu alighanem guggol, mert az arcunk egy magasságban van. Ősz lehet, mert már pulóverben vagyok, rajta is könnyű szvetter, de a háttérben a levelek még zöldek. Egy másik képen, ez még – vagy inkább már – nyári felvétel lehet, mert rövidujjú ingben vagyunk mindketten, a veranda mellvédjének cserepes muskátlisora mögött állunk. Én alighanem egy sámli, ami persze nem látszik, ahogy a kantáros rövidnadrágból kilógó lábszáram se, amit anyu leginkább pipaszárnak titulált. A dáliákon és muskátlikon kívül íriszre, tulipánra, kerti napraforgóra, vasvirágra, petúniára, árvácskára és estikére emlékszem, bár a zömük inkább akkor kerülhetett a kertbe, amikor nagyanyám már végképp hozzánk költözött, vagyis '57 után. A veteményeskert is nagymama műve volt: paprika, paradicsom, tök, bab, borsó, karalábé, kapor és talán torma is. És dughagyma. Arra, hogy Pali megfordult-e vala-

ha a kertben, nem emlékszem, igaz, apám sem sokat időzött ott, leszámítva, ha télen fát hasogatott, vagy szénért ment a pincébe, amit a lakásból nem, csak az udvar felől lehetett megközelíteni. Lignit, brikett, koks, iszapszén és tüker alágyújtós, meg persze a Szabad Nép vagy a Magyar Nemzet. Apám ugyanúgy emlékszik, hogy mindig süttött a nap, de nekem a hatalmas hóesések is eszembe jutnak, hogy az udvaron járatokat kellett vájni a pincejáróhoz, a kerti budihoz, a kapuhoz – volt, hogy ki se láttam a fehér falak közül –, és persze a ház előtti járdáról is kellett ellapátolni a havat. A nyári kert viszont maga volt a paradicsom. Málnabokrok, piszkesor, ribizli, szamóca, két meggyfa, egy öreg kajszi és egy nagy bodza, amelyre a bújócska során fölmászva félórákra is el lehetett tűnni, igaz, onnan nem volt könnyű előmászni és lepiapacsolni a hunyót. A többi búvóhely ebből a szempontból praktikusabb volt: a padlásfölgjáró, az orgonasövény alatti árok, a disznóól... Igen, disznóól is volt, saját kifutóval, noha disznó nem lakott benne sosem. Egyszer, egy télen, Szócs Rudi bácsival, a latin–orosz szakos kollégával felesben, mégis vetek egy disznót, hogy levágják. Hajnalban jön a böllér, mondták, és egész éjjel rettegtem. Hajnalra tudtam csak elaludni. A szomszéd házaknál gyakoribb volt a disznóölés, de helyben nevelt sertésekre ott sem emlékszem. A szakszavakra inkább, pörzsölés, abalé, hurkatöltés, meg az áthozott kóstolókra. Apa, cuca, fundaluka, funda, kávé, kamanduka, abcug, fundaluk, funda kávé, kamanduk... Hiába kezdődött apával, apa cukával a kiszámoló, nem emlékszem, hogy valaha részt vett volna a gyerekcsoport játékában. Egyszer versenyt futottunk a Hargita utcában, én győztem, de elnézte, hogy előbb indultam.

A ház előéletét a disznóól fölötti padláson lehetett tanulmányozni, illetve az ott talált lomok alapján elképzelni. Benyomott kalapok, letört sarkú cipők, drótok, színes szalagok. A hiányzó cserepek helyén betűző, porszemekkel szitáló napsugarat üres üvegek verték vissza. A helyiség zsúfolásig tele volt kiürült palackokkal. Egyszer, már nagyfiú voltam, és úgy láttam, itt az idő, hogy meggazdagodjam végre, kimostam egy kosárra valót, és elvittem egy üvegviszaváltóba. Egyet sem fogadtak be. Magyarországon ilyet nem árulnak, mondta a boltos. Sosem is árultak, tette hozzá az öreg pénztáros. Viszki, konyakok, likőrök, pezsgők, jóféle borok, idegen márkák, ismeretlen címkék. Nem volt köztük két egyforma palack.

A Baloghékkal közös kerítés mentén, nem emlékszem már, itt vagy ott, állt egy eperfa is. Selyemhernyót fogunk tenyészteni, határoztuk el a szomszéd fiúkkal, akik néhány évvel nagyobbak voltak, és tájékozottabbak az akkoriban, talán kínai vagy szovjet mintára föllángoló selyemgubó-projekt ügyében. A két udvar közti kerítést néhol orgonabokrok helyettesítették, a bokrok alatt olykor bunkert ástunk, talán mert a háborús készülődés a mindennapok része volt, de alighanem azért is, mert az ottani földben nagyon könnyen lehetett ásni. Hogy mennyire, az később, balatonszepezdi nyaralásaink idején tudatosult, ahol csákány kellett egy apró virág elültetéséhez is. A kecskeméti homokos, agyagos talajból gilisztákat, lótetűt, cserebogárpajort fordított ki az ásó, de görbe ácskapcsot, rozsdás zsanért, sőt csontokat is találtunk. Hogy a hun királyé volt vagy csak egy kutyáé, arról megoszlottak a vélemények.

A szomszéd gyerekek anyámat és nagyanyámat Istvánka néninek szólították, vagyis engem alighanem Istvánkának. Otthon egy időre Stefi lettem, miután anyu tudomást szerzett róla, hogy a legnagyobb magyart, Széchenyi Istvánt Stefi grófnak nevezték a barátai. Aput leginkább Lázárnak hívta, ami magától értetődött, legalábbis a gyakran elskandált Arany-sorok ismeretében: „Ritka vendég Rácországban Zsigmond, a király, a császár, jól fogadja István vajda, István, kinek apja Lázár.” Ebből aztán az következett, hogy a Stefit fölváltotta a Lázárevics – vagyis Lázár fia – megszólítás. A szüleim tegezték egymást, nagymamát viszont mindketten magázták, pontosabban tetszikezték, és anyukának szólították. Nagymama és nagyapám magázták egymást, mert akkoriban állítólag az volt

a természetes, főképp faluhelyen. Én már mindhármukat tegeztem, anyunak, apunak, nagymamának hívtam őket, és persze ők is tegeztek engem.

Nagymamát néha meglátogatta a legnagyobb bátyja, Pista. Az állomásról a Honvéd-kórházig busz hozta. Tragédia – állított be egyszer –, a megálló melletti házban egy fiúcska slaggal locsolta az udvart, a vízszugár elérte a villanydrótot, és megütötte az áram. Pista bácsi a kerítésen átnyúlva a botjával próbálta kiütni a fiú kezéből a slagot, de már nem tudott segíteni. Borzongva hallgattuk, újra és újra el kellett mondania az egyre részletesebb történetet, amely leginkább a gyerekeknek – nekem – szóló tanulságokkal bővült. Még este is mondta, lefekvésnél, miközben lecsatolta a lábát, és masszírozni kezdte a kipirosodott csonkot. Addigra kiderült, apám egyik kollégájának a fia halt meg ott, az Ady Endre utcában. A víz vezeti az áramot, magyarázták a felnőttek. És a bot? Az nem. A pincelépcső alján a foglalatból hiányzott a villanykörte. Egy hosszú botot dugtam az üregbe, kísérletképpen, sokkal hosszabbat, mint Pista bácsié. Megnyugodva vettem tudomásul, hogy nem ráz. Aztán, amikor a másik kezem hozzáért a nyirkos falhoz, irtózatos ütés vágott belém.

Slagunk szerencsére nem volt, miért is lett volna, hiszen vízcsapunk sem volt. Egy húzós kút állt az udvaron, aminek nem volt iható a vize, vödörrel vittük szét a veteményekre, ha szomjaztak, de inkább az esővizet gyűjtötte össze nagymama. A hajamat is abban mosta, az esővíztől sokkal selymesebb lesz, mondta, és jobban fésülhető. Nem is férhet hozzá kétség, az ötvenes években többször lettem megfésülve, mint későbbi életem során összesen.

Korai emlék a német nevelőnő. Nem tudom, komolyan gondolták-e a szüleim, hogy megtanulom a nyelvet, vagy azért fogadták föl az illetőt, hogy valami módon támogathassák. Sápatag vénkisasszony sejlik föl emlékezetemben, aki rendszeresen megjelent a Hargita utcában, hogy megküzdjön makacs értetlenségemmel, miért kéne másképp szólitanom a körülöttünk látható tárgyakat, az asztalt der Tisch-nek, az ablakot das Fensternek és az ajtót die Türnek nevezni, holott nekem épp megfelelőek voltak a korábban használt szavak is. Nem tudom, az anyanyelve magyar volt-e vagy német (mintha a Fräulein szó is elhangzott volna), szomorúan túrta, ahogy basáskodni próbálok fölötte, legföljebb azzal vágva vissza, mert úgy éreztem, megszegyenít vele, hogy önfejtű erőszakosságomat sosem panasolta be apámnak és anyámnak. Korai német tanulmányom (1957-ben abba kellett, hogy maradjon) tökéletes kudarccal végződött, ahogy az 1985–86-os próbálkozás sem volt (Kölnben dolgoztam egy rajzfilmstúdióban), legalábbis a nyelvtanulás tekintetében, túlságosan eredményes.

A Szakérettségi megszűnte után Éva is régi iskolájába került vissza, s mindketten azt éreztük, hogy hazatértünk. A gimnáziumban kitűnő osztályokat kaptam, egy humán tagozatú második osztályfőnöke lettem, s két orosz tagozatú osztályban tanítottam még, egyikben magyart, másikban (az iskola akkor indult első koedukált osztályában) magyart és latint. Élvezet volt a szakérettségimél magasabb színvonalon tanítani újra. Ekkori tanítványaimra csaknem olyan jól emlékszem, mint az elsőkre.

Éva, azaz anyám régi-új iskolája az Óvónőképző volt, ahová már én is vele mentem, az intézet gyakorló óvodája lett ugyanis tanulmányaim első állomása. Utólag visszagondolva el kell ismernem, igencsak protekciógyanus szituáció. Anyámnak tanítványai voltak az óvó nénik, és nehéz elképzelni, hogy ne lettem volna kivételezett. Ilonkának és Editnek hívták őket, különösen Edit – Sibalin Edit – maradt meg az emlékezetemben, aki szegedi lány lévén személyes pártfogoltja lehetett anyunak. Magas, fekete lánynak látom az óvodás csoportképen, ilyennek festi az emlékezet is, és épp huszonhárom éves, ha tényleg ő az, akinek megtalálom a keresztelőjéről szóló hírt a szegedi Reformátusok Lapjának egy 1932-es számában. Vajon megvagy-e még, Edit néni? Miközben ezt az emlékezést körmölöm, dolgozom valami fiktív elbeszélésen is, ahol egy rokonszenves nőszereplőnek nevet kell találnom. Gondolkozás nélkül írom le: Edit. Szerencsére nem csak én voltam kivéte-

lezett, óvodás társam – és legjobb barátom –, Tornyai Jenő (Jenci – Jencike – Cike – Czik) apukája szintén az Óvónőképzőben tanított. Az óvodába többnyire biciklivel mentünk, amelynek a hátsó kereke fölé egy háló volt feszítve, hogy a lábam a küllők közé ne akadjon. (Czik apukája, Jenő bácsi hasonló megfontolásból a nadrágszárán viselt egy csíptetőt.) A kis támlás fémülésre is emlékszem a hátsó kerék fölött. Ha néha mégis gyalog mentünk, el kellett haladnunk a piac sarkán pipáló fuvarosok meg testes muraközi lovaik között. A hátukon pokróc, elébük kötve abrakos tarisznya, amiből ugyanolyan egykedvűen ropogtatták a zabot akkor is, ha a hátukra emelt valamelyik madáchimrebaszos kocsis.

Hogy protekciós óvodásként többet megengedtem magamnak, mint illetet volna, arra egy máig kitapintható emlék figyelmeztet. Egy zöld színű bádogtrombitát fújok, s hogy ne kelljen osztoznom a többiekkel, körbe-körberohanok vele az óvoda udvarán, ahogy csak bírok. A többiek persze a nyomomban. A harmadik körnél megbotlok, hasra esem, és az éles trombitacső a szápadlásomba fúródik. Nem tudunk vele mit csinálni – tárták szét a karjukat az OTI kétségbeesett doktorai. Talán begyógyul magától. Begyógyult, de a helyét máig ki tudja tapogatni a nyelvem.

Az 50-es évek elejének nyomasztó légköre Nagy Imre miniszterelnökségből való leváltása után sem tért vissza. 1955-ben a koedukált osztállyal Déry Tibor Talpsimogató című egyfelvonásosát adattam elő.

Déry 1954-ben írt formabontó darabja, a *Talpsimogató* – alcíme szerint *Diákcsinó egy felvonásban* – a karrierista törleszkedőt – aki nem mellékesen a párt tagja – gúnyolja ki, egy egészséges szellemű diákközösség életének keretei közt, de ki ne venné észre, hogy az egész megfertőzött társadalmon ironizál. A tizszereplős történet oly egyszerű, akár egy Molière-darab. Ideális mű a diákszínjátszóknak. Az egyik lányt, Katit elcsábítani készül diáktársa, Okos Elemér, a szerelmes, ám kissé naiv lány nem veszi észre, amit rajta kívül mindenki lát, hogy ez a fiú nem méltó hozzá, sőt tulajdonképpen senkihez, mert talpsimogató, azaz stréber, karrierista, törtető. Barátnője, Ilus, miután képtelen meggyőzni, a csoport többi tagjával szövetkezve színházat rendez a színházon belül. Az egyik diák, tanárnak maszkirozva szégyeníti meg Okos Elemért, egy diáklány pedig, Kati anyjának adva ki magát, Okos képmutogató aljasságát leplezi le.

Nagyon élvezték az előadást a szereplők... – írja apám, s azt hiszem, 1955-ben tényleg élvezetes lehetett végre olyan mondatokat szavalni a színpadon, amelyekért két éve még elvihették az embert – nota bene, két évvel később is. Az idézet folytatása már arra az időszakra, a két évvel később kezdődőre utal. Aki Okos Elemért alakította, a forradalom után kezdeményezője volt a KISZ iskolai megszervezésének. Na igen, szerepet osztani tudni kell...

1955-ben „kiváló tanár” kitüntetéset kaptam. Gábor István ez alkalomból interjút készített velem, a Nevelők Lapjában jelent meg. A háromszögű zászlócskán fityegő érmet többnyire én viseltem, jól illett a simléderes sapkába tűzött galambtollhoz, az övre csomózott fakardhoz, a megvasalt sarkú magas szárú cipőhöz.

Nagy Micu továbbra sem hagyott fel azzal, hogy átvigyen az irodalomtörténeti kutatásba. '56. október 5-én írt Szauder Jóska: az Irodalomtörténeti Intézetben kilátás van állásra, s szívesen fogadna – lakásszerzésben azonban nem tudnak segíteni. Postafordultával kért választ, én azonban fel is mentem hozzá. Nem tudom, megállapodtunk-e valamiben, a közbejött események időszerűtlenné tették a dolgot.

Visszakanyarodva az időben: '54 nyara nemcsak a Szegedről való visszatérés meg a költözködés miatt volt zűrzavaros. Ekkor volt a nagy kecskeméti gyermekparalízis-járvány. Istvánt Csépara menekítettük, Kelecsényben is voltunk vele. Márti akkor ott dolgozott egy állami gazdaságban, ő szerzett szobát. Igen primitívek voltak a körülmények, rövid ideig maradtunk, szinte menekülésszerűen tértünk vissza görömbölytapalcai kitérővel. Miskolcon is megfordultunk, föl akartam keresni Koszorúsékat, de nem találtam őket. Ősszel volt Márti esküvője, Kelecsényben megismert főnökével,

Török Ferivel. Elég vegyes benyomást hagyott bennünk ez a lakiteleki esküvő: Feri fölényes hangoskodása meg az, hogy nem volt hajlandó elmenni a református templomba. '55 nyarán Sopronban voltunk Évával két hétig, szakszervezeti beutalóval. A rossz csak az volt benne, hogy nem egy üdülőbe kaptuk a beutalót. Még ugyanazon a nyáron én Mátraszentistvánon is voltam az evangélikus egyház üdülőjében. Állítólag magaslati levegőre volt szükségem a tbc-s fertőzés miatt. Egy orvos rám ijesztett, külföldi gyógyszert is akart rám tukmálni, számomra megfizethetetlen áron. Később elmentem Pataky Jóska-hoz a honvédkórházba, ő megnyugtatóan, hogy semmi bajom. Neki lett igaza. Az üdülőben primitív állapotok voltak, sokágyas szobában zsúfoltak össze bennünket, ott volt kedves tanítványom, Cseri Kálmán is. Gyapayék is ott üdültek, jobb körülmények közt, egy külön faházban. Hűvös, kellemetlen idő volt, csaknem mindig esett az eső.

1956. A politika hullámvölgyét eddig csak távolból észleltük. Ha nem is úgy, ahogy akkoriban mondták: „ezt már guggolva is kibírjuk”, az állapotot mi is átmenetinek hittük. Tóth László, akihez el-eljártam, még a '40-es, '50-es évek fordulója táján mondta: ha Sztálin meghal, nagy változás jön. Ennek jeleit '53-tól tényleg észleltük, az életszínvonal némi javulásában is, az irodalomban is a hallgatásra ítelt írók megszólalásában.

A kifejezésre – ezt már guggolva is kibírjuk – én is emlékszem gyerekkoromból, igaz, inkább anyu szavajárása volt, és nem is biztos, hogy a politikai helyzetre vonatkozott. A mindennapi étellel ő tartotta a kapcsolatot, ő tudta, mit érdemes venni, hol lehet olcsóbban, mi az, amiért a piacra kell menni, és mi az, amiért érdemes sorban állni a boltban is. Bennem is most tudatosul, midőn ezt az emlékezést írom – hát persze, a vérevel hozta, elvégre a felmenői kereskedők voltak. Az újságnak leginkább az utolsó oldala kötötte le, amelyen apróhirdetéseket olvashatott, és emlékszem, a piacon, ahol sokszor jártam vele, hisz útba esett az óvodából jövet-menet, alkudott is, szívesen, sőt élvezettel alkudozott, amire apám soha nem lett volna képes.

Gyönyörű, színes grafikai képletek gyanánt jelennek meg az emlékezetemben a békekölcsonyok. Érzem az ujjam begyén az acélmetszet vonalhálójának finom domborzatát: mosolygó munkások, fejkendős parasztasszonyok, kalapácsok, sarlók, kohók, cséplőgépek. A végtelen búzamezők fölött sugarasan világított a vörös csillag. A békekölcson a békeharc legfőbb eszköze – kötelező volt jegyezni, de visszatérő izgalmak is társultak hozzá. Időről időre békekölcson-sorsolásokat tartottak, ami azt jelentette, hogy a Magyar Nemzet egyik lapja apró számokkal lett tele, amit anyuval együtt böngésztünk végig, keresve köztük a mi rajzaink sarkába nyomtatott sokjegyű piros számot. Anyu annak örült volna, ha megtaláljuk, én meg annak, ha nem, fölfogtam ugyanis, hogy akkor a nyereségért cserébe oda kellene adni a képet. Mindig nekem volt szerencsém – na ja, burokban születtem –, de anyu sem volt nagyon szomorú, azt mondta, hogy a következő sorsolásig hátralevő időt már guggolva is kibírjuk.

A tanári szobában nemigen tettünk lakatot a szájunkra, nem hittük, hogy az ott elhangzottakat fölhasználják ellenünk, legfeljebb Bereczky, Elekes, Rési előtt voltunk tartózkodóbbak.

Egy többször idézett skandalumról én is hallottam, ami állítólag ott, a tanári szobában esett meg. Arany József tanár úrnak ez volt a szavajárása: „Végre egy jó hír!” Mindig ezt mondta, ha újdonságot hallott, s valahogy ez csúszott ki a száján akkor is, amikor bejelentették, meghalt a nagy Sztálin. Alighanem azok hárman, Bereczky, Elekes, Rési is jelen voltak, vagy legalábbis egyikük, mert botrány lett a dologból. Arról már nem szól a fáma, mi történt Arany tanár úrral, de megnyugodva fedeztem föl a fényképét egy 1959-es tablón. Az anekdotarészletekből utólag összeálló kép szerint elképzelhető, hogy Arany tanár úrnak nem is volt ilyen szavajárása, sőt életében először mondta ki őszinte örömmel a „végre egy jó hír”-t, a tanúként előállított kollégák azonban egy emberként állították, hogy rögzült automatizmus volt részéről, ami a szórakozott professzornak a legnagyobb bánatban is a szájára jöhetett, sőt épp a mérhetetlen tragédia okozta hatalmas megrázkód-

tatás miatt nem is válogatható a szavak között. Még talán azt a híres balfogást is mentő körülményként tudták a tanár úr mellé állítani, hogy előző évben egy egész osztály érettségi dolgozatát felejtette a vonaton.

Az országos gyászra természetesen nem emlékszem, kétéves sem voltam, de később, amikor megtudtam, ki ő, fel is ismertem, hisz anyám iskolájában, az óvónőképzőben még sokáig ott függött a bajszos bácsi bekeretezett arcképe, és természetesen ott volt bélyeg gyanánt a borítékokon is, amelyeket apu kapott. Megvolt, talán meg is van még valahol a 60 filléres piros bélyeg (1949-ben, a 70. születésnapra adták ki) és az 53-as gyászkeretes (Nagy Zoltán grafikus kolléga munkái), tudniillik a borítékokról lezátatva átvándoroltak a bélyeggyűjteményembe.

A párton belüli „tisztogatások” a párt belügyének látszottak. Akár árulók voltak Rajk és társai, akár klikkharc áldozatai, esetük mindenképpen azt bizonyította, hogy a pártnak sem erkölcsi alapja, sem politikai szilárdsága nincsen. A 20. kongresszus, Rákosi leváltása azt mutatta, hogy valami újnak, másnak kell következnie. Hogy mennyire újnak, mennyire másnak, nem tudtuk megítélni. '55 őszén vagy '56 tavaszán behívtak a városi pártbizottság kádereséhez, aki akkor a megyei pártbizottság első titkárának, Németi Józsefnek a felesége volt. Fölszólított, vagy inkább kért, lépjek be a pártba. Nem álltam kötélnek. Ugyanakkor hívta be Nánási Miklóst, a képző igazgatóhelyettesét is; ő sem lépett be.

Mit tudatok róla, hogy éltetek meg, el lehetett hinni ...? – soroltam a kérdéseket 1980 körül, amikor Londonból hazahoztam Koestler Arthur könyvét, a *Sötétség délbent*. Talán a „csempésztem” szó jobban kifejezné a szorongást, amit a határon éreztünk a gyűrött pizsamák és használt zoknik alá rejtett félbőröndnyi szamizdat társaságában. A sztálini önkényuralom világában játszódó kulcsregény Rajkra még nem utalhatott, mert 1940-ben írta Koestler (Buharinnal szokták azonosítani a főszereplő Rubasovot), de a koncepciós perek és a hozzájuk tartozó lelki procedúrák alighanem pontosan ismétlődtek meg a szovjet szférához tartozó országokban. A népi demokráciákban. Koestler arra kereste a választ, hogyan jut el az áldozatnak kiszemelt kommunista, hogy elhiggye, az el nem követett bűnök vállalásával a párt, és végeredményben a kommunizmus ügyét szolgálja. Úgy emlékszem, apám németül már olvasta a *Sonnenfinsternist*, az Angliából hozott magyar fordítás csak az egykori élmény fölelevenítése volt. – Bármit írtak is az újságok, mindenki érezte, hogy fönt is a félelem az úr – felelte –, sőt igazából ott az; hogy hatalmi harc folyik, hogy a vezetők rettegnek egymástól, tudják, hogy ha az egyik nem végez a másikkal, a másik fogja eltenni láb alól az egyiket. Fortélyos félelem igazgat – idézte, s talán a híres Bibó-féle bon mot-t is akkor hallottam először, demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni.

2005-ben egy interjúban – mi volt a viszonya a politikával – újra előkerült a párttagság, „a beléptetés” kérdése. *A visszautasító válasz után azt kérdezték: Nem értek egyet a szocializmussal? Mondtam, hogy azzal igen, csak azzal nem, ahogyan ők csinálják.* Talán egy tapintatosabb visszautasítás is elegendő lett volna, vélhetnénk a későbbi történések fényében, de vannak pillanatok, amikor nem mérlegel az ember, s egy hatásos mondatért hajlandó némi kockázatot is vállalni. Úgy kalkuláltam, hogy egyszer majd nekem is föltéteik a kérdés, s ravasz, dupla fenekű, anamorfikus mondacsokkal készültem kijátszani a kérdezőt, olyasmivel, hogy a királynőt megölni nem kell..., de soha senki nem akarta, hogy belépjek. Hogy bele lépjek. Úgy látszik, eleve lemondott rólam a párt. Talán apám rovott múltja miatt alakult így, noha ennek ellentmondani látszik, hogy Andi húgomnak egyszer mégiscsak nekiszögezték a kérdést, ő ugyan nem készült, mégis szemrebbenés nélkül válaszolt: „Na de kérem, az ilyesmi a mi családunkban nem szokás.”

Ekkortájt történt az is, hogy a népfront megyei titkára, Kovács Endre behívatott. Az iskolába telefonált, hogy azonnal menjek. Óráról hívtak ki, ez már előre felbosszantott. Kiderült, hogy valami

jelentését kívánja velem megfogalmaztatni. Merev és udvariatlan voltam: „Én is végzem a magam munkáját, végezze Ön is a magáét” – mondtam neki, s otthagytam.

Hogy az elvtársak olvasták-e a helyi lapban már szinte hetenként megjelenő írásait, s felfogták-e a benne foglalt üzeneteket, már aligha ellenőrizhető. Találomra egy idézet a Szentjóni Szabó Lászlóról szóló, 1955. október 11-i emlékezéséből: „Aki heverve költi el azt, amit nem maga nyert, lopja azt; és az, aki tőke-pénzből él, akit a társaság (társadalom) ingyen fizet, az én szememben keveset különböz a haramiától, ki az úton járók javaiból él... Minden ingyenélő polgár gazember.”

Nyáron Szegeden voltunk Istvánnal és Évával, Olginál laktunk, majd Istvánt itthon hagyva anyukával kb. 10 napos országjáró utazást tettünk Évával, jártunk Debrecenben (Julowval, Kéryvel találkoztam), Sárospatakon (Dankó Imrééknél), Egerben, Szilvásváradon (Julowval és a nővérével).

„Való igaz, hogy irodalmat népszerűsíteni, irodalomtörténetet csinálni egy akkora városban, mint Kecskemét, nem utolsó feladat” – válaszolta Nagy Micu Szegedről való visszatérésemet indokoló levelémre. Erre most tényleg lehetőségem nyílt. A helyi lapban rendszeresen jelentek meg könyvkritikáim meg irodalomtörténeti évfordulós emlékezéseim, később színikritikáim is. Németh László iránti szeretetünk összehozott a színház néhány fiataljával: Nagy György rendezővel, Lukács Antal dramaturggal. Katonáról írt füzetemet némi átdolgozással, bővítéssel kiadta a TTIT útmutatónak előadói számára. '55 végén rohammunkában – két vagy három hét alatt – sajtó alá rendeztem, jegyzetekkel és utószóval elláttam Kazinczy Pályám emlékezetét, ki is adta a Magvető már 56 elején. Rendszeresen jelentek meg recenzióim az Irodalomtörténetben is. A Csillag is kért és közölt tőlem kritikát, a Tankönyvkiadó meg a Művelt Nép (Vargha Balázs Berzsényi-könyvéről) lektorálással bízott meg. Két cikket utasították vissza: az Élet és Tudomány Berzsényi-tanulmányomat, a Magyartanítás az irodalomoktatás dogmatizmusát bíráló vitacikkemet.

Számos előadást tartottam a TTIT szervezetében, ahogy emlékszem, különösen nagy sikerrel Halason a Hamletről és a Bánk bánról. 1955. február 10-én újjáalakult a Katona József Társaság; a szűkebb vezetőségnek ugyan nem, de a választmányának tagja lettem, s a szereplésre itt is többször alkalmam nyílt. Megindult a Kiskunság, tagja lettem a szerkesztőbizottságának, többször írtam bele, még verset is.

Nem tudom megállni, hogy egy versét ne másoljam ide. Talán nem kell megmagyaráznom, hogy miért. A címe: *Meditáció*.

Ülök egy régi szép helyen,
Gondolkozom, emlékezem.

Feltáru előttem a múlt,
Hol élénk, hol meg elfakult.

Mellettem szökdösik fiam,
E múltra kevés gondja van.

Játszik, nevet, arca ragyog –
Tőle mily idegen vagyok.

Mily mássá tesz az értelem,
Az emlék, amely száll velem
Virágozó régi tájon át. –

Megcsókolom a homlokát.
Ő jelen, én meg múlt vagyok:
Elkoptatott hasonlatok.

*A vért, velőt, az ideget
Átadtam, de emlékeket
Majd ő gyűjt hozzá, és talán
E szépséges völgy hajlatán
Egykor majd ő is elmereng,
S e délutánját látja meg.*

Elkezdtem összeírni az előadásokat, amelyeket említett, vagy amelyekről hírt találok valahol; a folyóiratokban, illetve időszaki kiadványokban megjelent tanulmányokat, elemzéseket, könyvismertetéseket és színikritikákat – nemcsak vers, versfordítás is akad köztük –, de olyan hosszúra nyúlik a lista, hogy föladom. A „napfényesként” aposztrofált évek közt az 1956-osban, mint valami alagút végén, tényleg derengeni kezd a fény. A XX. kongresszus és Hruscsov titkos, de azért mégiscsak kiszivárgó beszéde után az emberek – talán a politikusok egy része is – azt hitték, hogy a Szovjetunióban elkezdett desztalinizáció egyúttal a kelet-európai szovjet uralom végét is jelenti, s a vég egy új, boldogabb élet kezdetét. Ha a váltás nem is jön el automatikusan, megteremtésére – ha kell, kikényszerítésére – jó esély van. Már nem is nagyon halkította le a rádiót apám, ha a mese után („jó estét gyerekek, remélem, ágyban vagytok már”) az állomáskereső pálcát a recsegős adóra – a Szabad Európára – csavarta. A rádió hosszú futballmeccseire is emlékszem (bizonyára a berni döntőt is hallottam, de háromévesként nem hagyott bennem nyomot), és arra, hogy vasárnaponként jó ebédhez szólt a nóta. Az ebédet nagymama csinálta, a grízgaluskalevesben aranyszínű karikák úszkáltak, és a rántott húst én is kalapácsolhattam, amíg ő tésztát nyújtott a lisztel beszórt gyúródeszkán. 1956-ban nemcsak a rádióból szólt a nóta, ők is dalra fakadtak. Apám legtöbbször azt énekelte, hogy „Kolozsváros olyan város, a kapuja kilenczáros, abban lakik egy mézáros, kinek neve Virág János”, nagymama pedig azt, hogy „Krisztus urunknak áldott születésén...” Legjobban anyu szeretett dalolni: „Éjjel az omnibusz tetején, emlékszel kicsikém, de csuda volt!” A kicsikém természetesen én voltam, és máig úgy él az emlékezetemben, hogy együtt omnibuszozok anyuval a nevető telihold alatt. Az omnibuszra is emlékszem, olyan autóbusz volt, amit lovak húznak, pont olyanok, mint a szódáskocsit, ami vasárnap körbejárt, hogy az ebéd mellé szódát vehessünk. Szíííkvíííz! – kiabálta a szódás, de mi anyuval túlharsogtuk. Mi tudtunk leghangosabban énekelni, bár apu és nagymama véleménye az volt, hogy az éneklésben nem a hangerő a legfontosabb.

A politikai perspektíva körvonalazódása mellett a várva várt és végre följánlott pesti állás is lelkesítette apámat. Szívesen vetette bele magát a munkába, s politikai véleményét egyre kevésbé rejtette véka alá. Kecskeméti, megyei és fővárosi előadásainak és publikációinak száma 1956-ban már oldalakra rúgna, ha csak a címeket sorolnám, akkor is. Meg kell elégednem eggyel: 1956. október 2-án, kedden este a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztálya vitát rendezett irodalmi életünk kérdései címmel. Az apropó (nyilvánvalóan, bár nem deklaráltan) az Írószövetség két héttel korábbi közgyűlése volt, amelyen az addigi párthű tollnokok kikerültek a vezetőségből (a közgyűlés felszólalásait az *Irodalmi Újság* szeptember 22-i száma hozta, a konklúziót a szeptember 29-i szerkesztőségi cikk vonta le). A kecskeméti vitaestet – amelyre vendégül Csoóri Sándort és Sántha Ferencet hívta meg – apám vezette.

(A következő rész ezzel az esttel folytatódjék.)

Bencsik Orsolya

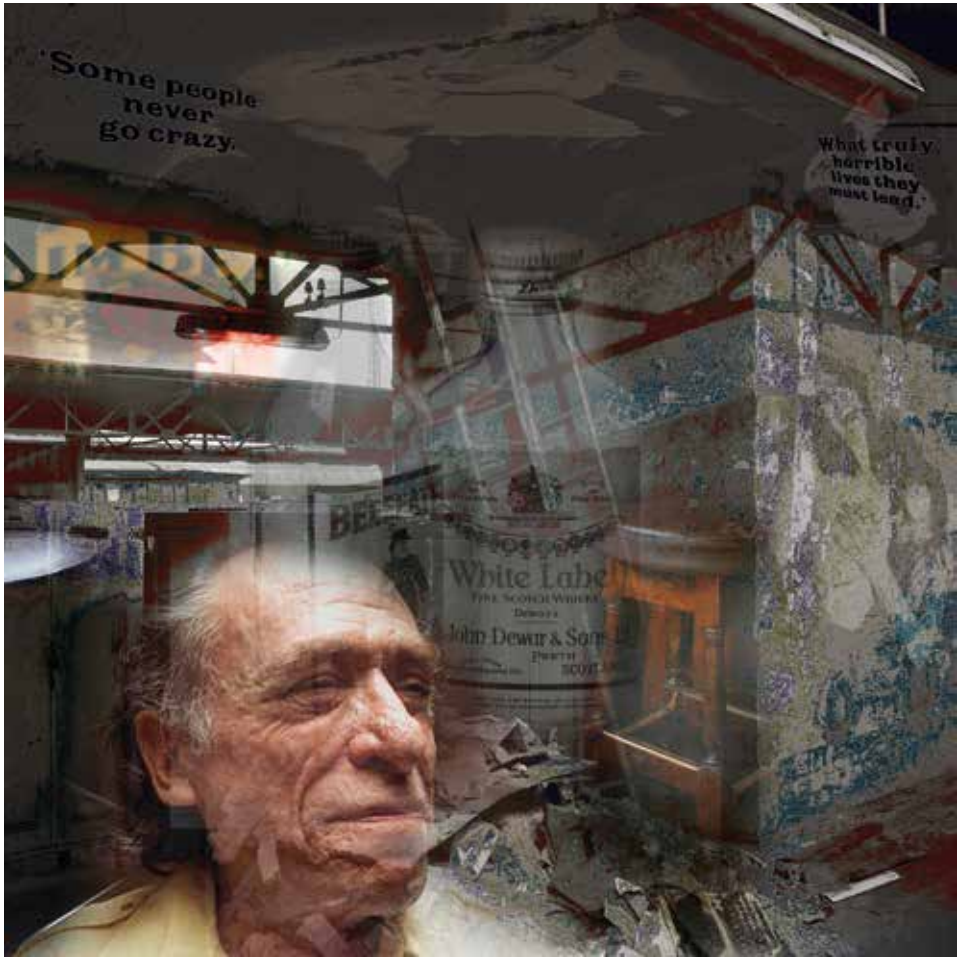
Elmagyarázni egy döglött galambnak

Losonci Nándornak, sok szeretettel

Losonci Nándorral 2007 májusában találkoztam először az újvidéki *Híd* folyóiratban, de erre csak évekkel később, utólag, egy átzüllött éjszaka után jövök rá, amikor beírom a Google-keresőbe a nevét. A figurával, akivel hajnalig a bécsi Bukowskiban, a Siebensterngasse 8-as szám alatti kifőzdében ittam, annyira zül-löttünk, hogy másnapra a fél éjszakám kiesett. Az alkohol és a figura (vagy ahogy az egyik vajdasági irodalmár haverom mondja, faszika) órákig tartó, érthetetlen, kásás beszéde magába szippantotta körülöttünk a világot. Benne a tárgyakat és a neveket. Például a barátját. A Kelet-Németországban iskolázott, tehetséges fotóst, aki a berlini fal leomlása előtti évben őt meg egykori katonatársát a lipcei főpályaudvaron várta, hogy utána néhány nap alatt körbeloholják, körbeigák a várost, a szovjet zóna, mégis a külföld összes kávéházát, kocsmáját, késdobálóját, azaz a legfontosabb kultúrszentélyeket, majd az utolsó hajnalon felmásszanak egy kollégiumi szekrény tetejére, és onnan lógassák le a lábukat. Hogy közben végig csak a zenéről beszélgessenek, a művészeteknek arról az ágáról, ami iránt az egykori katonatárs, mint egyszerű műkedvelő, a legnagyobb vonzalmat érezte, jöllehet a fiatal fotós és az akkor még Lenin-sapkás faszika is erősen érdekelt volt ebben a témában. A wagneri zene, ami végig egy kicsi, sercegő, tranzisztoros rádióból szólt, noha vitathatatlanul nagyszabású a maga nemében, egy kicsit nehéz volt az egykori katonatárs számára, a faszika pedig már akkor is múlni nem akaró, értelmetlen Marietta-lázban égett, éppen ezért gyanús, hogy egyedül a lipcei fotós és egyedül az 1015 óta datált város miatt kellett a másik kettőnek Wagnert, Nietzsche kedvenc zeneszerzőjét hallgatnia. Fontos hangsúlyozni, hogy Wagner operáit és nem Bach egyházi kantátáit, illetve liturgikus műveit, a Die Herzbuben, a későbbi Die Prinzen együttes demóját, vagy akár a bachi kantátákat, illetve liturgikus műveket időnként megszakítva a Die Herzbuben (később Die Prinzen) demójával. Nem azt mondom, hogy kizárólag a fotósnak volt némi zenei ízlése, mert több mint valószínű, hiába tekintették korosztálya egyik legtehetségesebb fényképészének, aki experimentalista videóperformanszokat és videóinstallációkat is készített, szívében sajnos már akkor is a könnyű operákat részesítette előnyben. Például a *Tannhäuser*. Pár év múlva Mozarttól a *Don*

Sajnálattal tudatjuk, hogy Losonci Nándor decemberben, az írás elkészülte után elhunyt.

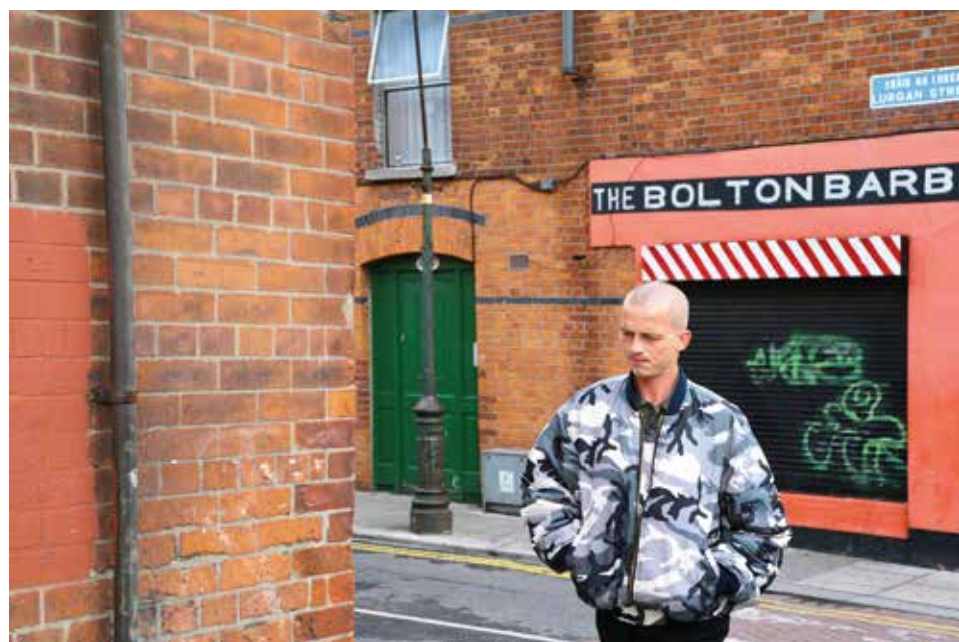

Giovanit. A kétezres években pedig a *Porgy and Besst* Gershwintól, különös tekintettel Clara bölcsođalára, a *Summertime*-ra. Rólam viszont köztudott, hogy az operát nem igazán kedvelem. De Losonci Nándorral nem az imaginárius opera-és a kétezres években ebből kiépülő dzsessz-szenvedélye miatt szerettem volna megismerkedni, jöllehet a bécsi Bukowskiban a fekete-fehér David Bowie-portré alatt töltött masszív italozás után másnap még rá is kellett írnom a figurára, a világom beszédes tárgyait kásás dumájával elnémító faszikára. Egy szabadkozó e-mailecskét kellett küldenem a gyógyíthatatlan Marietta-lázban égőnek, hogy egyáltalán megkereshessem ezt az általa szuper fotográfusnak nevezett barátot. Az volt a tervünk, hogy Losonci Nándor, vagy ahogy az egykori katonatárs és az egykori Lenin-sapkás faszika hívta, Nándi, innentől fogva nemcsak a várost, az utcákat, az elsuhanó és várakozó, intimitásukban elkapott, a tárgyakkal, terekkel, anyagokkal a legtermészetesebb és a leghétköznapibb, mégis a mindennapi tekintetüinktől, tömegnézésünktől rejtett módon összetalálkozó, érintkezésbe kerülő testeket, egy kizárólag Perwoll-lal mosott, bordó pulóvert, illetve az abba gyömösölt sörhasat, egy nő bundára omló haja mellett a homokot, öt egymás mellé állított, mégis magányos szemettest, női magassarkú talpát, két női lábat érintő óceánt, hanem engem is fotózni fog. Pontosabban a találkozásunk után az elkövetkező években csak engem fog fotózni. Életműve így majd két korszakra fog oszlani, és így szűkül le miattam irigyelt kozmopolitizmusa, a világban való ritka otthonossága. A kontinensek közötti, fiktív utazgatásai egyetlenegy helyvel, egyetlen vezérmotívummal való küzdelemmé redukálódnak: a bencsiki portré-fotózás kényszerévé, egy mikrovilágba való belevetettséggé. Az igazság az, már ekkor sejthettem volna, hogy vagy én, vagy a velem lumpeneskedő középkorú figura, vagy esetleg (és ez a legvalószínűbb) mindketten kezdünk végérvényesen megbolondulni. Ez lenne az a bizonyos idővel való picinyke probléma, ami életének egy vagy (rosszabb esetben) több szakaszában foglalkoztatja az elmúlás felé haladó, ám az öröklét után sóvárgó emberi egyedeket. A hősnőket és a különböző, a hősnők életébe a legtermészetesebb és leghétköznapibb módon belegabalyodó, belezuhanó figurákat. A faszikákat vagy manuszokat. Vagy a lumpeneket. A Tolnai-féle, imádott infaustusokat. A világ különböző kultúrszentélyében lébecoló törzsvendégeket. Arra, hogy miért vagyunk éppen ilyenek, és miért csinálunk ilyeneket, az egykori katonatárs, a zenei műkedvelő, aki időközben a kisebbségi és regionális irodalmak, így Tolnai Ottó elismert tudósa, szaktekintélye is lett, biztosan szívesen adna magyarázatot. Ha az egyetemi szobájának aajtájára kiragasztott fogadóóra időpontjában elsődlegesen személyes jellegű, ám esztétikai és ízléssel kapcsolatos problémákat is körbejáró kérdésemmel felkeresném, azt felelné, *Míndez csak akkor derül ki, mikor már vége lesz.*

Amikor 2007-ben először találkozhatnék Losonci Nándorral, én még csak huszonkét éves vagyok, a szegedi bölcsészkar filozófia-magyar szakára járok, és hasonló dolgokat csinállok, mint ő a barátaival a berlini fal leomlása előtt egy évvel. Zenéről beszélgetek az éjszakákban, próbálok minél több kultúrszentélyt megismerni, de a képzőművészethez nem sok közöm van. Én verseket írok, amikben vannak férfiak. Igazából, ha őszinte szeretnék lenni, sok férfi van bennük.

Ezekbe a versekbe mindig beletuszkolom a világirodalom, az egyetemes magyar és a kisebbségi magyar irodalmak általam ismert legjobb és legszebb férfi költőit, mellettük pedig ott kullognak a személyiségzavaros biografikus férfiak, az elrontott párkapcsolataim féltékeny ágensei. Ezekben az években apám a szegedi PICK húsfeldolgozó üzemben hűtőgépezés, és azt gondolja, örökre leszámolt a fényképezés iránti vágyával. Apám, akit az apja nem engedett, hogy felvételizzen a belgrádi képzőművészeti akadémiára, mert a fényképezés a nagyapám, Bencsik Ferenc szerint női munka, majd csak nyugdíjas korában, az én bécsi éjszakám évében kezd el ismét fotózással foglalkozni. Rosszul vagyok attól, ha apám meg akar örökíteni, befeszülök, apám viszon ettől ideges lesz. Utoljára akkor sikerült jól lefotóznia, amikor még kislányként néztem a kamera objektívébe. Mindketten tudjuk, ennyi év után nem hogy senkihez, de akkori önmagunkhoz sincs már semmi közünk. Kár, hogy apám, az amatőr fotós és Losonci Nándor, korosztálya legtehetségesebb fotográfusa nem ismerik egymást, jöllehet, ismerve kettejük eddigi életművét, a fényképezésen kívül semmi másról nem tudnának elbeszélgetni. Apám, aki nem hallgat zenét és nem kedveli a lumpeneket, ha nem engem néz a lencsén keresztül, önmaga számára is megbocsáthatatlanul lumpenként lát.

Jó lenne azt írni, hogy 2007-ben észreveszem a *Híd* folyóiratban a Sziveri Jánosnak ajánlott versem alatt Losonci Nándor lipcsei vagy budapesti fotóját, és nem majd csak közel tíz év után kezdek keresgélni a fényképei után. Jó lenne nem leírni, hogy 2007-ben, amikor először találkozhatnék Losonci Nándorral, egy olyan biografikus férfival vagyok komoly párkapcsolatban, aki már arra is féltékeny és amiatt is lekurváz, ha egy ismeretlen férfi szociofotóját nézem, így az élményt hosszú évekre el kell felejtennem. Jó lenne nem szégyellni azt, hogy a lelkem mélyén valójában semmi más nem érdekel, csak az ilyen férfiak és az, amit csak ők birtokolnak. Az, amit létrehoznak, amit elém raknak, megmutatnak. Amibe belebotlok, belegabalyodok. Nem választom ezt, csak megtörténik: belezuhanok a látásukba, a nem mindennapi nézésükbe. Persze leginkább a magas férfiak dolgai érdekelnek, azokéi, akik turkálóból öltöznek és tudják, megbabonáznak, ha ballonkabátban, bundában és kalapban járnak. Losonci Nándort én ilyen férfinak képzelem el. Hiába gyűlölöm és gyűlöltem mindig is az operát, az a bécsi éjszakába betörő felejtés adta emlékezés óta én egyedül arra vágyom, hogy Nándi engem fotózzon. Hogy én magam is lássam, hogyan kerülök a leghétköznapibb módon egy óceánpartra. Hogyan kerülök a legtermészetesebb módon Dublin utcájára: kezemben két nagy reklámszatyrot cipelek, bennük angol nyelvű könyvek, közöttük van James Joyce *Ulyssese* és a *Dublíni emberek*. Hogy hogyan zuhanok egy lipcsei főpályaudvarnak, Európa legnagyobb alapterületű vasúti pályaudvarának sínjei közé, hogyan pusztulok el egy olyan rövid életű postalambként, akinek görbe ujjaira senki nem kötözött levelet. Vagy sérült balkáni gerleként a mellettem elrobogó vonatok közé, oda, ahol régebben hársfák álltak, de ma már csak sínek és kövek vannak.

A tíz Ottakringer és a két doboz sárga Camel utáni hányingerrel küzdve keresek rá a kétezertizes évek közepén Losonci Nándor nevére, miközben tudom,

már megint jól bepörögtem, és ez már senkinek nem titok. *Hogyan lehet elmagyarázni egy döglött galambnak Losonci Nándor fényképeit?*, kérdezhetném magamtól vagy a zenét és a lumpeneket nem kedvelő apámtól, az örökös Marietta-lázban égő faszikától, az egykori katonatárstól, a *Híd* folyóirat egykori szerkesztőségétől. Vagy a frusztrált, féltékeny férfitől, akire éveket pazaroltam. Elmagyarázni két elviselhetetlen operaária között. Nem egy világos, fűtött galériában, nem is egy újvidéki folyóirat lapjait lapozva, hanem párhuzamos, soha nem érintkező utakat járva, egy döglött galamb hallójáratába suttogva: Ó, bébi, nem találok szavakat. Ó bébi, a szívem nem egy kirakat.

(A szövegben eredeti vagy torzított formában James Joyce-idézetek és Trabantdalszövegek vannak.)

Büky László

Hazanézó a versek útján – Sóvidéki lírai antológia

Hatalmas a magyar népdalkincs, amelyet annak idején Kodály Zoltán és Bartók Béla nemcsak fölfedezett, hanem meg is őrzött, illetőleg műveikben áttételesen a nemzetközi zeneköltészet részévé is tett. A népdalok szövegvilága azt is tanúsítja, hogy a megalkotó népesség érzelmi és gondolati gazdagsága szinte fölmérhetetlen. A magyar társadalom változásai folytán ugyan jó ideje e tekintetben más műveltségű, mégis számos jele van annak, hogy a magyar nép érzelmi és gondolati gazdagsága kevésbé csökkent. Efféle jelnek gondolom a Sóvidékhez kapcsolódó költők antológiáját.

A kötet huszonnégy költő verseit közli, akik vagy e székely táj szülőttei (Parajd, Sóvárad, Szováta, Korond, Atyha és más községekből), vagy ott éltek, ezért huszonötödikként Áprily Lajos-költeményeket is fölvett a szerkesztő.

A szülőföld és az ottani táj és élet szeretete nemritkán meg is nyilvánul a versekben: „A szülőföld nem vénül meg, | minduntalan haza szólít, | ha szuronyos gondok űznek, | tapasztalom, milyen jó itt” (K. Kovács András). A táj leírása legtöbbször nem marad meg ábrázolt tárgyiasságában („Vécs alatt elődbe szalad | Felső-Maros zöld lapálya, | jobbról balról szegélyezi, | öreg bércek kék uszálya”), hanem összeépül a benne élő ember sorsával („Marosmente emberének | addig marad Maros, amíg | ezüst hasú halat csillant | hús vizének sodra, mélye”) (Németh János). A tájban, a tájjal együtt élő tevékenysége ábrázolódik nemritkán, így Páll Lajos a téli Korond patakbeli halászatot, Király Zoltán a falusi mindennapokat írja meg („istállót takarítottam [...] | kigörgetem a kecskepajtából az utolsó sötömböt [...] fákat ültetek, levendula bokrot, | metszem a szőlőt, hátha mégis van értelme, hátha tényleg nem hiába vagyunk ott, ahol, akkor, amikor”). Ugyancsak Király Zoltán foglalja össze, mi a cselekvő – mondjuk így? – honszeretet dilemmája: „Erdélyt mindig el kell veszíteni. | Erdélyt mindig vissza kell nyerni.” A távolabbra került szerzők is alapoznak a szülőföldi emlékekre: „Mily haraggal izzott bennem a gondolat? | Hisz még csak a szántás közben, barázdában | Fékezte meg karom eladdig a lovat [...]” (Deák-Sárosi László: Székely harisnya). A Deák-Sárosihoz hasonlóan szintén áttételesebb gondolatisághoz Domokos Johanna versében is az emlékek adnak alapot: „kakasmandikó-mező, kikericstenger, gyöngyvi- | rágözön, pap erdeje, rigó tava, | mezők havasa, kóbor kutyák, sziszegő libák” – írja (Inventárium). A szintén messze került Tamási Miklós a hazai táj fáit egybelátja a magyar (irodalmi) műveltség hordozóival: „Kőrös Csokonai, szilfa-hú Kölcsei | első rokonai, lelkennek csőszei. || topolya Berzsenyi, barkócfa Vajda | ma is bele-

zúgnak a magányos dalba” és így tovább Weöres dús platánjáig, Illyés vadkörte-jéig. Kívánczik ide Arany János a rímtechnika révén: „Tanulnának *Kölcsey*ntől | És más régibb *bölcsey*ntől” (Báró Kemény Zsigmondhoz), hogy szándékos az Aranyhoz képest fordított látszatrím, immár nem tudható, hiszen Tamási Miklós 1994-ben elhunyt. – Az említettemhez hasonló kapcsolatok az antológia szerzőinél másutt is föllelhetők. „Petőfi a kedvenc költőm, | s Tinódi” – vallja Király László. (Petőfi Sándor másoknál is említődik.) Áprily Lajos nemcsak – mint említettem – szerepel a kötetben, az ő személyisége is hatott, Németh János köt hozzá költeményt (Anno kétezer). Az antik műveltséggel épít párhuzamot Deák-Sárosi László, Horatiusról és a Nero elleni (sikertelen) összeesküvés vezetőjéhez ír verset (Levél Gaius Calpurnius Piso szenátornak). Utóbbiban mindjárt a költemény elején kimondja az erkölcs egyedül lehetséges álláspontját („Caesar s Nero egykutya hidd el. | Ellenségei köznek, jónak, néphatalomnak”). Egyébként Deák-Sárosi hasonló alapon, de ironikusan, gúnyos-humoros nyelvezettel szól másról is: „Pixel király, fantom király | Szörföl bájtd oldalán. | letölti lám, még mennyit ér | E Kárpát tartomány? [...] Figyeli őt Erdély, Részek | S még hét tartomány.” A verscím is allúzió: A szelfi bárd.

Molnos Zoltán egyik versében éppen Bartók és Kodály a műveltséghez és magyarsághoz való kapcsolat: „Hol kell keresni a tiszta patakot, | Ahol csobbanásnak Bartók ad abrakot”, valamint „Lassan minden tartalom nélküli nagy hodály, | Csak zenerímek száradnak, | Melyeket kiterített Kodály” (Aláírás). Eltekintve az itt lapuló képzavartól – *csobbanásnak ad abrakot* – inkább az Este a székelyeknél (1908) és a Székely keserves (1931) jusson eszünkbe a két géniusz-tól, hiszen (valamelyes túlzással mondom:) az idillium és a tragikum nem egy helyen megmutatkozik a sóvidéki versekben. Előbbihez tartozik a szülőfölddel, az ott élő elődökkel kapcsolatos érzelmek emlékebe szövései. Ezek persze összefonódnak az utóbbi életérzéssel, amelyre számos példa adódik. Kedei Zoltántól ez: „Valamikor réges-régen, kánikula naptüzében homokvárat | építettem. Jött a végzet, vörösvégzet, megcsúfolta építményem” (Színekben élem álmaim). Az efféle bizonytalansággal szimbolikus kifejezés mellett a székely keservet nyíltabb szövegművek és részek jelzik. „Még nem halunk éhen Nem is az a gond | De hont keresünk bújva akár a vakond | A szabad szó szárnya száz éve ismeretlen | Egyetlen tanúnk Isten az egekben” (Czegő Zoltán: Fényes kétség). „magyarnak nézve stigma, majd románnak, majd | keleteurópai nőnek, költőnőnek | többszörösen áldott világba” (Domokos Johanna: Inventárium). „A székely búbánat | most üli torát. | Hallod-e a jövőt? | Kóstolod borát?” (Bölöni Domokos: Böződi). Az egyéni étellel összefonódott székely állapot is megmutatkozik a Ráduly János által vállalt Nagy László-i reminiscenciával: „Tovaszállt éveim szőlőhegyén | agyam reményt reményre szövöget” (Versbe öltözöm). – (Sajnos itt is katakézis mutatkozik.) Egészében a kötet vereshalmazára nem ereszkedik a búbánat sötét köde babitsi áthallással („Fekete országot álmodtam én, | ahol minden fekete volt, | minden fekete, de nem csak kívül: | csontig, velőig fekete [...]”): „fekete ország. Menni, menni kellene | valahová” (Kedei Zoltán). A versgyűjtemény minden egység lezárásaként grafikát, festményt, plasztikát tett, amelyek közül néhány a versíróktól származik. Ez az egyébként is elegáns tipográfiájú kötet javára válik.

Molnos Zoltán tusrajzán – amelyik mintha Szász Endre Villon-illusztrációinak tekhnéjét követné – az a (jelképes?) páva(fej) is föltűnik, amely a Kodály Zoltán-i mű által lett világhírűvé – Fölszállott a páva, variációk egy magyar népdalra, 1941; egyébként a népdalt Surdon jegyezte le 1935-ben Seemayer Vilmos –, és amely összefogja a magyar-székely világot.

Az antológia olvasója a fentiek mellett még számos más érzelmi témavonulatot, egyéni vonást találhat a költemények sorában (szerelem, szülők és nagyszülők szeretete, lelki vívódások és így tovább). A szerzők zöme kiegyensúlyozott, egyenletes színvonalú nyelvezetet használ; tájnyelvi jelleg (NB. Sóvidék) jószerrel nem mutatkozik, nyelvjárási szóalakat alig találhatni (pl. *gagya* 'gatyá'), néhol inkább szüremlik csupán be köznyelvi szürkesség (*méretes paletta, kurva nagy csend, anno kétezer*). A XXI. században fölbukkanó szóanyag is csupán néhányuknál – Deák-Sárosi László, Tófalvi Előd, Domokos Johanna – mutatkozik (*szerver, szőrföl, honlap, letölt, digitális tű foka*). Ritka szeplő képzavar vagy a pleonazmus (*füst bodrozik*). A versbeszéd zömében az immár klasszikus szabadversnek az utóbbi évtizedekben jelentkező, a köznyelvtől kevésbé különböző változata. Ennek jele az is, hogy a szerzők között kevés különbség mutatkozik a verselés módjában, bár például Deák-Sárosi Lászlónál „jó, hogy vannak jambusok” (hogy József Attilára célozzak), amelyekbe van fogódzója a gondolatiságnak: „a szív dobog, s a mérce sok, | Ha súlyra térnek át a jambusok”. (Ő egyébként antik versformát is használ.)

Talán nem attikai só, ha arra utalok, hogy a magyar versfogyasztók (fogyásban lévő) tábora a sóvidéki antológiát lapozgatva érdekes ízekre talál.

Szerkesztette: Ambrus Lajos

Korond, Firtos Művelődési Egylet, 2020. 253 lap

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

NYOMDA K E T K E C S K E M É T

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap